

esély

2009/5

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Csoba Judit: „Akarnak-e dolgozni a munkanélküliek?”
A munkanélküliek munkavállalói képessége és hajlandósága
Shlomi Segall: A feltételhez nem kötött jóléti juttatások
és a reciprocitás-elv

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

Gábos András: A gyermekszegénység csökkentését célzó kormányzati
beavatkozások: irodalom-áttekintés
Francesco Figari – Alari Paulus – Holly Sutherland: A gyermekes
családok támogatása az adózási rendszeren és a szociális ellátásokon
keresztül

SZOCIÁLIS MUNKA

Budai István: Az interprofesszionális együttműködés és a szociális
munka
John Solas: Milyen társadalmi igazságosságra törekszik a szociális
munka?

KÖNYVEKRŐL, FOLYÓIRATOKRÓL

Elméletek a szociális munkában

Abstracts
Contents

CSOBA JUDIT

„Akarnak-e dolgozni a munkanélküliek?”

A munkanélküliek munkavállalói képessége és hajlandósága

A munkanélküliség számos feltételezett oka közül napjainkban egyre gyakrabban felmerülő érv, hogy a munkanélküliek nem akarnak dolgozni. E nézet szerint a jóléti államok eddig alkalmazott támogató rendszere, motivációs eszközei hatástalanok, a kialakult helyzetet csupán kényszerítő eszközökkel lehet kezelni. A tanulmány célja, hogy a fenti vélemény történeti, gazdasági, társadalmi hátterét vizsgálva választ adjon a következő kérdésekre: Milyen értékek, érdekek állnak a munkanélküliek dologtalanságát szankcionálni kívánó törekvések hátterében; miért nem tesznek sokan különbséget a munkanélküliek munkavállalói képessége és a munkavállalási hajlandósága között; és végül: a társadalmi, gazdasági ciklusok hogyan befolyásolják az önkéntes munkanélküliségről formálódó közvéleményt. A tanulmány következtetése, hogy a munkanélküliek lustaságának tematizálása mindig gazdasági válságciklusok idején erősödik fel, s a problémára csak a politika színterén hozott jól célzott gazdasági döntések hozhatnak megoldást.

A munkaösztönzésről szóló viták többnyire nem a lustaságról vagy a szorgalomról szólnak, hanem a pénzről. Egy lottó ötös nyertest senki nem tart lustának, pedig semmit nem csinál.
(Schroeder 2000. 94.)

A munkanélküliségből kivezető utakat keresve napjaink Európájában a leghangsúlyosabbnak tűnő érvek a „workfare” modell mellett szólnak. Az új munkaerő-piaci modell szükségességét indokoló nézetek között halkán vagy határozottan képviselve, de mind gyakrabban ott húzódik a megdönthetetlennek látszó érv: azért kell a leszakadók társadalmi támogatását biztosító „welfare” rendszerről áttérni a csak a munka arányában javakat garantáló „workfare” rendszerre, mert *a munkanélküliek nem akarnak dolgoz-*

ni.¹ A munkakerülés tényét általában a liberális és konzervatív oldal hangsúlyozza erőteljesebben, míg a szociáldemokraták empirikus vizsgálati eredményekkel érvelnek amellett, hogy az „önkéntes” munkanélküliek száma meglehetősen alacsony napjaink társadalmában. A probléma szerintük tehát nem a munkavállalási szándékban keresendő, hanem sokkal inkább az elégtelen mennyiségű munka, vagy a teljesítményhez viszonyítottan aránytalan jövedelem áll a dolgok háttérében. Vagyis az ő válaszuk inkább úgy hangzik, hogy *a munkanélküliek nem tudnak (nincs munkahely), nem képesek (képzettség, egészségi állapot) dolgozni, vagy nem éri meg a munkavállalás, mert veszteségekhez vezet (az egzisztenciát nem biztosító jövedelmek).*

A munkakerülés és a jóléti juttatásokkal kapcsolatos visszaélés vitájában, mint a fentiekben is jeleztük, számtalan kérdés keveredik egyszerre. A válaszok a legtöbb esetben pedig csak a jelenség egy-egy oldalát világítják meg, s nem összefüggésbe rendezve mutatják be a munkanélküliek munkához való viszonyát. Ha kísérletet akarunk tenni annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a „workfare” program bevezetését valóban alapvetően az önkéntes munkanélküliek magas száma, s az ebből adódó társadalmi terhek teszik-e szükségessé, meg kell vizsgálnunk néhány alapvető kérdést:

1. Egyéni vagy társadalmi felelősség áll-e a munkanélküliség, dologtalanlás háttérében, *„bűnös vagy áldozat a munkanélküli”?*

2. Mi a történeti tapasztalás: a centralizáló, szankcionáló törekvések háttérében – tértől és időtől függetlenül – milyen motivációk állnak?

3. A munka továbbra is az emberi méltóság elemi feltétele, avagy a demotiváló kényszerek színtere?

4. Hol a választóvonal a munkavállalói képesség és a munkavállalói hajlandóság között?

5. A társadalmi, gazdasági ciklusok befolyásolják-e az önkéntes munkanélküliségről formálódó véleményt?

1. Egyéni és társadalmi felelősség – bűnös vagy áldozat a munkanélküli?

A munkanélküliség számos feltételezett oka közül talán a legérdekesebb, ugyanakkor a 21. században egyre gyakrabban felmerülő érv, hogy az emberek (értsd: munkanélküliek, dologtalanok) nem akarnak dolgozni. A legfőbb argumentum az emberi lustaság. A szegények és a munkanélküliek maguk a hibásak a kialakult helyzet miatt, hiszen alapvetően lusták. Nem igazán lehet rajtuk segíteni.

A lustaság, s az ebből fakadó munkakerülés vélelme már a korai törvénykezés szakaszában is megjelenik jó néhány országban. Az angol (1536) és a francia (1556) szegénnytörvények a 16. században éppúgy foglalkoznak a kérdéssel, mint a későbbi hasonló szankciók és szabályozások. Ezek közül is kiemelkedik az 1834. évi „*Por Law Amendment Act*”

¹ A „welfare” és a „workfare” modell meghatározásával, illetve működésének sajátosságai-val kapcsolatban lásd: Bernstein, J. 1997., Deacon, A. 1996., Evans, P. 1995., Gilbert, N. 2005. Jessop, B. 1993., Mead, L. 1997. Solow, R. 1998., Torfing, J. 1999.

Nagy-Britanniából, amelyben már megjelenik az „érdemes” (deserving) és „érdemtelen” (desperate) szegénység fogalma. Már 1834-től az volt a cél, hogy a dologházakat, amelyeket a szükségét szenvedő dolgoztalanok számára tartottak fenn, olyan módon működtessék, hogy minden tekintetben ösztönző legyen a munkaerő számára az elsődleges munkaerőpiacon való jövedelemszerzésre. A háttérben nem csupán morális megfontolások álltak, hanem nagyon is praktikus kényszerek: *nem volt annyi hely a dologházban, mint amennyi rászoruló szegényt regisztráltak* abban az időben. Az akkori hatóságok, hogy a problémát megoldják, egy „munkahelyen kívüli” *munkavállalási hajlandóság tesztet végeztek*, hogy kiderítsék, a segítségre váró kliens nem éppen a munkanélküliség „generátora-e”. (Standing 1999.)

Ezt az eljárást a 20. század elején módosítják csupán, amikor a kötelező munkavégzés átkerült az önkormányzatok hatáskörébe (municipal relief works), és amikor napvilágot látott az 1905. évi „*Munkanélküliek foglalkoztatását szabályozó törvény*” („*Unemployed Workmen Act*”). A törvény ez esetben már nem csupán azt vizsgálta, hogy a munkanélküli „jó magaviseletű-e”, vagy hogy a munkahelykeresése „őszinte szándékból fakad”, s nem csupán a várható jóléti juttatás reményében mutat együttműködést a rászoruló, hanem a segítség egyéb formáit (pl. anyagi juttatások, szolgáltatások) is mérlegelte. Az 1905. évi törvénynek azonban az a legjellemzőbb feladata, karaktere, hogy segítsen a rászorulókat a munka világa felé terelni, s a szociális segélyezésre való hagyatkozását csökkenteni, vagy ebbeli szándékától lehetőleg minél erőteljesebben eltéríteni, mindvégig megmaradt. *A lustaságra vonatkozó kontroll tehát akkor is szükséges – fejtik ki a korabeli döntéshozók –, ha a vizsgálat eredményeként motivált munkavállalók számára nincs elegendő munkalehetőség.* A munkavállalás készségét azonban az emberben folyamatosan fenn kell tartani, mert a munkavállalók hajlamosak a munkától elszokni, s az „állam kenyere”-n élni. *A lustaság ugyanis – ezen vélemények szerint – az emberi természet lényegéből fakad.*

1835-ben Alexis Toqueville is azt állítja, hogy a pauperizmus egyenes következménye a jótékonykodásnak, mert az embereknek van egy elidegeníthetetlen tulajdonsága: a lustaság. (Toqueville 1997.) Ha Toqueville állítása igaz, s a lustaság az ember természetéből adódó tulajdonsága, akkor az is igaz, hogy a munkanélküliség genetikusan öröklődik. Olyan, mint egy betegség, amelynek még nemigen fedezték fel az ellenszerét.

Ha van egy minimális relevanciája is a „genetikusan kódolt lustaság” érvnek, akkor joggal hívhatjuk fel a figyelmet arra, hogy a lusták erőszakkal való munkára kényszerítése csupán egy hiábavaló törekvés az emberi természet megváltoztatására. Csak átmeneti eredményeket lehet vele elérni, mert az emberi habitus mindig visszatér a természet szabta keretek közé. A társadalom és a gazdaság működése érdekében tehát a „workfare” típusú programok szervezése mondhatnánk szükségszerű kényszer. Az emberi természet „megerősokolásának” kényszere a túlélés érdekében. Az embernek mint ösztönlénynek a kényszerítése a józan ész érveivel a túlélés érdekében. Ha a fenti állítások igazak, akkor a természet elég furcsa kreatúrát hozott létre, ha az „ember” nevű teremtményébe „a lustaság” gént is beleültette, s ezzel háttérbe szorította az önfenntartás, fajfenntartás, s egyéb ehhez hasonló, nem kevésbé fontos

TANULMÁNYOK

készítéseiteket, melyek nem köthetőek kifejezetten a lustasághoz. Mások a „workfare” típusú programok elméleti alátámasztására nem genetikai érveket sorolnak, melyek generációkon át örökíthetők, hanem a társadalmi tanuláshoz, az együttélési minták elsajátításához kötődő elemzéseket.

A „patológiás munkanélküliség” fogalma Mary Hawkesworthtól származik, aki 1992-ben az USA szegénységét jellemezte úgy, hogy a szegénység a szegények magatartásproblémája. A számos külső ok mellett, amely a szegénység kialakulását valószínűsíti, ezt tartja a legfontosabbnak. (Hawkesworth 1992.) A szegények magatartásformájának kialakulása megítélése szerint nem genetikai tényezőre, hanem a szubkultúrára vezethető vissza.²

A „patológiás munkanélküliségről” kétségtelenül a legszélsőségsébb képet Haspers rajzolja, aki azt állítja, hogy azok a munkanélküliek, akik segélyben és a munkanélkülieket segítő szolgáltatásokban részesülnek, „morális kannibálok”, akik azt hiszik, hogy jogot formálhatnak egy másik emberi lény lelkére, termékeny energiáira, idejére, s csak a többiek jövedelmére hagyatkozva képesek létüket fenntartani. (Govier 1992.)

Mindezekkel ellentétben Marx szerint az emberi természet lényege az aktivitás. A produktív és kreatív munka pedig szükségyszerű és jó. Mi több, ez a racionális és kreatív tevékenység emel ki bennünket az állatvilágból. A modern munkás munkája azonban nem kreatív, hanem gépszerű, monoton és unalmas. A munkás az aktivitásának tárgyát és irányát nem maga határozza meg, s az eredményeket sem maga hasznosítja. Ennek következtében a munkások elidegenednek munkájuktól, s a munka ilyen körülmények között nem töltheti be az önmegvalósító szerepet sem. (Marx 1967.) Az elidegenedett munkától való menekülést pedig természetesnek tartja, akárcsak Arisztotelész, aki szerint az ilyen típusú tevékenységek végzésére leginkább a rabszolgák alkalmasak, illetve kényszeríthetőek. (Arendt 1999.)

Vagyis a lustaság nem az ember természetéből fakad, hanem a munkanélküli társadalmi, gazdasági tényezők hatására mond le arról a tevékenységről, amely rá, mint emberre, mint racionális és kreatív lényre nem számít.

A munkanélküliség oka tehát nem az individuális mezőben keresendő, hanem olyan átfogó, rendszerszerű problémák összefüggésére vezethető vissza, amelyek meghaladják az egyén kompetenciáját. A szociáldemokraták által képviselt vélemény többnyire a globalizációra, a demográfiai problémákra, főként az öregedésre, a növekvő teljesítménykényszerre és a mindenkifölött eluralkodó formális gazdaságra, a piaci szemléletre vezeti vissza a munkanélküliséget. Szerintük ebben az erő-

² A biológiai indoklással kapcsolatban időközben az is gondként merült fel, hogy ha az emberek természetükből adódóan lusták, akkor hogy lehet, hogy ez a lustaság, mint alapvető emberi tulajdonság a munkavállalóknak csak egy részénél – az alávetett társadalmi csoportoknál – mutatkozik meg. A felsőbb társadalmi csoportok hogyan függetlenítik magukat e genetikailag determináló tényezőtől? Az USA-ban az 1996-ban bevezetett jóléti reformok eredményeként pl. miért csak a gyermeküket egyedül nevelő anyáknak kell dolgozni? Miért csak ők a lusták? A gyermeküket házaságban nevelő nők számára miért nem kötelező a munkavállalás? A házasságban már nem lusták, csak a házaságon kívül élők?

térben a munkanélküliek csupán áldozatok. Deacon szerint pl. munka-ösztönzésről, munkakeresésről beszélni ebben a világban olyan, mintha valakit arra ösztönöznénk, hogy ugorjon fejest egy olyan medencébe, amelyből már kiszáradt a víz. (Deacon 1996.) A munkavagyon folyamatos szűkülése, a bérmunka „medencéjének kiszáradása” a nyugat-európai társadalmakban több következtetés megfogalmazását teszi lehetővé. Egyfelől a mások kizsákmányolását biztosító, az embert csupán reprodukzív – és nem mint kreatív – lényt szemlélő bérmunka válsága esélyt teremt a munka társadalmának újraszerveződésére. A tulajdonosok osztálya, amelynek vagyonosodását épp a bérmunka tette lehetővé, nyilvánvalóan ezért nem lelkesedik, s mindent megkísérel annak érdekében, hogy a helyzetet konzerválja. Másfelől pedig a bérmunka alól felszabaduló tömegek jelentős része nem képes a bérmunkán kívüli, önálló egzisztenciateremtő és önmegvalósító munkára. Így ők a formálódó új munka világán kívül rekesztődnek. A jóléti társadalmak kísérletet tesznek ez utóbbi csoportok integrálására, s az átmeneti időszakban az egzisztenciájuk biztosítására. Hogy megfelelő eszközt és módszert választanak-e, az nagyban befolyásolja a sikeres integrációt. A nyolcvanas években elkezdődött, s a kilencvenes években felgyorsuló átrendeződést a munka világában azonban nem minden esetben sikerült a jóléti társadalmaknak kézben tartani. A passzív támogatások célzása, jogossága, mértéke, időtartama, formája, motiváló ereje mindinkább a viták keresztüzébe került. Kellően ösztönző-e, sikerül-e megtalálni az egyensúlyt a munkaerő-piaci jövedelmek és a jóléti juttatások között, kialakult-e a gazdaság szabályozásának olyan módja, amely lehetővé teszi az átmeneti helyzetben lévő célcsoportok befogadását is az elsődleges munkaerőpiacra, milyen mértékben maradhat az állam kezében a gazdaság szabályozó szerep, vagy mennyire hódít teret a gazdasági és a munkaerő-piaci politikákban a profitmaximalizáló érdekek köre? A kérdések válaszra várnak, s nyilvánvalóan sürgősen, hiszen a gazdaság lehetőségeinek szűkülésével a munkaerő-piaci költségek mindinkább előtérbe kerültek. Ezen belül is elsődlegesen a munkaerő ára. A rövid távú érdekek természetesen azt diktálják, hogy a profit fenntartása érdekében ennek szükségszerűen alacsonynak kell lennie. Olyan alacsonynak, hogy a meglévő, az egzisztenciát alapszinten biztosító jóléti ellátások ennek tükrében túlzottan magasnak bizonyulnak. A liberális politikusok, s hozzájuk csatlakozva a konzervatív nézeteket vallók jó része is ezzel kapcsolatban megfogalmazza, hogy a kilencvenes években kialakult munkanélküliségnek maguk a jóléti államok, s az általuk működtetett jóléti rendszerek az okai. (Schroeder 2000.) A tézis igazolására számos statisztikai adatot is felvonultatnak. Ilyen tény például a szociális kiadások folyamatos növekedése Európában az elmúlt két és fél évtizedben, s párhuzamosan a munkanélküliség arányának emelkedése.

Míg 1970-ben a szociális kiadások aránya a GDP-n belül 18 százalék volt, 1980-ban már 24,4 százalékra nőtt, majd 1991-ben elérte a 26 százalékot. (Taylor-Gooby 1996. 117.)

Ezt a nézetet vallja Novak is, aki egyenesen pazarló országról beszél. Úgy véli, hogy a jóléti államok támogatórendszere a jelen állapotában semmiképpen sem tartható fenn. A finanszírozhatatlanság mellett nagyobb probléma – mondja –, hogy felnő a rendszer támogatásában egy

olyan nemzedék, amely már nem hisz a függetlenségben, a kemény munkában és az önmegvalósításban. A jóléti állam ugyanis mindannyiunkat korrumpál. (Novak 1996. 21.)

Bármelyik vizsgált tényezőt – genetikailag kódolt lustaság, szubkulturálisan kifejlesztett és továbbörökölt magatartási forma, vagy a jóléti állam túltámogatása – is vesszük alapul, a liberális válasz a meglévő kihívásokra a korábbi bérmunkások szükségszerű visszavezetése a munkaerőpiacra. A „workfare” program nagy árat kíván a társadalom alacsonyabb státusú csoportjaitól: áldozzanak több energiát – gazdasági és munkaerő-piaci szempontból még inkább függő helyzetben – egy alacsonyabb életszínvonalért a fenntartható fejlődés (értsd a profit fenntarthatósága) érdekében. A gazdasági átmenet társadalmi költségein való aránytalan osztozás nem véletlenül váltja ki a munkavállalók ellenállását. A kérdés tehát változatlanul érvényes: az ismert körülmények között bűnös, vagy áldozat a munkanélküli? A válasz a legtöbb esetben nézőpont (adott esetben politikai, gazdasági) kérdése.

2. A bérmunkaviszony és az alávetettség szabályának megerősítése

A kora újkori, illetve a 18–19. századi szegénytörvények tradícióinak szegényrendőrség stílusú folytatása a 21. században nem csupán csak azt a célt szolgálja, hogy a szociális segélyek jogtalan igénybevételétől elretentse a szegényeket, hanem azt is, hogy újraszervezze a bérmunka-kényszer rendszerét, valamint a munka és az élelem („aki nem dolgozik, ne is egyék”) összefüggésének normáját az alsóbb társadalmi csoportokban megerősítse. (Vobruba 1990.)

Ezt egyfelől az is igazolja, hogy számos nemzetközi vizsgálat egybehangzó véleménye szerint a szegényrendőrségnek nem sok értelme van. A jóléti juttatásokkal való visszaélés kontrolljából származó bevétel mértéke messze nem fedezi a kontrollt végző bürokratikus rendszerek költségeit. Ha már mindenáron a költségvetési szempontokat akarjuk érvényesíteni a csalókkal, a jóléti rendszer visszaélőivel szemben, akkor lényegesen nagyobb bevétel várható az adócsalásokkal szemben alkalmazott ellenőrzés szigorításából, mint a szociális segéllyel visszaélőkkel szembeni szankciók erősítésétől. (Cook 1989., Cooper 1997.)³

1983 és 1989 között a Brémai Egyetemen egy 7 éves longitudinális vizsgálatot készítettek arról, hogy az emberek alapvetően kerülnek-e a munkát, s aki teheti, visszaél-e a jóléti juttatások rendszerével. A vizsgálat eredményeként a kutatók megállapították, hogy a mintába vont személyek alig 1,3 százalékanál lehetett határozottan megállapítani a hipotézisben szereplő munkakerülést. A munkakerülőként feltételezett személyek többsége a társadalom által felajánlható tevékenységek elvégzésére képtelen volt. 1994-ben egy másik kutatás a Martin Luther Egyetemen Kelet-Németországban hasonló eredményre jutott. Mindezek a vizsgálá-

³ Hasonló nézeteket képvisel hazánkban pl. Gönczöl Katalin is a szegénység és a bűnözés összefüggéseit vizsgáló tanulmányaiban.

tok alapvetően cáfolják a politikusok körében egyre gyakrabban hangoztatott ténytet: a munkanélküliek alapvetően munkakerülők. Kohl kancellár egyik 1995-ös beszédében mindezek ellenére Németországot pl. egy „kollektív szabadidőparknak” nevezte, arra utalva, hogy mind nagyobb társadalmi csoportok vonják ki magukat a társadalmilag hasznos és szükséges értékteremtő tevékenység alól. (Schroeder 2000. 102.)

Igaz, hogy a szociális segélyezetteknek ebből a sokat emlegetett társadalmilag hasznos és értékteremtő tevékenységből mindig csak a kommunális feladatok jutnak. Se tisztos munka, se tisztos, valódi piaci értéken fizetett jövedelem. Maguk az önkormányzatok, melyek ezeket a tevékenységeket szervezik, állítják, hogy a munkanélküliek munkaerő-piaci esélyei ezzel szemernyit sem javulnak. A közfoglalkozás szervezése azonban pártoktól függetlenül fennmarad – állítja néhány kutató. A tények szerintük azt igazolják, hogy a szociális segélyezettek számára előírt kényszermunka nem politikafüggő. Általánosan szükséges eszköz ahhoz, hogy a bérmunkára koncentráló társadalmat egybetartsa, s az erre vonatkozó normativitás-kritériumokat megerősítse. (Vobruba 1990., Mead 1992., Jordan 1996., Lee 1997.)

A bérmunkára épülő szociálpolitika logikájából nyilvánvalóan az következik, hogy a munkanélkülinek folyamatosan bizonyítani kell a munkavállalási hajlandóságát és az elhelyezkedés képtelenségét. Ennek növekvő ellenőrzése az egyik lehetséges jövőkép.

Ezt Mead „új paternalizmusnak” nevezi, amelyben az állam elvárja a szegényektől, hogy kötelező módon úgy viselkedjenek, ahogyan az a társadalom és gazdaság érdekeinek megfelel. A közösségi érdekek előtérbe helyezése természetesen összeütközésbe kerülhet a személyi magánérdekeivel. Ezért az állam kényszerítő eszközöket alkalmaz. Arra szorítja a szociálpolitikát, hogy olyan módon szabályozza a jóléti rendszereket, hogy a munkaképes korúak dolgozzanak, vagy tanuljanak, ha a társadalom támogatásában (segély) akarnak részesülni. Az „új paternalizmus” az állam szoros felügyelete a szegények és a tehetetlenek fölött annak érdekében, hogy a leszakadó rétegek társadalmi aktivitását mint olcsó munkaerő biztosítsa, s a réteg önellátását, s ezáltal az állami jóléti kasszák tehermentesítését elősegítse. (Mead 1997.) A tulajdonosoknak tehát maximális szabadsággal, míg a bérmunkásoknak maximális alávetettséggel kell számolniuk ebben az új rendszerben. A két szélsőség – vagy korlátlan szabadság, vagy maximális kontroll – persze alapjaiban ássa alá a társadalmi szolidaritást és a jogállamiságot. Mintha az állampolgárok számára nem ugyanazon jogok lennének érvényesek! Mindezek következtében felmerül annak a veszélye, hogy a társadalmi szerkezet szerint differenciáló jog alakul ki. (Standing 1999.)

A profithoz olcsó bérmunka kell. A bérmunkának pedig olcsón, és lehetőség szerint korlátlan mennyiségben kell rendelkezésre állnia. Az alacsonyabb társadalmi csoportoknak tehát dolgozni kell. Az állami „új paternalizmus” garantálja a bérmunka szabályának megerősítését. Különbözik nincs biztosítva az egzisztenciája. Groteszk módon sem a munkanélkülinek, de magának az államnak sem. A munkából származó bevételekben az állam többszörösen is érdekelt. Így viszonylag könnyen áll át a „welfare” nézetet képviselő pártjáról a „workfare” hívei mellé.

3. A munka és az emberi méltóság kapcsolata, avagy a demotiváló kényszerek

„Úgy tesznek, mintha fizetnének bennünket,
mi meg úgy teszünk, mintha dolgoznánk.”
(Fukuyama 1992. 11.)

A munkához való jog garantálása sok ország alkotmányának önálló passzusa s egyben a feltételrendszer biztosítása ahhoz, hogy az állampolgár felelősséget vállalhasson saját sorsának irányításáért. Alapvetően benne foglaltatik a szabadságnak, a szabad választásnak egy elfogadható mértékű jelenléte is. A jogban ennek megfelelően nem csupán a kényszer elem jelenik meg.

Dahrendorf szerint *a munka az egy piaci viszony, míg az állampolgárság egy társadalmi viszony*. Abban a pillanatban, hogy a munka nem lehetőség az önmegvalósításra, saját sorsunk irányítására, hanem kötelességgé válik, elveszíti önkéntes jellegét, és sokan megpróbálnak kibújni – mint egyéb kötelességek alól – a munka alól is. (Standing 1999.)

Ennek kivédésére az állam számos olyan kényszerítő és kontroll elemet alakít ki, amelynek célja, hogy ellenőrizze, megfelelően eleget tesznek-e az állampolgárok önmagukkal és a társadalommal szembeni kötelességeiknek. Ennek ellenőrzésére pl. olyan foglalkoztatási formákat vezetnek be, amelynek elsődleges célja a munkavállalói készség ellenőrzése. Az állam, illetve az önkormányzatok által szervezett rövid távú foglalkoztatási programok (közfoglalkoztatási formák – „public work”) is ebbe a körbe tartoznak. Ezeket a munkalehetőségeket a munkanélküliek gyakran visszautasítják, mert pontosan érzékelik a munka kontroll jellegét. A visszautasítás során persze nem erre, hanem az esetek többségében arra hivatkoznak, hogy korlátozza őket a hosszabb távra szóló és valódi piaci körülmények között zajló lehetőségek keresésében. Így tökéletes játszma-helyzetek alakulnak ki, amelyben mindkét fél eljátssza a maga szerepét. Az állam kényszerít, a munkavállaló kibújjik a kényszer alól. A játékelméletek és más szociálpszichológiai kísérletek bebizonyították, hogy a játszma-ból való kikerülés módja nem a még nagyobb kényszer.

Sokan ezt a munkaformát egyébként a civil szabadságjog megsértésének tekintik, s a „workfare” és a „welfare” között elhelyezkedő új kifejezéssel illetik: „slavefare”. (Beharell 1992. 115.)

A munkakényszernek van még egy alapvető problémája. Ha munkalehetőségeket teremtünk, csupán azzal az elsődleges céllal, hogy lehetőség nyíljon a munkavállalási hajlandóság kontrollálására, akkor jelentősen csökkentjük a munka presztízsét. Ha ezt megtesszük, akkor veszélyeztetjük a szociálpolitika bérmunkára alapuló felépítését. A bérmunka leértékelődése felveti azt a kérdést is, hogy egy devalvált, társadalmi szempontból értéktelen elosztási mechanizmust hogyan lehet a társadalmi javak elosztásának legfőbb mércéjeként állítani. (Vobruba 1990.)

Mindezek ellenére a legújabb nézetek szerint az államnak joga van az állampolgárokat munkára kényszeríteni. A „modern rabszolgaság intézménye” (*slavefare*) nem újkeletű. A történelem során már jó néhányszor megtapasztaltuk, hogy minél erőteljesebb volt a központ alávetésre irá-

nyuló törekvése, annál erősebb lett a menekülés kényszere. Minderre válaszként erősíteni kellett a központi kényszer erejét is. Egészen a diktatúrákig.

A kényszerek azonban nemcsak felülről, az állam irányából érkehetnek, hanem közvetlen módon alulról, a munka világából is. Az állam visszavonulásával a piaci kényszerek érvényesülnek. A túl nagy állam mellett a túl kicsi állam is hatalmas kockázatot jelent a munka világában. (Ferge 1997.)

A munkaerőpiac új formája, melynek jellemzésére átfogóan a „workfare” kifejezést használtuk, alapvetően az amerikai társadalomból indul. A szolgáltatások kiszélesítésének, s az ott foglalkoztatottak létszámának növeléséhez kötik az új, teljes foglalkoztatás kialakulásának lehetőségét. Ezért nevezik ezt a folyamatot a munkaerőpiac amerikanizálódásnak. Ennek az irányzatnak azonban számos kritikusa van. Az első körbe tartoznak azok, akik az új munkaerőpiac szegmentáltságára, s a társadalmi távolság – az európai társadalomban szocializálódtak számára elviselhetetlennek tűnő mértékű – növekedésére hívják fel a figyelmet.

„Úgy tűnik, a személyes szolgáltatásoknak a köre csak azokban az országokban nő intenzíven, ahol a társadalmi különbségek igen nagyok.” (Schroeder 2000. 151.) Csak akkor alakul ki a fizetőképes kereslet nagy tömegben azok munkája iránt, akik ezeket a szolgáltatási formákat a megélhetési kényszer miatt el kell, hogy vállalják, ha a felsőbb osztályok lényegesen jobban keresnek, mint pl. a háztartási alkalmazottaik.

Néhányan a „szolgák társadalmának” kialakulására, dinamikus fejlődésére hívják fel a figyelmet az amerikai és az angol gazdasági és foglalkoztatási programok kapcsán, mások a társadalom és a gazdaság „refeudalizálásaként” jellemzik a most végbemenő folyamatokat. (Thie 1997.)

Clement szerint az angol gazdaságban is az utolsó nagy növekedés („boom industry”) akkor következett be, amikor a társadalom kettévált és megjelentek a háztartásokban a „szolgák”. (Clement 1996.)

A foglalkoztatásnak az olcsó szolgáltatások körével való bővítése azonban alapvető morális gátakba ütközik az európai országok többségében. Nem csupán a „szolgaság” mint társadalmi csoport visszatérését kritizálják, hanem a szolgák által megkereshető jövedelmet tartják méltatlanul alacsonynak a végzett tevékenységhez és az emberi szükségletekhez mérten. Ennek a foglalkoztatási ágak ugyanis az az alapvető feltétele, hogy a szolgáknak kellően alacsony legyen a bére. Ennek eredményeként az ebben a szektorban dolgozók folyamatosan a szegénység peremén élnek.

A jelenség első jelei már a hatvanas években mutatkoztak. Deppe már ekkor felhívja a figyelmet a veszélyekre. A kialakulóban lévő „szolgáltató proletariátusról” beszél. Első körben a felvetés arra utal, hogy a szektorváltás elkerülhetetlen. Az iparból a munkaerő jelentős része szükségszerűen át kell, hogy menjen a szolgáltatási szektorba. Az új szektor azonban semmivel sem teremt jobb feltételeket, mint az ipari ágazat a saját munkavállalóinak 18–19. századi születésekor. A szervezethez, a védettséghez, az alkuképesség terén a szolgáltatásban dolgozók helyzete, alávettisége sok tekintetben hasonlítható a korai iparosítás időszakához. (Deppe 1989.) Gorz 1994-ben szintén tiltakozik a jelenség ellen. A „munka világának gyarmatosításaként” jellemzi a kilencvenes évek elejének a foglal-

koztatási és a munkajogi törvénykezésben bekövetkező változások utáni, kialakulóban lévő, európai munkaerő-piacot. A várható végkifejletet a dél-afrikai társadalomhoz hasonlíttja. (Gorz 1994.) Albert már a „gazdasági apartheid” kifejezést is használja a kialakuló folyamat jellemzésére. (Albert 1993. 74.)

A társadalom kettészakadása, az új típusú foglalkoztatás keretében kialakuló társadalmi státusz, a folyamatos alávetettség a munka társadalmával kapcsolatban megfogalmazódó egyre gyarapodó ellenvetések mindenképpen figyelemreméltóak még akkor is, ha ma keveset beszélünk róla. Van, aki szerint túl keveset. *„Senki sem szól ellene? Senki nem lázad, hogy ez morálisan hova vezet, hogy a társadalom egy csoportja folyamatosan és a felemelkedés reménye nélkül kiszolgálja majd a másikat?”* (Schroeder 2000. 154.)

4. A munkavállalói képesség és hajlandóság

A munkavállalói képesség és hajlandóság kérdése a politikai retorikában gyakran szinonim fogalmakként kerül elő. Az érvek ékesen szólnak amellett, hogy a munkanélküliek és szociális ellátásban részesülő személyek önkéntes munkanélküliek, s kivonják magukat a társadalmi kötelezettségeik alól. Nem vesznek részt a társadalmi értékek termelésében, s ami az állam számára még kedvezőtlenebb, nem fizetnek sem adót, sem járulékokat. Éppen ellenkezőleg: ők tartanak igényt a társadalom támogatására. Visszaélnék a társadalom biztosította lehetőségekkel, élősködnek a többiek nyakán. Az érvek azonban ritkán alapulnak tényeken, sokkal inkább politikai szándékokon: csökkenteni kell a költségvetés terheit, bővíteni kell az adófizetők körét, s tehermentesíteni a jóléti kasszákat. Annak vizsgálatára, hogy mekkora igazságértéke van ezeknek a kijelentéseknek, vagyis, hogy milyen széles a köre az önkéntes munkanélkülieknek, viszonylag ritkán kerül sor. Ha mégis, akkor az empirikus adatok rendre cáfolják ezeket a kijelentéseket.

A képesség és a hajlandóság közötti különbségtételre a politikai retorika ritkán hajlandó, hiszen könnyebb a hajlandóság oldaláról kommunikálni a nyilvánvaló tény: valaki nem dolgozik, mert nem akar dolgozni. Egyszerűbb egy oktulajdonítási logikával az egyéni okokat és felelősséget előtérbe helyezni, s a problémát a legkézenfekvőbbnek tűnő módon megoldani: kényszerítjük, hogy dolgozzon. A hiányzó képességek esetében azonban a kényszerítés nem hoz megoldást. Sőt, a kívánatossal éppen ellenkező hatást vált ki. A képesség hiányának elfogadása esetén már nemcsak az egyéni, hanem a közösségi felelősség is felmerül. A képességek pótlása vagy megváltoztatása pedig költséges és hosszú ideig tartó folyamat. Az egész „politikai közbeszédnek” és a „közvélemény formálásnak” pedig épp a takarékoság, az állami kiadások rövidítésének szándéka áll a háttérben.

A munkavállaló munkavállalási szándéka sok esetben nyilvánvaló. A munka világába való beilleszkedés mégis számos akadályba ütközik.

– *„a kirekesztettek kirekesztése”*

A munkahelyek egyfelől nincsenek felkészülve arra, hogy értelmi sérülteket vagy mentális betegségben szenvedőket foglalkoztassanak.

Míg a mozgásában, látásban, hallásában károsult személyek, ha nagyon kitartóan keresik, lassan találnak is helyet maguknak, a fenti csoportok számára csaknem reménytelen a helyzet.

— „a hiányzó képességek”

A hiányzó képesség (iskolai végzettség, számítógépes rutin, nyelvtudás) pótlása a munkaadó szerint a munkavállaló feladata. A munkavállaló viszont nincs abban a helyzetben, hogy önerejéből pótolja ezeket. A jóléti juttatások biztosította ellátásból az ezen képességek megszerzéséhez szükséges szolgáltatásokat nem tudja megvásárolni.

— „a habitusból adódó hátrányok”

A személyiség nagyon összetett jelenség. Számos olyan eleme is lehetséges, amely a munkavállaló szerepkört korlátozza, az elhelyezkedést reménytelenné teszi. Az előnytelen fizikai megjelenés („bűn ronda”), a végtelen lassúság, az elviselhetetlen agresszió, a csapatban dolgozás képzetlensége mind olyan tulajdonságok, amelyek nem a munkavállaló munkavégzési szándékát, hanem képességét kérdőjelezik meg.

A munkavállalói hajlandóságot a munkanélküli szándékán túl még egy sor tényező befolyásolja. A munkanélküliség állapotában fogva tartó helyzetek között is megkülönböztethetünk „személyes” és „intézményesült” csapdákat. Némely esetben a határ nem is olyan világos a kettő között, de azért kísérletet teszünk a helyzeteket bemutató példák felsorakoztatására.

a) személyes csapdahelyzetek

— „a hamis énkép”

A munkavállalók saját munkavégző képességére vonatkozó elképzelései nem mindig felelnek meg a valóságnak. Nem biztos, hogy egy 15–20 éves munkaviszony után középvezetői helyzetből munkanélkülivé vált 50-es férfi középfokú végzettségével joggal tart igényt egy hasonló státusra. Hasonló problémákkal küzd a hosszabb idő után gyesről visszatérő harmincas nő, aki „elfeledkezett” arról, hogy időközben a technikai feltételek, a munkaszervezési módszerek megváltoztak, s kitartóan keresi azt az állást, ami az ő képességeinek megfelel, mert úgy ítéli meg, hogy a gyerek mellett túl nagy befektetés még egy képzésen-átképzésen való részvétel.

— „önfelmentés”

Olyan helyzet, melyben a munkaerőpiac várható nehézségeivel szembeülni nem kívánók eleve felállítanak egy hamis diagnózist magukról, kerülve a konfrontációt (túl öreg vagyok már, túl messze lakom én ahhoz, a családi feladataim mellett nem tudnám úgysem megoldani).

— „pályakezdők illúziói”

A pályakezdő fiatalok sok esetben az elképzelt munkájukat az oktatási intézmény által sugallt hamis illúziók alapján keresik („Itt mi csak vezetőket képezünk, az a másik iskola, ahol a beosztottakat tanítják!”), vagy a tömegkommunikáció által sugallt irreális pályaképhez, jövedelemhez mérik elvárásaikat. („Éhbérért nem melózok!”)

— „altruista életpályák”

A személyes és társadalmi kötelek túldimenzionálása gyakran vezet munkanélküliséghez. „A férjem nem örülne neki, mert úgy véli, neki kell eltartania”, „Kisgyermekes anyukaként úgysem vennének fel sehova”, „Az idős szülő ellátása mellett nincs lehetőségem munkavállalásra”. A

TANULMÁNYOK

további vizsgálat tárgya, hogy ezek az altruista életpályák a munkanélküliség „oka” vagy „okozataként” alakultak ki, mint önfelmentő stratégiák. A helyzetekbe sok esetben jól olvasható üzenet van kódolva. „Úgysem kellenék a munkaerőpiacon, így a társadalmi kötelezettségembe burkolom a fölöslegesség érzését, s a kialakult élethelyzetet.”

– „függő helyzetek”

A leggyakoribb ebben a típusban a szenvedélybetegség és a hajléktalanság, illetve a kettő összekapcsolódása. „Egy rendes munkahelyhez bejelentett lakás kell, az nekem meg nincs”, vagy a jellemző ördögi kör: „Ameddig iszok, úgysem lesz munkám, mert iszok!”

b) intézményesült csapdahelyzetek

– „a rezervációs bér”

A munkaerőpiac közgazdaságtanában jól ismert jelenség. Ha a munkával szerzett nettó jövedelem és a munkához kötődő kiadások egyenlege nem éri el a jóléti juttatások mértékét, a munkavállaló racionális döntése a munkaerőpiacról való távolmaradás.

– „az árnyékgazdaság”

Ha a társadalmi juttatások mellett a legális jövedelemszerzés nem biztosított, vagy az árnyékgazdaság mértéke, elterjedtsége, jövedelem-biztosító képessége versenyképesebbnek bizonyul a legális státusokkal szemben, akkor a munkanélkülinek majd erre esik a választása. Ez esetben nem marad távol az érintett személy a munkaerőpiactól, csak nem az ellenőrzött gazdaság keretei között fejt ki a tevékenységét.

– „a hosszú távú passzív ellátásra való kondicionálás”

Ha a passzív ellátások sora egymásra épülve éveken keresztül váltja egymást (mint pl. Magyarországon a munkanélküli járadék, a munkanélküli segély, a jövedelemplótló támogatás, majd az aktív korú munkanélküliek rendszeres szociális segélye), akkor egy passzív habitus alakul ki, mely a személy folyamatos leépülésével, munkavállalói készségének, képességének fokozatos elvesztésével jár együtt. Tipikus „főtt béka” helyzet. Addig ül a lassan felmelegedő, majd 100 fokra hevülő vízben, hogy észre sem veszi: megfőtt. Ahogyan a munkanélküli észre sem veszi, hogy a csökkenő jövedelem miatt olyan mértékű a leépülése, hogy a rendszerből, ha akarna, sem tudna kilépni a saját erejéből.

– „a paternalista játszma”

Az ötven év szocializmus és az utóbbi évek jóléti rendszerei mentén kialakul egy irreális kép a munkanélküliekben: a társadalom tagjaiért való felelősségvállalás nem az egyéneket, hanem a társadalmat terheli. Ez a „tanult tehetetlenség” társadalmi csoport szintű megjelenése. Vagy a szociális szakmában ismert „hal-háló” probléma. Nem szoktuk meg, hogy hálót kapunk!

Mint a fenti példák is igazolják, még a munkavállalói hajlandóság vizsgálatánál is adódik számos olyan helyzet, melynek következtében a munkanélküliség racionális döntés eredménye. Hasonló élethelyzetben a szabályalkotók sem döntenének másként. Ezekben az esetekben is felmerül, hogy a munkavállalási hajlandóság hiányának hátterében nem egyéni felelősségek állnak, hanem az intézményesült csapdahelyzetek, melyek rendszerszerű felszámolása nélkül nincs a problémának valódi megoldása. A rendszerszemléletű megoldások azonban közösségi felelősségvállalást igényelnek, s költségek mozgósításával járnak. A munka-

nélküliség önkéntességét tematizáló érdekcsoportoknak azonban ez nem áll érdekében. A kialakult helyzet okozta költségek viselésében, vagy a megoldás finanszírozásában nem kíván részt vállalni, a következményeket maradéktalanul a vesztesekre terheli. (Daly 1997., Gilbert 2005.)

A feltételekhez kötött jóléti ellátás „workfare” modellje abból a szempontból mindenképpen előrelépés a hagyományos közfoglalkoztatással szemben, hogy ez utóbbiban a képesség fejlesztésére, képzésre, a képességbeli hiányok pótlására nem, vagy csak minimális mértékben volt lehetőség. Elsődleges szempont a szűrés és a kényszer volt. A „workfare” modellben a lehetőség adott a munkavállalói képességeket javító vagy fenntartó programokba való belépésre. Csupán néhány kérdés marad hátra: a rövid távú, vagy a hosszú távú érdekek mentén szervezik-e meg a „workfare” társadalmat? Vajon a munkavállaló képessége vagy a munkavállaló hajlandósága kerül a programok középpontjába? Amennyiben ugyanis a rövid távú érdekek győznek, kérdés, hogy miként biztosítható a több generáció óta, vagy hosszú ideje munka nélkül lévő, többszörös hátránnyal küzdő, alapképzettséggel sem rendelkező, „képességhiányos”, de munkára motivált munkavállalók hosszú egyéni fejlesztő programja a nyílt munkaerőpiacig.

5. A gazdasági represszió és a dologtalanság

A fenti kérdések aktualitását az is indokolja, hogy „a jóléti állam juttatásaival való visszaélés” érve mindig azokban az időszakokban erősödik fel, amikor a munkanélkülieknek magas a száma. Miközben egyáltalán nem biztos, hogy ez a magas szám azért alakult ki, mert sokan visszaéltek a jóléti állam juttatásaival. Lehet, hogy előbb szűkült jelentősen a munkaerőpiac, ahova ezek a kirekesztettek nem fértek be, csak ezt a hatalom a legtöbb esetben nem így kommunikálta. *Az egyéni vétkesség keresése mindig a gazdasági szempontból nehéz időkben merül fel.* Holott azokban a korszakokban is vannak munkanélküliek és munkakerülő, amikor a gazdaság dinamikája nagyobb húzóerővel szívja fel a felesleges munkaerőt, csak olyankor ezekről a csoportokról senki nem beszél. (Vobruba 1990.)

A mi társadalmunk senkinek sem biztosítja a jogot a lustaságra – mondta Schröder szövetségi kancellár 2001 májusában, s ezzel elindított egy médiavitát a munkanélküliek lustaságáról. „Lusták”, „látszat-munkanélküliek”, „szociális potyautasok” – ilyen és ehhez hasonló jelzők keringtek a közbeszédben, fogalmazódtak meg a sajtó hasábjain. A munkanélküliek provokáló lustasága egy egyébként is feszült társadalmi közhangulat kiváló szelepelő eszközének bizonyult. Ez a vita a munkanélküliek lustaságáról azonban korántsem egyedülálló az idők folyamán.

Tulajdonképpen semmi másról nincs szó, mint egy munkaerő-piaci reflex-automatizmusról. Minden alkalommal, amikor a kormányzat két évvel a választások előtt áll, és a gazdasági konjunktúra némiképpen lankad, mindig meghúzza a „lustaság veszélye” vészharangot, még akkor is, ha semmilyen nyilvánvaló jele nincs annak, hogy a munkanélküliek éppen ebben a második évben lustábbakká váltak volna, mint az azt megelőző évben.

A hetvenes évek óta – a német elemzők szerint az országban – tulaj-

TANULMÁNYOK

donképpen négy nagy „lustasági” hullám különböztethető meg. Az első a hetvenes évek közepén zajlott, az olajválság okozta gazdasági sokk hatására 1975-ben vette kezdetét. A második hullám 1981-ben csúcsosodott az akkori képviselő, dr. Riedl (CDU/CSU) felhívására: „...egy olyan gyaloghinto alakult ki, melyben a munkanélküliek hazánk adót és társadalombiztosítási hozzájárulásokat fizető polgárainak pénzéből demonstrációról demonstrációra, házfoglalásról házfoglalásra, Molotov koktél partitól, Molotov koktél partira, majd végül mindezt kipihenni Mallorcára vagy máshova cipelték magukat”. (Schmidt–Oschmiansky 2001. 5.) De a harmadik vitahullám sem volt kevésbé éles, 1993-ban. S valamennyi vita a sajtó által széles körben publikált színes és élethű példákkal, szövegekkel volt kiemelve. A negyedik lustasági vita épp napjainkban zajlik – írja Schmidt az ezredfordulón. Ennek következménye néhány évvel ezt követően a Hartz-reformok sorozata, amelynek hullámai az elmúlt években jutottak el hozzánk Magyarországra is.

Valamennyi, a lustaságra irányuló vitában az alapos szemlélő észreveszi azt az állandó négy pontot, mely e folyamat fő jellemzője:

a)

– minden vita politikailag fenyegető, vagy magas munkanélküliségi ráták idején zajlik

– az első három kifejezetten kapcsolódik a három nagy gazdasági recessziós hullámhoz, mely minden alkalommal a munkanélküliek számának látványos növekedésével járt. A most folyó vitának minden valószínűség szerint az áll a háttérben, hogy a jóléti kiadások jelentősen meghaladták az államkassza és a biztosítási alapok kereteit.

b)

– Valamennyi esetben a vitákat széles közvélemény-kutatással támasztották alá, melyben az emberek szintén úgy nyilatkoztak, hogy a munkanélküliek nem akarnak dolgozni.

c)

– A viták minden esetben 1–1,5 évvel a következő választások előtt zajlanak.

d)

– A viták mindig csökkentő támogatási időkkal, az ellátás szintjének csökkenésével jártak együtt, s a jogosultsági kritériumok szigorítását vonták maguk után.

A fentiek alapján láthatjuk, hogy a viták nem elsősorban a munkanélküliek lehetséges, vagy elkerülhető hibás magatartásával vannak, illetve voltak összefüggésben, hanem ezek jó része kifejezett politikai manipuláció volt. Feltűnő az egybeesés a közvéleményben a munkanélküliekre vonatkozó elítélő kép erősödése és a közelgő választások között. A politikusok a munkanélkülieket és a munka világából kirekesztődőket a növekvő társadalmi elégedetlenség miatt bűnbakként kezelik, s felhasználják őket egy hibás munkaerő-piaci és foglalkoztatáspolitikai döntéssorozat, politikai irányváltás elfedésére.

A 3,7 millió munkanélküli pl. Németországban még mindig csak 1,5 millió állásajánlattal szemben van jelen, s a meghirdetett állások jó része nem tölthető be a regisztrált munkanélküliekkel. A magyarországi adatok még ennél is jóval kedvezőtlenebbek. A legtöbb munkanélküli pedig, aki több mint két éve vár munkára, úgy vélekedik, hogy számára a legjobb

továbbképzési forma végre egy rendes (értsd egy évnél hosszabb időtartamú, a társadalmi átlag szintjén fizetett, végzettségének megfelelő) állás lenne.

A „rászorultsági küszöb emelése”, a munkanélküliek „remoralizálása” pedig a munkahelyteremtésnek nem a legmegfelelőbb eszköze. Mindezek ellenére az ezredfordulóra kialakult szankciós gyakorlat nemzetközi elterjedtsége mintha azt igazolná, hogy a politikusok hisznek a büntetés visszatartó erejében. A támogatások szüneteltetése – pl. ha az ügyintéző úgy ítéli meg – bármikor kezdeményezhető a legtöbb európai országban. A munkanélküli járadék, vagy a jóléti ellátás időtartamának szüneteltetése persze országonként változó. Dániában 1 hét, Németországban 12 hét, Új-Zélandon 26 hét, Belgiumban 52 hét. Spanyolországban az első aktív eszköz visszautasításánál megszűnik a támogatásban részesülő jogosultsága a munkanélküli segélyre. Japánban nem szűnik meg az ellátás, csupán később kezdik el folyósítani, ha nem sikerül megállapodni a munkavégzésben. Dániában a spanyolokhoz hasonlóan reagálnak pl. egy továbbképzés visszautasítására. Ez azonban csak egy év segély folyósítása után, az aktivizáló fázisban érvényes. A szankcióknak nem csupán a hossza és az ereje érdekes az egyes országokban, hanem az is sokat elárul az ott alkalmazott gyakorlatról, hogy a célcsoportot milyen arányban érinti. Németországban a munkanélküli ellátás szüneteltetése alig a célcsoport 1,1 százalékát érinti. Az USA-ban a regisztráltak 60 százalékát, míg Svájcban 40 százalékát. Ausztrália, Nagy-Britannia és Belgium főleg adminisztratív mulasztások miatt büntet a járadék felfüggesztésével, szüneteltetésével. Pl. nem jelenti be a rövidebb munkát, megváltoztatta a lakcímét, nem jön el a megbeszélte időpontban. Az USA-ban és Svájcban a többséget azért büntetik szüneteltetéssel, mert nem elég intenzíven keresett állást. Németországban, Dániában és Norvégiában a szüneteltetés háttérben többnyire aktív munkaerő-piaci eszközök visszautasítása áll. USA-ban, ha nem keres intenzíven állást, egy héti szünetel az ellátás, ami a célcsoport nagy hányadát érinti, de viszonylag könnyen átvészeli az érintettek. Ausztráliában, ha a munkanélküli nem keres intenzíven állást 26 héti járadék összegét 18 százalékkal csökkentik. Ez már jelentősebb hátrány. Belgiumban nagyon alacsony a szüneteltetők rátája (0,02%), mert nagyon erős a büntetés: 26–52 héti terjedhet. (Schmidt–Oschmiansky 2001., Ughetto 2002., Solga 2002., Bonoli–Sarfati 2002.)

Mit vonhatunk le végső soron tanulságként a „lustaság” vitából?

- maga a probléma sem, de a kezelési módja sem új keletű,
- évszázadok óta mindig visszatér, többnyire változatlan szövegezésben, s az alkalmazott eszközrendszert illetően is mindig ugyanazon körben mozogva: szankciók, kényszermunka, moralizálás, egyéni felelősségtulajdonítás a gazdasági problémák elemzése és megoldása helyett,
- mindig az egyéni felelősséget hangsúlyozza,
- meghatározott politikai szituációban tér vissza, s része a mindenkori kormányzat legitimációs játszmáinak,
- a munkaerőpiac működésének hibájából, s azt helytelenül kezelő társadalmi, politikai stratégiákból adódik,
- a munkanélküliséget soha nem sikerül megoldani erőszakos eszközökkel,

TANULMÁNYOK

- mértékét csak a politikai szintéren hozott gazdasági döntések tudják hatékonyan befolyásolni,
- csak komplexen kezelhető gazdasági, pénzügyi és bérpolitikai kérdés,
- ezekben a korszakokban a munkahelyek jobban hiányoznak, mint a munkavállalók munkavállalói hajlandósága,
- a munkaerő-piaci és jóléti intézményrendszer (ha létezik ilyen) túlterhelődik a megoldatlan gazdasági problémák miatt, erejüket, kompetenciájukat meghaladja a kötelező cselekvés kényszere.

Mindezek után mire van szükségünk? – teszik fel a kérdést jó néhányan a szakértők közül. Olyan politikára – hangzik a válasz, amely képessé tesz és bátorít, s nem olyanra, amely a munkavállalói hajlandóságot vonja kétségbe, büntet és korlátoz. Valóban, a társadalomban élő ember számára nem adott a lustaság joga, de lehetne adott a jog a társadalmi elismerésre méltó életre, a megélhetést biztosító tisztas jövedelemre, a nagyobb szabadságra a munka világában és a foglalkozási életút során. Összegzésként tehát elmondhatjuk, hogy az elmúlt évszázadok tanulsága szerint a munkanélküliség hátterében a leggyakoribb esetben nem a munkavállalási hajlandóság, hanem a gazdaság ciklikus válsága, illetve az ennek következtében kialakult munkavállalói „képtelenség” áll.

Irodalom

- Albert, M. (1993): *Capitalism against Capitalism* Whurr Publishers, London.
- Arendt, H. (1999): *Vita activa* Pieper, Zürich.
- Beharell, A. (1992): *Unemployment und Jobcreatio* Macmillan, London.
- Bernstein, J. (1997): *Welfare Reform and the Low-wage Labour Market. Employment, Wages and Wage Policies* Dc Economic Policy Institute November, Washington.
- Bonoli, G. – Sarfati, H. (2002): *Conclusions: the Policy Implikations of Changing Labour Market – Social Protection Relationship*. In: Sarfati, H. – Bonoli, G. (szerk.): *Labour Market and Social Protection Reform in International Perspective* Asghate, Hampshire. 453–487.
- Clement, M. (1996): „*Housing and Community Care*”. In: Richards (ed) *Community Care for Older People: Rights, Remedies and Finances* Jordans, London.
- Cook, D. (1989): *Rich Law, Poor Law – Differential Response to Tax and Supplementary Benefit Fraud* Open University Press, Milton Keynes Manchester.
- Cooper, G. (1997): *Housing Benefit Fraud Hits 1bn Pounds* The Independent. 07. 29. 7.
- Daly, M. (1997): *Welfare states under pressure: cash benefits in European welfare states over the last ten years* Journal of European Social Policy. May 128–146.
- Deacon, A. (1996): *Welfare and Character*. In: Deacon, A. (szerk.): *Stakeholder Welfare* IEA Health and Welfare Unit, London. 60–74.
- Deppe, F. (1966): *Arbeitslosigkeit, Wohlfahrtsstaat und Gewerkschaften in der EU*. In: *Sozialismus Supplement* Vol. 23 1966. No. 2. 1–21.
- Evans, P. (1995): *Linking welfare to jobs: workfare, Canadian style*. In: Sayeed, A. (szerk.): *Workfare: Does it work? Is it fair?* Institute for Research on Public Policy, Montreal.
- Ferge, Zs. (1997): *És mi lesz, ha nem lesz? Az állam és a civilizációs folyamat* In: *És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az államról a század végén* (szerk.): Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Lengyel László Budapest, Korridor Politikai Kutatások Központja–Helikon Kiadó, Budapest .
- Fukuyama, F. (1992): *The End of History and the Last Man* Penguin Books, London.

- Gilbert, N. (2005): *Protection to Activation: The Apotheosis of Work*. In: Saunders, P.: *Welfare to work in practice: social security and participation in economic and social life*, Ashgate, Aldershot. 9–23.
- Gorz, A. (1994): *Kritik der ökonomischen Vernunft* Rotbuch Verlag, Hamburg.
- Govier, T. (1992): *The Right to Eat and the Duty to Work* In: Mappes T. A. – Zemboty J. S. (szerk.): *Social-Ethics-Morality and Social Policy*, Mc Graw – Hill, New York. 372–383.
- Hawkesworth, M. (1992): *Workfare and the Imposition of Discipline* In: Mappes T.A. – Zemboty J.S. (szerk.): *Social-Ethics-Morality and Social Policy*, McGraw-Hill, New York. 387–394.
- Jessop, B. (1993): *Towards a Schumpeterian workfare state? Preliminary remarks on post-Fordist political economy?* *Studies in Political Economy* Vol. 40. 7–39.
- Jordan, B. (1996): *A theory of poverty and social exclusion* Polity Press, Cambridge.
- Lee, E. (1997): *Is full employment still desirable and feasible?* *Economic and Industrial Democracy* Vol. 18, No. 1 February. 35–54.
- Marx, K. (1967): *A Töke Karl Marx és Friedrich Engels Művei*, 23–25. kötet, Kossuth Kiadó, Budapest.
- Mead, L. (1992): *The New Politics of Poverty: The non-Working Poor in Amerika* Basic Books, New York.
- Mead, L. (1997): *From welfare to workfare: Lesson from America* Institute of Economic Affairs, London.
- Rifkin, J. (1995): *The End of Work* Penguin, New York
- Schmidt, S. – Oschmiansky, F. – Kull, S. (2001): *Faule Arbeitslose?* WZB Mitteilungen 9. 5–10.
- Schroeder, D. (2000): *Work Incentives and Welfare Provision The „pathological” theory of Unemployment* Averbury Series in Philosophy, Ashgate, Burlington.
- Solga, Heike (2002): *‘Stigmatisation by Negative Selection’: Explaining less Educated People’s Decreasing Employment Opportunities* *European Sociological Review* 18. 159–179 Oxford University Press.
- Solow, R. (1998): *Work and welfare* Princeton University Press, Princeton.
- Standing, G. : *Global Labour Flexibility Seeking Distributive Justice* McMillan Press Ltd, New York 1999.
- Taylor-Gooby, K. (1996): *Paying for Welfare: The View from Europe* *The Political Quarterly* Vol. (67.) No. 2. 116–126.
- Thie, H. (1997): *Die Schatten eines gepriesenen Vorbilds* *Das Parlament* vol. 47. No. 36. 08. 29.
- Toqueville, A. (1997): *Memoir on pouperizm* IEA Health and Welfare Unit, London.
- Torring, J. (1999): *Workfare with welfare: recent reform sin the Danish welfare state* *Journal of European Social Policy* vol 1. 5–28.
- Ughetto, P. (2002): *Creating Service Jobs: Lesson from Extra-European Eperiences*. In: Sarfati, H. – Bonoli, G. (szerk.) *Labour Market and Social Protection Reforms in International Perspective* Asghate, Hampshire. 167–173.
- Vobruba, G. (1990): *Strukturwandel der Sozialpolitik* Shurkamp, Frankfurt am Main.

SHLOMI SEGALL

A feltételhez nem kötött jóléti juttatások és a reciprocitás-elv*

Stuart White és mások azt állítják, hogy ha olyan állampolgárok kapnak jóléti juttatásokat, akik nem dolgoznak és nem akarnak dolgozni, sérül a reciprocitás elve. Szerintük ez igazolja a minimális munkakötelezettség előírását a jóléti juttatások címzettjeinek. E cikk cáfolni kívánja az állításukat. A gondolatmenet azon próbálkozás elutasításával kezdődik, amely a munkavégzés polgári kötelességére akarja alapozni a munkatesztet. A cikk ezt követően a reciprocitás elvét vizsgálja meg és azt állítja, hogy a kölcsönösség a gyakorlatban a vallott elosztási igazságosság-felfogástól függ. Az egyenlősítő igazságosság különböző értelmezéseinek és a reciprocitás ezeknek megfelelő felfogásainak vizsgálata azt mutatja, hogy a feltételhez nem kötött jóléti juttatások összeegyeztethetők a reciprocitás elvével. Így a reciprocitásból semmi esetre sem következik, hogy a jóléti juttatásokat munkakötelezettséghez kell kötni.

Bevezetés

A jóléti juttatások feltételekhez nem kötése – vélik sokan – megsérti a kölcsönösségen alapuló kötelezettségek szellemét, vagyis a reciprocitás-elve. Ilyen ballépés akkor történik – állítják –, amikor olyan emberek lehetnek hasznélvezői jóléti juttatásoknak, akik nem dolgoznak, s nem is hajlandók a juttatásért cserébe dolgozni. Minden ilyen esetben a jóléti állam – főleg és elsősorban a juttatásokat feltételekhez nem (vagy csak igen lazán) kötő, univerzális jóléti állam – megsérti a reciprocitás-elv jelentette követelményt.

Feltételhez nem kötött jóléti juttatásokon, az adott összefüggésben azokat az ellátásokat értjük, amelyek elérésében semmi másnak nem kell teljesülnie, mint annak, hogy az érintett személy az állam polgára legyen (illetve, esetenként, értelemszerűen annak, hogy szüksége mutatkozzék az adott támogatásra). Vagyis nincs szükség arra, hogy valamilyen tevé-

* Shlomi Segall: Unconditional Welfare Benefits and the Principle of Reciprocity. *Politics, Philosophy & Economics*, 2005, 10, 4 (3), 331–354. old.

kenységet végezzen (ez többnyire nem jelent mást, mint annak igazolását, hogy dolgozik, vagy legalábbis hajlandónak mutatkozik dolgozni). A reciprocitás-elv számonkérésének mellőzését nehezményezők – s a továbbiakban velük kívánok foglalkozni – arra hivatkoznak, hogy a dolgozni nem akaróknak juttatást nyújtani ellentmond a kötelességek kölcsönös természetének primátusát hangsúlyozó reciprocitás-elvnek. Érvelésük a következő: az államnak mindazoktól, akik elvárják, hogy valamiféle segítyezést kapjanak, feltétlenül ki kell követelnie, hogy cserében munkavégzésre kötelezzék magukat. Jelen írásban azt kívánom tisztázni, igaz-e vajon, hogy a jóléti juttatások feltételhez nem kötése valóban sérti a reciprocitás-elvet, ezen belül, sajátlagosabban, a dolgozók és a dolgozni nem hajlandók közötti reciprocitás elvét. Az elv érvényesítésének kikövetelése okán vajon meg kell-e szüntetnünk a feltétel nélkül járó jóléti juttatásokat, megkövetelve valamilyen, a munkával kapcsolatos követelményt (munkatesztet) a jóléti rendszer haszonélvezőitől?

A jóléti juttatások feltételhez nem kötése ellen a reciprocitás-elvvel érvelni korántsem új keletű: már Hegel és John Stuart Mill is képviselték ezt a nézetet.¹ A feltételhez kötés nélkül nyújtott támogatások mai kritikussai többnyire a jobboldalról érkeznek, még akkor is (vagy talán különösen akkor), ha az Egyesült Államok nem túlságosan bőkezű juttatásait veszik célpontba. Az embernek ilyenkor elsősorban a olyan „jóléti fegyelmezők” (vagy „jóléti paternalisták”) jutnak eszébe, mint Lawrence Mead.² Azt állítva, hogy a jóléti állam túlságig engedékeny (különösen, ha munkanélküliekről van szó), ennek az álláspontnak a képviselői

¹ Hegel óva int: „ha más köztulajdonban megvolnának a közvetlen eszközök, amelyekkel az elszegényedő tömeget meg lehetne tartani rendes életmódja szintjén, az biztosítaná az ínségesek megélhetését a munka közvetítő szerepe nélkül. Ez ellenkeznék a polgári társadalom elvével...”. Lásd G. W. F. Hegel, *Jogfilozófia*, 245. paragrafus (az én kiemelésem). Idézi J. Donald Moon: *The Moral Basis of the Democratic Welfare State*. In Amy Guttmann (szerk.): *Democracy and the Welfare State*. Princeton NJ, Princeton University Press, 1988, 27–52. old. [Magyarul: *A jogfilozófia alapvonalai*. Fordította Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, 1971, 254. old.] J. S. Mill ugyancsak intőn figyelmeztet az erkölcsöknek arra a megromlására, mellyel valamiféle garantált jövedelem járna az emberiségre nézve. „Hagyd meg az embereket abban az állapotukban, amelyben életfeltételeik nyilvánvalóan attól függenek, hogy hányan vannak, s akkor elérheted, hogy tartós hasznukat a saját maguk hozta áldozatokból nyerjék, melyeket azért vállalnak, hogy testi jól-létüket a jelenben mind kedvezőbbben befolyásolják, s ezen keresztül leendő gyermekeik szokásait is mind inkább pallérozzák. De csak egyszer intézd úgy, hogy keresményük nagysága függetlenedjék saját erőfeszítéseiktől! Biztosíts csak számukra valamennyi fizetséget, akár a törvény, akár a közösségi érzület erejénél fogva, és nincs az a nekik nyújtott kedvezés, ami képes lenne őket (vagy leszármazottaikat) arra bírni, hogy saját maguk korlátozásában leljék föl azt az eszközt, mely képes állapotukban megtartani őket! Csak annyit érhetsz el így, hogy fölháborodottan követeljék tőled a nyújtott kedvezmények változatlan folyósítását mind a maguk, mind utódaik számára.” Lásd J. S. Mill: *Principles of Political Economy* (az én kiemelésem). Idézi: Gerald F. Gaus: *The Modern Liberal Theory of Man*. London, Croom Helm, 1983, 248. old.

² A „jóléti paternalisták” úgy gondolják, a jóléti szociálpolitikának az a dolga, hogy felügyeletet gyakoroljon azoknak a szegényeknek az élete fölött, akik jóléti juttatásokból tartják fenn magukat. Leginkább a munkavégzés megkövetelésére összpontosítanak, de paternalizmusukba belefér az is, hogy a szolgáltatásokból való részesedés ellenében megköveteljék a kienstől a kábítószer- és alkohol-rehabilitációt is. Lásd Lawrence M. Mead: *The New Paternalism: Supervisory Approaches to Welfare*. Washington DC, The Brooking Institute, 1997.

teremtették meg az olyan mai stratégiai elgondolások elméleti struktúráját, mint amilyen a *workfare* az Egyesült Államokban, vagy a *work for welfare* (segélyt csak munkáért) az Egyesült Királyságban, vagy, ha tetszik, a norvég „*work line*”. Ezeknek az eljárás módoknak a következő a lényegük: a jóléti juttatásokból való részesedés feltételül nem azt kötik ki, hogy a kedvezményezett munkát keressen (amint az a feltételhez kötött juttatások esetében normálisan szokásos), hanem azt, hogy ténylegesen munkát végezzen.³ Az ilyen követelések mögött az a vezéreszme, hogy a jóléti ellátásokból való részesedést ahhoz a feltételhez kell kötni, hogy azok kedvezményezettje valamilyen *viszontszolgáltatást* nyújtson a közösségnek. Ezt a gondolkodásmódot szokták „a jóléti rendszer szerződés-elvű felfogásának” (*welfare contractualism*) is nevezni.

Az utóbbi időkben a polgári-republikánus meggyőződésű egalitáriánusok lecsatlakoztak a jóléti rendszert szerződésként fölfogókhoz, s együttesen támadják a feltételhez nem kötött jóléti ellátások kormányzati politikáját, arra hivatkozva, hogy az megsérti a reciprocitás-elve, ellentmond annak.⁴ Igazából a kritikák egy része speciálisan a feltételhez nem kötött univerzális alapjövedelem (*UBI – Universal Basic Income*) ellen irányul, de – mint a későbbiekben majd látni fogjuk – általános érvennyel is felhozható a feltétlen juttatások nézetrendszerével szemben. Ha olyan emberek támogatunk, akik ezt viszonzandó, nem hajlandók cserében munkát vállalni – mondják az ezt nehezítőket –, akkor semmibe vesszük a szolgálatért viszontszolgáltatást követelő elvet, ami pedig semmi egyébhez nem vezethet, mint azoknak az állampolgároknak a kizsákmányolásához, akik keményen dolgoznak, becsületos adófizetők.⁵ A legutóbbi időkben legfőképp Stuart White képviselte azt az álláspontot, melynek jegyében a „reciprocitás-elve hivatkozó tiltakozás” ere-

³ Lásd Mary E. Hawkesworth: *Workfare and the Imposition of Discipline. Social Theory and Practice*, 11 (1985), 171. old.; Peter Street: *The Poverty of Workfare: Dubious Claims, Dark Clouds, and a Silver Lining. Dissent*, 45 (1998), 58. old. Az angol állapotokat illetően lásd Des King és Mark Wickham-Jones: *From Clinton to Blair: The Democratic (Party) Origins of Welfare to Work. The Political Quarterly*, 70 (1999), 62–74. old. A norvég helyzethez lásd Nina Kildal: *Justification of Workfare: The Norwegian Case. Critical Social Policy*, 19 (1999), 353–370. old. Köztudomású, hogy a TANF (*Temporary Assistance to Needy Families* – magyarul: Rászoruló Családoknak Nyújtott Átmeneti Segély) kedvezményezettjeinek még a „munkakényszer” bevezetése után is csak egy kisebbsége (arányuk 2000-ben 34 százalék volt) hajlandó munkát végezni (emezen heti 30 munkaóra ledolgozását értve). Lásd <http://www.acf.dhhs.gov/programs/opre/ar2001/indexar.htm>

⁴ Amy Guttmann és Dennis F. Thompson: *Democracy and Disagreement*. Cambridge MA – London, Belknap Press, 1996, 8. fejezet; Stuart White: *Liberal Equality, Exploitation, and the Case for an Unconditional Basic Income. Political Studies*, 45 (1997), 312–326. old.; Stuart White: *The Civic Minimum: On the Rights and Obligations of Economic Citizenship*. Oxford, Oxford University Press, 2003.

⁵ David Miller például azt írja, hogy az univerzális alapjövedelem „nem nagyon fér össze a szocialistáknak a közösségről és a társadalmi felelősségről vallott nézeteivel. (...) Az alapjövedelem feltételhez nem kötése lehetővé teszi azok számára, akik munkaképesek lennének, de nincs kedvük dolgozni, hogy kizsákmányolják azokat, akik társadalmi felelősségüketől áthatva nem játsszák ki a kötelességeiket. Ez a fajta kizsákmányolás pedig fölrúgja a reciprocitásnak a szocialisták által vallott normáját.” Lásd David Miller: *What’s Left of the Welfare State. Social Philosophy and Policy*, 20 (2003), 109. old.

dendően abból indul ki, hogy az alapjövedelem esetében (de voltaképp minden jóléti juttatás vonatkozásában is) sürgősen sutba kell vágnunk a feltételeket mellőző elképzelést. Én magam nem értek egyet ezzel a felfogással, s érvelni is fogok ellene: megpróbálom kimutatni, hogy a feltételekhez kötést elvető jóléti stratégiák nem kerülnek összeütközésbe a reciprocitás-elvvel.

A *viszontfeltételek* elhanyagolását kifogásoló és ellenző álláspont jelentős részben arra az elgondolásra támaszkodik, hogy minden állampolgárnak kötelessége dolgozni, s ezen az alapon bizvást kimondható, hogy „aki nem dolgozik, ne is egyék”. Ha azonban kicsit megkaparjuk ezt a szokásosan fölhozott ellenérvet, egyértelműen kiderül, hogy esetenként nagyon békésen „belefér”, ha egyes állampolgárok anélkül esznek, hogy dolgoztak volna, s hogy sokan csak a jóléti juttatások haszonélvezői esetében tiltakozik ez ellen (lásd alább, a 2. fejezetet). Ilyen elvi alapok mellett egy munkateszthez kötött kormányzati politikáról nem állítható, hogy egyenlő mértékkel mérné az egyes állampolgárokat, hiszen nem ugyanazt a követelményt támasztja mindannyiukkal szemben. Ekképpen pedig nemcsak, hogy a reciprocitás alapelvein tesz erőszakot, de a törvény előtti egyenlőség elvét is fölírja. A feltételekhez kötés mellőzését kifogásoló, legfrissebb republikánus kritikák el is ismerik, hogy ez nem korrek eljárás, s föl is hagynak azzal, hogy a munkateszt megkövetelését a munka valamiféle úgymond polgári kötelességébe próbálják beleszerveíteni. A republikánusok ehelyett inkább a *méltányos reciprocitás* (*fair reciprocity*) fogalmához fordulnak, s a következőképp érvelnek: A jóléti juttatások kedvezményezetteinek van egyfajta, a reciprocitás-elvből levezethető kötelességük. Ideális esetben magának a törvénynek kellene őket köteleznie arra, hogy a fölvelt ellátásokért cserébe valamilyen ellenszolgáltatást nyújtsanak. Ahhoz, hogy eldönthessük, elegendő-e vajon ez a méltányossági kíváncsi, hogy erre hivatkozva kényszerítsük ki a munkatesztnek való megfelelést, lényegesen többet kellene tudnunk a reciprocitásnak arról az elvéről, melyen ez a követelés nyugszik, s azokról a kötelezettségekről, melyek ennek okán az állampolgárra hárulnak (lásd a 3. fejezetet). A reciprocitás-elvet a 3. fejezetben részletesen elemzem, s ebből kiderül, hogy a jóléti juttatások kedvezményezetteinek akkor, és *csak* akkor kötelességük a viszontszolgáltatás, ha a reciprocitás alapja egy olyan egalitáriánus séma, amelyben a juttatásokat ténylegesen feltételek kikötése nélkül nyújtják (lásd a 4. fejezetet). Egy ilyen reciprocitás-elvből viszont nem következik, hogy legitim lenne a juttatásokért cserébe a munkával kapcsolatban követelményeket támasztani. (Hacsak azt nem gondoljuk, persze, a munkatesztről, hogy összeegyeztethető a jóléti juttatásokra feltétel nélkül biztosított jogosultsággal – e kérdést közelebbről a 4. fejezet végén fogom majd megvizsgálni.)

Egy másik változat szerint a jóléti juttatások feltételekhez kötése azzal az érveléssel támasztható alá, hogy a jóléti politikának valamilyen más jellegű reciprocitási modellre kellene támaszkodnia; olyanra, melynek értelmében a juttatások nagysága a kimutatható erőfeszítések mértékéhez igazodnék. Ezt a nézetet az 5. fejezetben teszem majd elemzés tárgyává – hogy azután elvessem. Mindezek után ki fog derülni, hogy a feltételeket nem szabó jóléti politika a reciprocitás-elv bármely, egalitáriánus alapú felfogásával összeegyeztethető. Végezetül pedig néhány

azzal kapcsolatos aggályt, fenntartást vizsgálok meg, a kizsákmányolás mekkora kockázatával jár vajon, ha a juttatásokat (különösen, ha alapjövedelem-típusú juttatásokról van szó) nem kötik feltételekhez (lásd a 6. fejezetet). Ha elemzésem helytálló, világossá fog válni, hogy az univerzális, mindenkire kiterjedő, feltételhez nem kötött jóléti politikák szűken szólva is összeegyeztethetők, elviekben is, gyakorlatban is, a reciprocitás bármely egalitariánus modelljével – ha ugyan nem egyenesen következnek egy ilyen modellből.

A munkakötelezettség

A jóléti juttatások feltételhez nem kötésével szemben a reciprocitás-elv alapján emelt kifogások számára általában az a kiindulópont, hogy a munkavégzés polgári kötelesség. Akik így gondolják, arra alapozzák kritikájukat, hogy minden egészséges, munkaképes állampolgárnak kötelessége a munkavégzés vagy a nemzet eredményeihez való valamilyen hozzájárulás, s attól, aki e kötelességének teljesítése alól kibújjik, meg kell tagadni annak lehetőségét, hogy jóléti juttatásokban részesülhessen. Lawrence Mead például úgy érvel, hogy „a munkavégzés épp oly, kivétel nélkül mindenkire kiterjedő kötelezettség, mint mondjuk az, hogy adót, igenis, fizetni kell; a törvényeket, igenis, be kell tartani”.⁶

A szóban forgó kontextusban a „polgári kötelesség” vagy „állampolgári kötelesség” egész egyszerűen olyan kötelezettséget jelent, amellyel más társainknak – mint állampolgároknak! – azon az alapon tartozunk, hogy velük együtt ugyanannak a politikai közösségnek vagyunk tagjai. Mármost ezek a kötelezettségek lehetnek egyetemesek, vagy lehetnek partikulárisak. Az egyetemes, univerzális kötelezettségek minden állampolgárra kötelező erejűek, a partikulárisak pedig csak bizonyos állampolgárok számára azok. Tegyük világossá: vannak partikuláris kötelezettségek, melyek bizonyos szerepekhez kötődnek (így például a köztisztviselők kötelesek megfelelni a „tisztá” kormányzati munka követelményeinek), s vannak olyanok, melyeket nevezhetünk érdem-alapúnak. Az utóbbi típusba tartozó polgári kötelességek csak tehetséges, kimagasló képességekkel rendelkező állampolgárokra lehetnek kötelezők. Olyanokra, akiktől elvárható, hogy bizonyos tisztségeket megpályázzanak, vagy nemzetközi versenyeken képviseljék az országukat. Az az állítás tehát, miszerint a munkavégzés minden állampolgárnak egyetemes kötelezettsége, annyit jelent: a munkavégzés kivétel nélkül minden egyes munkaképes emberre nézve kötelező.⁷

Mint mondtuk, a jóléti rendszer „szerződéses” alapjait hangsúlyozók – mint például Mead is – azt javasolják, hogy a munkakötelezettség erősebb kikövetelésének kizárólag azon a módon szerezzenek érvényt,

⁶ Lawrence M. Mead: *Beyond Entitlement: The Social Obligations of Citizenship*. New York – London, Free Press, 1986, 82. old.

⁷ Mead a következőket mondja: „Minden kompetens felnőttől elvárható, hogy dolgozzék, és képes legyen anyanyelvén kifejezni magát, épp úgy, ahogy mindenkitől megkövetelhető, hogy adózzék és tartsa be a törvényeket, teljesen függetlenül attól, hogy milyen az anyagi helyzete, mi a társadalmi pozíciója.” Uo., 12. old.

hogy a dolgozni nem hajlandóktól megtagadják a jóléti juttatásokból való részesedést. Ezzel szemben azokra az állampolgárookra, akik nem jelennek terhet a közalapokra, nem vonatkozik a munkakötelezettség (adót fizetniük persze azért nekik is kell). A „szerződéses” jelleg hangsúlyozóit tehát nem érdeklik a „henyélő gazdagok” – már ha emezek nem igényelnek semmit a közszolgáltatoktól. Álláspontjuk egyértelmű: minden egyes állampolgárnak – mindaddig, amíg semmit nem kér a társadalomtól – kétségtelenül jogában áll tartózkodni a munkavégzéstől. Mivel a mai társadalmakban a munkavégzéstől való tartózkodás az éhenhalást jelenti (vagy jobb esetben azt, hogy életben maradásunkat a járókelők jótékonyágától tesszük függővé), a munkára kötelezés követelménye csak és kizárólag ezekkel a renitensekkel szemben alkalmazható. Ami azt jelenti: jóllehet Mead és a hozzá hasonló teoretikusok szeretnék a munkakötelezettséget univerzális érvényű polgári köteleességként ránk erőltetni, egyáltalán nem áll szándékukban azt minden emberre kiterjeszteni, hanem csak a szükségét szenvedőkre.⁸ De önmagában az, hogy az ember szűkölködik, nem bizonyul kellő alapnak sem a szerephez kötődő, sem az érdem-alapú polgári köteleességek igazolásához. Aki szűkölködik, nem szerephez kötötten teszi ezt, s különleges érdeme sincs. Így aztán nehezen látható át, miért lenne a munkakötelezettség a polgári köteleességek egyike, ha csupán a nincstelennel szemben gondolják alkalmazni. A munka megkövetelése az ilyen esetekben nem jelentene mást, mint hogy különböző állampolgárookra különböző szabályokat gondolunk érvényesnek, ez pedig ellentmondana a törvény előtti egyenlőség elvének (melyről viszont joggal állítható, hogy bármiféle reciprocitás-fogalom esetében alapkövetelménynek tekintendő).⁹ Éppen ezért a juttatások megtagadása a nem dolgozóktól nem igazolható az erre a – feltételezett! – polgári köteleességre való hivatkozással.

Mead érvét persze meg lehetne tartani – vélhetően valaki – egy olyan gondolatmenetbe beleépítve, mely szerint a társadalomnak valahogy meg kell követelnie, hogy mindenkinek személyes felelőssége, kötelessége legyen saját anyagi függetlenségének megőrzése, vagy hogy polgári kötelességgé tegye a mindenki részéről kötelező hozzájárulást a nemzet gazdagságához (vagy munkavégzés révén, vagy adófizetéssel). Ez a gon-

⁸ Annak leszögezése után, hogy „minden kompetens felnőttnek” dolgoznia kellene, Mead értésünkre adja, hogy ennek a polgári kötelességnek az egyetemes érvényűvé tételét azért nem kell feltétlenül erőltetni. „A szakképzetleneknek annyi mindenféle jövedelemforrásuk van (egyebek között például kormányzati juttatások is), hogy nem fognak stabilan munkát vállalni, hacsak egyértelmű programok nem kötelezik őket erre. *Legalább ezek számára kötelezővé kell tenni a munkavégzést, s a betartatást inkább a közhatalomnak kell kikényszerítenie, mint a felismert önérdék valamiféle megnyilvánulásának.*” Uo. (az én kiemelésem). Másutt meg azt mondja: „Az alábbiak látszanak az Egyesült Államokban ma a *felőttektől elvárt* legfontosabb társadalmi kötelezettségeknek: a *családfelek*, hacsak nem túlkorosak vagy munkaképtelenek, minden álláslehetőséget kihasználva vállaljanak munkát, s a *szegény családokban ugyanezt tegye a többi felnőtt családtag is.*” Uo. 242. old. (az én kiemelésem). De ha a munkavégzés állampolgári kötelesség (mint azt Mead állítja), akkor az minden felnőtt emberre vonatkozik, nem csupán a családfelekre. Még érdekesebb, hogy a nem-családfele státusúak kihagyása ebből természetesen nem érvényes azokra, akik „szűkölködnek”.

⁹ Lásd Karl Widerquist: Reciprocity and the Guaranteed Income. *Politics and Society*, 27 (1999), 387–402. old.

dolatmenet azonban hibás. A jóléti kontraktualisták javasolta megoldás nem működik azoknak a felnőtteknek az esetében, akik rá vannak szorulva a családjukra. Az a felnőtt ember, aki gazdag szülei háztartásában él, és egész napját azzal tölti, hogy szappanoperákat nézeget a tévében,¹⁰ nem tekinthető anyagilag függetlennek. Nincs semminemű jövedelme, így hát adóbefizetéssel sem járul semennyit a közöshöz. Szerződés-szorgalmazóink viszont, a szűkölködőkre alkalmazandónak vélt bánásmód ellenére itt nem kívánnak érvenyt szerezni a munkakötelezettség követelményének (vagy legalábbis mindenféle gyakorlati megfontolásból eltekintenek attól, hogy érvényesítése mellett kardoskodjanak). Kritikusaink, meglehet, azzal vághatnának vissza, hogy a gazdasági önfenntartó-képesség olyan kötelezettség, mely a *család-egésztől* váratik el, hiszen társadalmunkban a család minősül gazdasági alapegységnek. Ez a gondolatmenet azonban zátonyra futtatná őket, ugyanis ez a „levezetés” nem köthető az állampolgárisághoz, legalábbis a modern állampolgáriság-fogalom egyetlen fölismerhető modelljéhez sem.¹¹

Úgy tűnik tehát, hogy a munkateszt összeegyeztethetetlen minden, az állampolgári köteleességekől levezetett munka-fogalommal. Az állampolgári köteleességek – csakúgy, mint a jogok! – *per definitionem* feltételhez nem kötöttek érvényesek. Érvényességük alól csak abban az esetben kapunk fölmentést, ha képtelenek vagyunk a teljesítésükre. Ebből pedig az következik, hogy egyetlen köteleesség sem tekinthető „állampolgári köteleesség”-nek, ha máson alapul, mint a teljesítéséhez szükséges képesség meglétéén. Vannak, akik vitatják ezt az álláspontot. Lawrence Becker Mead pártján áll, amikor úgy érvel, hogy a munkavégzés állampolgári köteleesség,¹² s ezzel egy időben így nyilatkozik: „hogy mi szabhatja meg, kitől-kitől mennyi követelhető, az a kompetenciáknak, a képességeknek, illetve annak a függvénye, hogy ki mennyi juttatásban részesült”.¹³ Arra a következtetésre jut, hogy: „A társadalom minden egyes tagjának még akkor is egyformán kötelessége, hogy dolgozzék, ha abban nagy különbségek tapasztalhatók, hogy kitől mennyi és milyen minőségű munka várható el.”¹⁴ A „polgári kötelességre” hivatkozó érv azonban ebben a módosított formájában is megbicsaklik, mivel gyökeres különbség van a

¹⁰ Arneson is hasonló példát idéz. Lásd Richard J. Arneson: Is Work Special? Justice and the Distribution of Employment. *American Political Science Review*, 84 (1990), 1129. old.

¹¹ Arra a vélelmezett kötelességre, hogy az embernek „el kell tartania a családját”, a jóléti kontraktualisták nemigen hivatkoznak, mivel ők valójában nem azon az állásponton vannak, hogy ez minden embernek dolga lenne. Ők csak annyit kívánnak, hogy legyen *legalább egy ember* a családban, aki ezt dolgoznak érzi. Ez pedig megint csak nem köthető egyetemlegesen az állampolgárisághoz. Ugyanez vonatkozik arra a vélelmezett kötelességre, hogy „az ember legyen képes eltartani magát”, illetve, hogy „ne legyen teher a társadalom nyakán”. Az olyanok, mint Mead, igen tudatosan kerülnek, hogy ilyen kötelezettségekkel példálózassanak; részint azért, mert ezekről nem lehet pontosan tudni, hogy mit is jelentsenek, de főleg azért, mert általában visszariadunk az olyan fajta polgári köteleességektől, amelyek inkább konzekvenciákat írnak elő, mintsem kötelezettségeket szabnak meg.

¹² „A társadalmilag hasznot hajtó munkát végzés kötelessége – írja – egyike az állampolgáriság vélelmezhető kötelezettségeinek.” Lásd Lawrence C. Becker: *The Obligation to Work. Ethics*, 91 (1980), 35. old. Lásd még *uo.*, 42. old.

¹³ *Uo.*, 41. old. (Az én kiemelésem.)

¹⁴ *Uo.*

kötelezettségek terheinek a képességeken alapuló elvárhatósági fokhoz kötése, illetve a kapott juttatások függvényében történő „kimérése”, megszabása között. Az előbbi esetben a kötelezettség mindenkire vonatkozik, de – nyilvánvaló okokból – csak azoktól követelik meg a teljesítését, akik erre képesek. A második esetben viszont, amikor a kötelezettséget attól teszik függővé, hogy ki milyen juttatásokból részesül, egyértelműen azt látjuk, hogy akkor a kötelezettség nem vonatkozik azokra, akik semmilyen juttatásnak sem haszonélvezői. Mindez könnyen belátható. Ha nem vagyok képes egy polgári kötelességnek eleget tenni (s ezért mentesítenek az alól, hogy eleget tegyek neki), attól még megalapozottan elvárható tőlem, hogy hálát érezzek mindazon polgártársaim iránt, akik képesek erre, s ennek megfelelően teljesítik is kötelességüket (gondoljunk például azokra, akik egészségi okokból alkalmatlannak bizonyulnak a kötelező katonai szolgálatra). Mindez nem érvényes a juttatásokból részesülés alapján kikövetelt kötelezettségre. Ha nem részesülök juttatásban, s ennél fogva föl vagyok mentve az alól a „polgári kötelesség” alól, hogy dolgoznom kelljen, semmi okom arra, hogy hálás legyek azoknak, akik azon az alapon végeznek munkát, hogy ők, valamilyen formában, juttatásokban részesülnek.

Ellentétben azzal, amit a „welfare”-t szerződésenként fölfogók esetenként állítanak magukról, az igazság az, hogy a vélelmezett munkakötelezettséget (vagy a társadalmi gazdagsághoz való hozzájárulás kötelességét, avagy a gazdasági önfenntartásra való kötelezettséget) ők *nem* olyan univerzális, polgári kötelességként tételezik, amelynek kivétel nélkül minden egyes állampolgárra érvényesnek kell lennie. Egy valami azonban föltétlenül megjegyzendő. Az nem elképzelhetetlen, nem valóságtól elrugaszkodott gondolat, hogy a kontraktualisták (vagy éppenséggel bárki más) képesek legyenek hitelesen képviselni a munkáról mint polgári kötelességről vallott elköteleződésüket. Másként fogalmazva: igenis elképzelhetők olyan politikai rendszerek, amelyekben a munka tényleg egyike azoknak a kötelességeknek, melyek vállalása teszi a polgárt állampolgárrá. Ekkor nemcsak olyan politikai rendszerek lehetőségéről van szó, melyekben egyfajta munka-étoszt univerzális polgári kötelességgé nyilvánítanak,¹⁵ hanem olyanokról is, amelyek ténylegesen kikényszerítik az ennek való megfelelést.¹⁶ Sok kommunista országban a munkakötelezettséget beillesztették az alkotmányba; az is előfordult (noha – mint azt Becker teljes joggal megjegyzi – többnyire katasztrofális következménye-

¹⁵ Lásd Joseph H. Carens: *Equality, Moral Incentives, and the Market. An Essay in Utopian Politico-Economic Theory*. Chicago IL – London, University of Chicago Press, 1981.

¹⁶ Lásd André Gorz: *Critique of Economic Reason*. London – New York, Verso, 1989. Amikor Gorz azt a követelményt támasztja, hogy a munkavégzés polgári kötelesség legyen, akkor persze feltételezi, illetve megköveteli, hogy az állam mindenki számára nyújtson megélhetést biztosító munkát, és vessen véget a személyes szolgálatok áruba bocsáthatásának. Ez utóbbi kikötés annak, az Egyesült Államokban a TANF bevezetése óta előállott abszurd helyzetnek az elkerülésére szolgálna, melynek következtében a jóléti segélyekben részesülő egyedülálló anyáknak tilos munkaidő alatt a saját lakásukban háztartási és gyermekgondozási feladatokat ellátniuk (arra hivatkozva, hogy a segélyre jogosultságért kötelesek „mégdolgozni”), miközben pontosan ugyanezt a fajta tevékenységet mások háztartásában végezhetik. Lásd Gwendolyn Mink: *Welfare's End*. Ithaca NY – London, Cornell University Press, 134. old.

ket vonva maga után¹⁷), hogy jogilag tették kötelezővé a munkaviszony igazolását. Így tehát nincs minden ráció híján (még ha talán nem tekinthető is kívánatosnak) arra gondolni, hogy a jóléti kontraktualisták – ha tényleg polgári kötelességként kívánják értelmezni a munkavégzést – azt minden egyes állampolgártól egyformán megköveteljék.¹⁸

A reciprocitás-elv

Azok, akik a jóléti juttatások haszonélvezetét a munkával kapcsolatos követelmények teljesítésétől teszik függővé, újabb érveléseikben már fölhagynak azzal, hogy a követelményeket illetően a polgári kötelességre hivatkozzanak. Az egalitáriánus republikánusok e helyett inkább azt mondják, hogy – ha polgári kötelesség a munkavégzés, ha nem – reciprocitási megfontolásokból racionálisnak tűnik mindazoktól megkövetelni a munkatesztet, akik valamiféle jóléti juttatásokra jelentenek be igényt. Annak eldöntéséhez, hogy mennyire elfogadható ez a szemlélet, valamivel többet illenék tudnunk a reciprocitás-elvről, és arról, hogyan alkalmazható annak eldöntésére, hogy juttatások fejében megkövetelhető-e, viszontszolgáltatásul, a munkavégzés.

A reciprocitási elvnek két megkülönböztető vonása van. Először is azt az elképzelést juttatja kifejezésre, hogy bizonyos kapcsolatok szimmetrikusak: „adok–kapok”, „valamit valamiért” – s ebbe persze belefér az is, hogy „szemet szemért, fogat fogért”.¹⁹ A reciprocitás-fogalom továbbá azt is tartalmazza, hogy ha valamit kapunk, az még akkor is kötelezővé teszi a „szívesség” viszonzását, ha nem kértük is, hogy szívességet tegyenek nekünk.²⁰ Egy másik, jó előre tisztázandó aspektusa a kérdésnek, melyet nem hagyhatunk figyelmen kívül, úgy fogalmazható meg, hogy a kölcsönösségi viszony – mint szabályozó elv – vonatkozhat az egyes egyének közötti viselkedésre („légy kedves azokhoz, akik veled szemben kedvesnek mutatkoztak”), de lehet a kölcsönösség társadalmi viszonylatait meghatározó rendezőelv is. Ezúttal ez utóbbi viszonyrendszerrel kell tisztába jönnünk. Olyan kapcsolatokra vonatkoztatva a reciprocitás

¹⁷ Becker, *The Obligation to Work*, 36–37. old.

¹⁸ Persze egy ilyen polgári kötelesség „fönntartásához” minden egyes állampolgár esetében ellenőrizni kell a munkaidő/szabadidő egyenleget (s ha kell tevékenyen beavatkozni annak alakulásába), amire nagyon kevés liberális gondolkodó bizonyulna hajlandónak, a jóléti kontraktualisták pedig még kevésbé. Uo., 43–47. old. White továbbá azért is húzódoznék az univerzális munka-kötelezettség mellett voksolni, mert „minden állampolgárnak alapvető szabadságjoga eldönteni, hogy dolgozik-e vagy sem”. White, *The Civic Minimum*, 145. old.

¹⁹ Lásd például Karl Polanyi: *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston MA, Beacon, 1944, 4. fejezet. [Magyarul: A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Fordította Papp Mária. Napvilág Kiadó, 2004.]

²⁰ Lawrence C. Becker: *Reciprocity*. London, Routledge and Kegan Paul, 1986, 73. old. Nyilvánvalóan ugyanez érvényes a sérelmek viszonzására (megtorlására), amivel kapcsolatban elgondolható a bosszúállásnak erkölcsi kötelességként való felfogása. Ebben az összefüggésben Gouldner a *talio*-elv alkalmazását a reciprocitás negatív normájaként emlegeti. Lásd Alwin E. Gouldner: *The Norm of Reciprocity: A Preliminary Statement*. *American Sociological Review*, 25 (1960), 172. old.

fogalmát, melyek alapvetően a társadalmi együttműködés harmóniájának biztosítására ügyelnek, azt mondhatjuk: a kölcsönösség elve hivatott *összhangot teremteni* a közösségi erőfeszítések eredményeiből részesedés igényének jogosultsága és a közösségi erőfeszítések okán fölmerülő (speciális) kötelességek teljesítése között.

A reciprocitásból adódó, s vizsgálatunk tárgyát képező kötelességek éppen azért speciális elkötelezettségek,²¹ mivel egy kooperáló közösségbe beletartozásból (egyszersmind az eredmények hasznélvezetére való potenciális jogosultságból) következnek. A reciprocitás támasztotta feladatokat meg kell különböztetni a szerződésben foglalt feladatoktól is, hiszen mindig valamilyen implicit – és explicit formában soha meg nem fogalmazott – szerződés (kontraktus) betartása teszi őket kötelezővé.²² Az ilyen elkötelezettségeket úgy tekintjük, mint amelyek a tisztességérzetből (vagy a becsületes játék szabályainak követéséből) fakadnak.²³ Az utóbbi egyszerűen azt jelenti, hogy kötelességünk hozzájárulni egy olyan – a kooperáción alapuló – modell működtetéséhez, amelyből mi magunk is hasznot húzunk. A *fair play* típusú elkötelezettségek alkotják tehát a reciprocitási „egyenlet” egyik felét, a „tartozik” rovatot.

Világosan látni kell: az, hogy tartsuk be a *fair play* szabályait, az igazságosság, a méltányosság eszméjére épülő követelmény. Az embernek kötelessége, hogy megtegye a magáét, s hozzájáruljon ahhoz a közösségi erőfeszítéshez, mely eredményeinek ő maga is hasznélvezője, hiszen ha nem tenne így, az azt jelentené, hogy kizsákmányolja a közösséget. Amikor azonban „a viszonyosság elkötelezettségéről” gondolkodunk, előfordulhat, hogy valami olyan erkölcsi kötelességgel keverjük össze, amely nem feltétlenül a méltányosság követelményének tesz eleget, hanem mondjuk a *hálánkat* juttatja kifejezésre. Ha valaki rendszeresen meghív engem vacsorára, s én ezt soha nem viszonzom, akkor ez a tartózkodásom nagy valószínűséggel hálátlanság a részemről, illetve annak a tiszteltetésnek az elmulasztása, amivel az illetőnek – kedvességéért – tartoznom kellene. Egyúttal azt is szögezzük le, hogy egyszersmind kivonom magam az alól a kötelezettség alól is, amellyel egy olyan fajta „kooperációs modellnek” tartozom, amelyből hasznot húzok (hasznon ezúttal a kellemes együtt-vacsorázást értve). Ha kivonom magam az alól, hogy magam is hozzájáruljak ennek a hasznot hozó rendszernek a fönntartásához, az nem egyéb, mint kizsákmányolás. Magatartásom valószínűleg azt fogja eredményezni, hogy elmarad a szóban forgó „társadalmi jószág” (a havonként esedékes kellemes vacsorázások). Az a követelmény, hogy időnként viszonzzam a meghívást, eredhet abból a morális kötelezettségből, hogy *hálásnak* kell mutatkoznom. De tekinthetem egyszersmind *méltányossági követelménynek* is, azon az alapon, hogy nekem magamnak

²¹ Annak érdekében, hogy ne térjek el a hétköznapi nyelvhasználatától, esetenként a „kötelesség” és „kötelezettség” szavakat olyan értelemben használom, amely eltér ettől a „szabványosítottnak” mondható különbségtételtől.

²² Becker, *Reciprocity*, 73. old.

²³ Richard Dagger: *Civic Virtues: Rights, Citizenship, and Republican Liberalism*. Oxford, Oxford University Press, 1997, 46. old.; Becker, *The Obligation to Work*, 35. old.; George Klosko: *The Principle of Fairness and Political Obligation*. Oxford, Rowman and Littlefield, 1992.

is hozzá kell járulnom egy olyan rendszer működtetéséhez, amelyből valamiféle hasznom származik. Így tehát, bár a *potyautasság* valószínűleg a (mások által tanúsított erőfeszítésekkel szemben) elvárható tiszteletnek is elmulaszt hangot adni, politikai kontextusokban sokkal inkább a benne rejlő kizsákmányolási mozzanat miatt kifogásolható, mint a hálátlanság mozzanata okán. Elismerem, hogy a hálátlanság morális értelemben jogosan kifogásolható, egyáltalán nem nyilvánvaló azonban, hogy miért a szociálpolitikának kellene a megzabolázásával törődnie. Vegyük észre: embereket arra kényszeríteni, hogy hálásak legyenek másoknak és megadják nekik az illő tiszteletet (például azon keresztül, hogy hajlandónak mutatkoznak dolgozni), semmit nem ér egymás kölcsönös tisztelete szempontjából, mivel elég nyilvánvaló, hogy a kierőszakolt tisztelet legfeljebb csak névleg tekinthető annak.²⁴ Ebben az összefüggésben tehát a reciprocitás-elv tárgyalása során a tisztességérzet diktálta köteleességek elemzésére fogunk szorítkozni.²⁵

Hétköznapian fogalmazva azt mondhatjuk: a tisztességérzet diktálta kötelesség úgy definiálható, hogy „elvégzem a magam dolgát” azon a társadalmi kapcsolatrendszeren belül, mely rendszerszerű működéséből magam is hasznot húzok. A reciprocitás meg, a maga részéről, nem egyéb, mint az alapelv maga, amely esetről esetre meghatározza, mi legyen a konkrét tartalma a „magam dolgának”, illetve a „húzott haszonnak”. Mivel a reciprocitási elv abban érvényesül, hogy összeméri a társadalmi kooperáció nyújtotta kedvezményeket azokkal a követelményekkel, amelyeket a kooperációban való részvétel a haszonélvezőkkel szemben támaszt, fölfoghatjuk akár úgy is (s erre korábban tettünk már utalást), mint egy egyenlet két (bal és jobb) oldalát.²⁶ Az egyik oldalon szerepel a terhek elosztására vonatkozó „előírás” („tartozik”), a másik oldalon meg a hasznokból részesülés („követel”) elosztásának módjára vonatkozó.²⁷

Ebből az következik, hogy minden annak tisztázására irányuló kísérletnek, milyen jogosultságokat és milyen kötelezettségeket foglal magába a reciprocitási elv, számot kell vetnie azzal – mint azt Michael Taylor valaha megjegyezte –: mi a szóban forgó társadalmi kapcsolatnak a speciális jellege. Különböző társadalmi viszonyrendszereket külön-

²⁴ Jegyezzük meg, hogy az *intézményekre* azt a feladatot róni, hogy biztosítsák az állampolgárok egymást tiszteletben tartását, egészen más feladat, mint azt a kötelességüket betartatni, hogy tiszteljék az állampolgárokat. Ez utóbbi sokkal plauzibilisabban elvárható. Az utóbbival kapcsolatban lásd Avishai Margalit: *The Decent Society*. Cambridge MA – London, Harvard University Press, 1996.

²⁵ Amikor a „kölcsönösség kötelező erejéről” beszél, White összemossa az igazságosság követelményét (hogy tudniillik ne legyünk potyautasok) azzal az erkölcsi kötelességgel, amely azt írja elő, hogy hálásnak mutatkozzunk. Elég könnyű megállapítani, hogy mikor beszél az egyikről, és mikor a másikról. Az igazságosság követelménye mellett White azon az alapon száll síkra, hogy kerülni kell a kizsákmányolást. Amikor a hálaérzet erkölcsi kötelezettsége jár az eszébe, akkor a méltóságérzet és az „egymásra tekintettel levés demokratikus követelményének” érvét emeli magasba. Lásd White, *The Civic Minimum*, 3.2. fejezet.

²⁶ Joseph H. Carens: *An Interpretation and Defense of the Socialist Principle of Distribution*. *Social Philosophy and Policy*, 20 (2003), 146. old.

²⁷ Lásd még Gouldner, *The Norm of Reciprocity*, 169. old. Gouldner szívesebben beszél kötelességekről és jogokról, mint terhekről és hasznokról.

böző fajta reciprocitási gyakorlatok jellemezznek.²⁸ Másként fogalmazva: egy-egy közösségen belül, a benne érvényesülő szolidaritás fokának függvényében egészen eltérő módon definiálhatják, hogy mit jelent a „magam dolga” (amit meg kell tennem), mint ahogyan azt is, hogy mit értsenek a „megillet engem” terminuson. Egy konkrét feladat konkrét, időben limitált végrehajtására alkalmilag összeverődött egyének laza csoportjában másként értelmezik a reciprocitás „adok–kapok”-jának hogyanját, és másként is juttatják kifejezésre, mint egy nagy összetartó erővel rendelkező szerves közösségben.²⁹ Nem létezik tehát mindenkire egyformán ráhúzható „reciprocitási egyenlet”. A társadalmi csereviszonyokat méltányossági alapon szabályozni kívánó reciprocitás egészen más megoldásokat követel, illetve fog követni, mint az a mód, ahogyan az egyenlőség-elven alapuló változat szabályozná a szolgáltatások cseréjét, s még inkább különbözni fog attól a reciprocitástól, mely a szükségletek kielégítésének elvén alapul.³⁰ A reciprocitás pontos működés módja tehát minden egyes közösségben (és ezeken belül minden egyes konkrét csere-viszonyban) attól függően alakul, hogy milyen elosztási elv szabja meg a releváns „cserét”.

Láthatjuk, hogy miközben a becsületes játék szabályai szabta kötelezettség „független” szerepet játszik abban, ahogyan az igazságosságról gondolkodunk, a reciprocitás-elv teljes mértékben leválaszthatatlan az elosztási igazságosság elvéről. S miután leválasztottuk, megszűnik létezni. Hozzá igazodva kapcsolja össze a hozzájárulás kötelező mértékét a jogosultságok folyton változó elosztási elvével. Éppen ezért hibás tehát azt gondolni, hogy egyedül csak a szigorú arányosságra törekvés lehet a reciprocitás elvi vezérfonala.³¹ Az sem igaz, hogy a reciprocitás-elv azt írná elő: „csak annyit vegyél ki, amennyit magad beleraktál”.³² Az „aszimmetrikus reciprocitás”,³³ melyet talán pontosabb lenne „általánosított reciprocitás” néven nevezni, épp oly jogosan tekinthető reciprocitásnak, mint az említett változatok bármelyike.³⁴ Az tehát a helyzet, hogy minden nem-kizsákmányoló jellegű társadalmi viszonyrendszerben föllelhető a reciprocitás valamiféle eleme – nem pedig csak az igazságosságra alapozó társadalmi csereviszonyok rendszerében. Olyankor is beszélhetünk tehát reciprocitásról, amikor a közösség egyes tagjai annyival járulnak hozzá a „közöshez” amennyivel (személyenként változó mérték-

²⁸ Michael Taylor: *Community, Anarchy and Liberty*. Cambridge, Cambridge University Press, 1982, 29. old.

²⁹ Dagger, *Civic Virtues*, 58. old.

³⁰ Lásd még White, *Liberal Equality, Exploitation, and the Case for an Unconditional Basic Income*, 318–319. old.

³¹ Ahogy azt például Becker javasolja: *Reciprocity*, 73–144. old. különösen 74–75. old., 83. old.

³² Warren ezt „tökéletes reciprocitásnak” nevezi. Lásd Paul Warren: *Self-Ownership, Reciprocity, and Exploitation; or Why Marxists Shouldn't Be Afraid of Robert Nozick*. *Canadian Journal of Philosophy*, 24 (1994), 50. old. Lásd továbbá White, *Liberal Equality, Exploitation, and the Case for an Unconditional Basic Income*, 318. old.; White, *The Civic Minimum*, 3. fejezet.

³³ Warren, *Self-Ownership, Reciprocity, and Exploitation*, 50–51. old.

³⁴ Taylor, *Community, Anarchy and Liberty*, 29. old.

ben) képesek, s mégis egyenlő mértékben (vagy akár szükségleteikhez igazodó mértékben) részesednek a társadalmi össztermékből.³⁵ Összefoglalóan: az elosztási igazságosság különböző felfogásainak érvényre juttatása voltaképp nem egyéb, mint a reciprocitás különböző felfogásainak képviselete.³⁶

Végezetül: a reciprocitási elv nem feltétlenül követeli meg a csereviszonyok feltételekhez kötését. Vagyis: a reciprocitás értelmezhető akár úgy is, hogy „Én ezt most annak reményében teszem meg a kedvedért, hogy valamikor a jövőben majd viszonzni fogod nekem. De az, hogy én ezt *most* megteszem, nem függ attól, hogy fogod-e valaha is viszonzni.” Ez voltaképp egy másik aspektusa annak, amit Michael Taylor „általánosított reciprocitásnak” nevez. Ahogyan fogalmaz: az általánosított reciprocitás eszméjétől motivált cselekedetek nem kötnek ki feltételeket, de ez nem jelenti azt, hogy minden esetben viszonzatlanul maradnának.³⁷ Ha azonban huzamosabb ideje semmivel nem viszonzod azt, amit érted megtettem, akkor valószínűleg fölhagyok azzal, hogy tegyek érted valamit.

Mint látjuk, a reciprocitást a konkrétan alkalmazott elosztási elv függvényében kell értelmeznünk; egyáltalán nem kötelező, hogy ragaszkodjék a szigorú arányossághoz, mint ahogy az sem, hogy tartalmazzon megfogalmazott kikötéseket.

Reciprocitás és feltételekhez nem kötöttség

Mint megjegyeztem már, a reciprocitási elvnek nincs szüksége arra, hogy a viszonyosság valamiféle feltételekhez igazodóan legyen kikötve. Ebben a fejezetben azt kívánom bebizonyítani, hogy egy egalitáriánus társadalomban a reciprocitási elv érvényesülése egyenesen megkívánja, hogy ne legyenek feltételek.

A reciprocitás szelleme által követeltek, mint láttuk, a társadalmi viszonyok természetétől függően különbözőek lehetnek. Konkrétabban: az igazságos, méltányos elosztásra vonatkozó különböző koncepciók különbözőképpen alakítják, hogy mi legyen az összefüggés a terhek és a húzott hasznok között. A reciprocitási egyenlet „második fele” (azaz a „haszon”) tehát különféleképpen írható föl. Érvényesítheti a „mindenkinek a maga hozzájárulása szerint” álláspontot (méltányossági olvasat);

³⁵ Dagger, *Civic Virtues*, 58. old.

³⁶ Mivel minden méltányosság-elv magában foglal valamilyen reciprocitás-elemet, ezért óhatatlanul redundancia-gyanús „méltányos reciprocitásként fölfogott méltányosságról” beszélni – abban az értelemben, ahogyan azt White teszi. Lásd White, *The Civic Minimum*, 4. fejezet. Viszont abszolút értelmes dolog ezt tenni abban az esetben, ha egy olyan speciális méltányosság-elméletről beszélünk, amely egyértelműen a reciprocitásban – és semmi másban – véli megtalálni a méltányosság alapját. Az utóbbival rokonszenvező gondolatmenethez lásd Allan Gibbard: *Constructing Justice. Philosophy and Public Affairs*, 20 (1991), 264–279. old. Az egyet nem értő gondolatmenethez lásd Allen Buchanan: *Justice As Reciprocity Versus Subject-Centered Justice. Philosophy and Public Affairs*, 19 (1990), 227–252. old.; Brian Barry: *Justice As Impartiality*. Oxford, Oxford University Press, 1995, 46–51. old.

³⁷ Taylor, *Community, Anarchy and Liberty*, 29. old.

képviselheti a „mindenkinek ugyanannyit a társadalmi össztermékből” álláspontot (egyenlőség-elvű olvasat); mint ahogy azt is: „mindenkinek szükségletei szerint”³⁸ (szükséglet-központú olvasat).

Ha mármost a reciprocitási elvet az elosztás egalitáriánus elvével kapcsoljuk össze (egyenlőség-elv és szükséglet-elv), abból az következik, hogy a hozzájárulási kötelezettség (a lehetőségek mértékéig) betartása föl jogosít a társadalmi termékből való egyenlő vagy szükséglet-szerinti mértékben való részesedésre. „Mindenkitől képességei szerint, mindenkinek egyformán (vagy szükségletei szerint)” – ez az elv nyilvánvalóan kötelességévé teszi a közösség tagjainak, hogy tőlük telhető mértékben hozzájáruljanak a társadalom erőfeszítéseihöz (hogy ez a kötelesség jelen társadalminkban gyakorlatilag mit jelent, annak taglalása nem tartozik ennek az írásnak a témájába).³⁹ Tétélezzük fel, hogy hasznom van egy olyan rendszerből, mely a javakat a szükséglet-elv szerint osztja el. A személyes szükségletek nincsenek rögzítve. Nekem ma lehet szükségem segítségre ahhoz, hogy újjáépítsem a csűrömet; neked efféle csak egy év múlva lesz szükséged (de az is megeshet, hogy soha). Világos tehát, hogy a szükséglet-vezérelt társadalmi modell azt igényli, hogy az emberek képességeik szerint tegyék meg a maguk hozzájárulását. Mivel előfordulhat, hogy nagyobb értékű segélyt „szakítok le”, mint mások (mert a szükségleteim jóval meghaladják másokéit), kötelességem annyit adni magamból, amennyit csak tudok – még akkor is, ha kiderül, hogy én jóval többet tudok nyújtani, mint mások. Az egyenlőség-elvű modell viszont azt fogja elvárni tőlem, hogy – ha ez módomban áll – legalább annyit adjak bele a közösbe, amennyit mindenki más. Az olyan modell, amely szükséglet-, illetve egyenlőség-elv szerint működik, éppen ezért kölcsönös kötelezettséggé teszi, hogy hozzájáruljunk a rendszer működéséhez (az előbbi esetben annyival, amennyi egyáltalán csak telik tőlünk, a második esetben pedig lehetőség szerint legalább annyival, mint bárki más).⁴⁰ Így tehát az egalitáriánus modellekben (a későbbiekben kitérek majd ezeknek egy másfajta változatára, nevezetesen a „helyzetfüggő” egalitáriánizmusra) minden (arra képes) állampolgárnak kötelessége, hogy teljes munkaidőben foglalkozzék társadalmilag hasznot hajtó tevékenységgel.⁴¹

Mint az előző fejezetben már említettem, a reciprocitási elv iránymuta-

³⁸ Karl Marx: Critique of the Gotha Programme, in David McLellan (szerk.): *Karl Marx: Selected Writings*. Oxford, Oxford University Press, 1977, 569. old. [Magyarul: A gothai program kritikája. MEM 19. kötet, Kossuth, 1969, 19. old.]

³⁹ Lásd még Carens, An Interpretation and Defense of the Socialist Principle of Distribution, 149. old.

⁴⁰ Egy a szükségletekre alapozott modellben az embernek az is kötelessége, hogy ne túlozza el, illetve ne súlyosbítsa a helyzetét. Egy egalitáriánus társadalomban tehát az emberek kötelességei közé tartozik az is, hogy vigyázzanak az egészségi állapotukra, egészséges életmódot folytassanak, annak érdekében, hogy ne terheljék fölöslegesen a mindenki számára rendelkezésre álló egészségügyi ellátás erőforrásait. Lásd Heather Draper és Tom Sorrell: Patients' Responsibilities in Medical Ethics. *Bioethics*, 16 (2002), 343–345. old.

⁴¹ Lásd Joseph H. Carens: Rights and Duties in an Egalitarian Society. *Political Theory*, 14 (1986), 31. old.; Carens, An Interpretation and Defense of the Socialist Principle of Distribution, 150. old.

TANULMÁNYOK

tása által szabályozott kötelezettségek (amikor csoportokra vonatkoznak) *fair play* típusúak. A becsületes játék szabályozta kötelességek jellemző módon a közjavakra vonatkoznak, vagyis a társadalmi kooperáció olyan termékeire, amelyeknek az a sajátos tulajdonságuk, hogy *nem tehetők kirekesztő jellegűvé*. Mi több, éppen nem-kirekesztő jellegük ténye az, ami elsődlegesen alapul szolgál a hozzájárulási kötelezettséget megalapozó morális kötelességhez.⁴² Ebből az következik, hogy azok a kooperációs modellek, melyek eredményeinek élvezetéből viszont vannak, akik kirekeszthetők, nem igényelhetik, hogy a *fair play* modellre támaszkodhasanak – legfeljebb csak a szerződés szabta kötelezettségre. A tengerjáró hajósoknak, akik hasznát veszik a világítótornyoknak (ha van valami, amit igazán közjónak tekinthetünk, akkor ezek tényleg azok), éppen *azért* erkölcsi kötelességük hozzájárulni építésükhöz és fönntartásukhoz, mert a világítótorony jelzőfényének „hasznából” senkit nem lehet kizárni.⁴³ Egy olyan világítótoronyhoz, amely képes lenne úgy működni, hogy egyeseket kizár a használatbavételből (mondjuk infravörös fényel dolgozik, melyet csak megfelelő készülékkel rendelkező hajók képesek észlelni – a készülékeket pedig éppen a világítótorony működtetője dobja piacra), semmiképpen nem köthető a *fair play* alapú kötelesség képzete. Ilyen esetben egyszerűen csak tételes szerződésről beszélhetnénk, mely specializálja egy illeték megfizetésének kötelezettségét. Azok a jóságok, melyek használatából egyesek kizárhatók, tehát nem támaszthatnak olyan kötelezettségeket, amelyek működés módja a reciprocitási elven alapulhatna.

A világítótorony viszonylag egyszerű példa. A társadalmi juttatások politikai modelljének kérdése azonban már korántsem az. Tehetünk-e egyenlőségjelet a kisajátíthatatlan közjavak és a jóléti programok közé? Igen, tehetünk – jegyzi meg joggal Stuart White –, mivel egy egalitáriánus társadalomban a társadalmi kooperáció valamennyi eredménye, „terméke” *normatíve* foglalja magában azt a nem-kirekeszthetőségi tulajdonságot, amely a hétköznapi jóságok (mint mondjuk egy világítótorony) esetében fizikai természetükből következik.⁴⁴ Az infravörös fényvel működő világítótorony, éppen ellenkezőleg, egy, a méltányos igazságosság elvén működő modellnek lenne tekinthető. Ez utóbbi esetben ugyanis egyszerűen nem beszélhetünk sem kötelességről, sem pedig *fair play*ről. Az ezen az elven működő modell szerződéses kötelezettséget hív életre, egyszersmind azonban meg is szüntet minden a hozzájárulást, valamiféle reciprocitás-alapon előíró kötelességet. Ha a juttatások arányosak a „hozzájárulás” mértékével, akkor a közösség nem-dolgozást választó tagjai semmiféle értelemben nem okoznak kárt másoknak, nem zsákmányolnak ki senkit, ebből következően joguk van szabadon eldönteni,

⁴² Lásd még Dagger, *Civic Virtues*, 72–78. old.

⁴³ Ami nem azt jelenti, hogy egy világítótorony használatától *ne lehetne megkövetelni*, hogy fizessenek annak fönntartásáért (ami, ha ezt az állam vállalja magára, lehetővé teheti, például, hogy a világítótorony-építés és -fönntartás akár nyereséges magánvállalkozás lehessen, és nem üzleti kudarc). Lásd Ronald H. Coase: *The Lighthouse in Economics*. In Daniel F. Spulber (szerk.): *Fables of Economics: Myths of Market Failures*. Malden MA – Oxford, Blackwell, 2002, 32–48. old.

⁴⁴ White, *The Civic Minimum*, 61. old.

hogy akarnak e dolgozni vagy sem, illetve, hogy ha igen, akkor mennyit.⁴⁵ Egalitáriánus közegben viszont éppen azért mondható ki, hogy a hozzájárulás kötelezettsége igenis fennáll, mert a társadalmi kooperáció gyümölcseinek „az a tulajdonságuk, hogy normatíve nem zárhatók el senki elől sem”. Ezek olyan jószágok, melyekből „úgy gondoljuk, mindenkinek egyformán joga van (illetve egyformán szükségletei szerint van joga) részesülni”.⁴⁶ A hozzájárulási kötelezettség egy egalitáriánus társadalomban tehát még akkor is érvényben marad, ha a szóban forgó juttatások nem tekinthetők a szó szoros, hétköznapi értelmében közjavaknak. Jegyezzük meg azonban, hogy egy egalitáriánus társadalomban a társadalom megtermelte javaknak szükségképpen akkor – és csak akkor – lehet közjószág-jellegük (értvén ezen azt, hogy élvezetükből senki nem rekeszhető ki), ha a juttatásokhoz való hozzáférés nem kötődik semmiféle feltételhez.⁴⁷ Egy egalitáriánus modell – akár jóléti modell, akár bármilyen más redisztributív modell – éppen ezért érvényben tartja a hozzájárulás társadalmi kötelezettségét (ha szükséglet-alapú modell, akkor annak mértékében, hogy ki mennyit képes nyújtani; ha egyenlősítő modell, akkor mindenki mással egyező mértékben) – föltéve, hogy a juttatások odaítélését függetlenné teszi attól, hogy e kötelezettségnek ki milyen mértékben tesz eleget.⁴⁸

A reciprocitás-elvnek megfelelni akarás ezek szerint nem feltétlenül vezet ahhoz, hogy a jóléti juttatásokat munkatesztől tegyék függővé. White azonban, gondolatmenete egy pontján olyan érvet hoz föl, mely a feltételekhez nem kötött jóléti rendszer esetére is érvényessé teheti „reciprocitás-alapú ellenvetését”. Azt veti föl, hogy a munkateszthez kötött jóléti juttatások (közük sorolva az állampolgári alapjövedelmet is) akkor tekinthetőek feltételhez nem kötődő juttatásoknak, ha elfogadjuk a következő premisszát: a munkateszt kívánalma összeegyeztethető azzal az elvvel, hogy az állampolgárok bizonyos jóléti juttatásokra jogosultsága nem köthető feltételhez, mivel ezek az állampolgársághoz kötődő szociális jogok nem korlátlan hozzáférésre jogosító feltétlen jogok, hanem csak ésszerű hozzáférésre jogosítanak föl, feltételhez nem kötötten.⁴⁹ Bizonyos

⁴⁵ Korábban azonban már mondtam, hogy egyetlen igazságos kapcsolat sem mond ellent a reciprocitásnak, és ez a méltányosságon alapuló kapcsolatokra is érvényes. A lényeg az, hogy egy tisztán igazságosság-alapú csereviszonyban egyszerűen föl sem vetődik, hogy a reciprocitás problémás lehet.

⁴⁶ White, *The Civic Minimum*, 61. old.

⁴⁷ Azt mondanám, hogy egy egalitáriánus modellben a támogatásokat a haszonélvezők nem hozzájárulásuk mértéke alapján kapják. De vajon mindkét irányban működik-e ez a feltételhez nem kötés? Igaz-e, hogy a közösség tagjainak akkor is kötelességük a hozzájárulás, ha az együttes közösségi erőfeszítés osztalékai nem jutnak el hozzájuk? Más szavakkal: akkor is kötelességünk továbbra is dolgozni, ha az állam visszatartja járandóságunkat? Valószínűleg az a helyzet, hogy rövid távon az embereknek akkor is kötelességük a hozzájárulás, ha a kifizetéseket visszatartják. Hosszú távon azonban nyilvánvalóan nem tudnák fenntartani magukat e juttatások nélkül, s ebből következően nem tudnák fenntartani a közösségi erőfeszítést összetartó mechanizmusokat sem.

⁴⁸ Mint például Hobhouse példájában, amelyben a hozzájárulási kötelezettséget említi. Leonard T. Hobhouse: *Liberalism*. In James Meadowcroft (szerk.): *Liberalism and Other Writings*. Cambridge, Cambridge University Press, 1994, 79. old.

⁴⁹ White, *The Civic Minimum*, 137–138. old.

igazságossági feltételek fönnállása esetén (melyeket White előfeltétel, s amelyek megvitatásába én itt nem kívánok belemenni), a munkateszt ésszerű lehetőséget biztosíthat arra, hogy valaki tisztességes jövedelemre teheszen szert. Így tehát az a helyzet, hogy a „tisztességes megélhetésre való jogosultság” még a munkateszthez kötve is tekinthető a tisztességes jövedelemhez való „ésszerű hozzájárulás” „feltételhez nem kötődő jogának”, ebből következően tehát White szerint nem mond ellent annak, hogy az állampolgárt megillető szociális jogok ne legyenek feltételhez köthetőek.

Két nehézséget látok ebben az érvelésben. Meglehető, az egyik csupán szóhasználati probléma. Ha a tisztességes jövedelem munkatesztől függő jogosultsága a tisztességes jövedelem ésszerű lehetőségének *feltételhez nem kötött* jogát jelenti, akkor mi jelentheti a tisztességes jövedelem ésszerű lehetőségének *feltételhez kötött* jogát? Én ezt nem nagyon tudom elképzelni, következésképp azt sem, hogy mit takar a White elképzelt jognak a feltételhez nem kötött mivolta.⁵⁰ Lényegesen fontosabb azonban a második. A munkateszthez kötés, akár alapjövedelemről essék szó, akár bármilyen más jóléti támogatásról, egyszerűen megszűnik állampolgári jognak lenni.⁵¹ Félig-meddig Marshallt szajkózva: a szociális jogok fogalmában benne *kell* foglaltatnia, hogy „társadalmunkban egyetlen állampolgár sem szenvedhet hiányt hajlékban, orvosi ellátásban, tisztességes jövedelemben”. A szociális jogoknak a jóléti kontraktualisták elképzelt változata viszont valami olyasmit tartalmazna: „a mi társadalmunkban egyetlen (elfogadhatóan) szorgos állampolgár sem” szenvedhet hiányt a fentiekben. Míg Marshall az állampolgár jogaiban gondolkodott, White és a többi kontraktualista az (elfogadhatóan) szorgos állampolgáráiban. A munkateszt tehát összeegyeztethetetlen a jóléti támogatások olyan felfogásával, amely ezeket az állampolgárnak feltételekhez kötöttség nélkül kijáró jogoknak tekinti. És amikor támogatásokat csak feltételekhez kötötten lehet kapni, akkor ezek hasznélvezőire nem tekinthető érvényesnek a hozzájárulás viszonyossági elvű megkövetelése.

Egy egalitáriánus társadalomban a reciprocitási elv nem szolgálhat annak a tantételnek az igazolásául, hogy „Aki nem dolgozik, az ne is egyék!”. Ha egyáltalán valami következhet belőle, az nem lehet más, mint annak kinyilvánítása, hogy „Aki nem dolgozik, az büntetést érdemel!”. Vagyis ebben a szisztémában a támogatásokra feltétel nélkül való jogosultság jól megférhet azzal, hogy a maguk hozzájárulását elmulasztó egyes embereket mindentől függetlenül szankciókkal sújthatják. (Az embernek persze rögtön a Szovjetunióban létezett, „az élőködést büntető” gyalázatos törvénycikkelyek jutnak az eszébe.) Nem azt akarom én ezzel mondani, hogy az egalitáriánus társadalomban a henyélő, tétlen állampolgárt meg kell büntetni, hanem inkább azt, hogy ha valami miatt azt gondoljuk, hogy a tétlenségtől el kell rettenteni az embereket (ezzel a

⁵⁰ Előfordulhatna, hogy a hivatkozott feltétel az, hogy az állam képes legyen finanszírozni. Mindazonáltal kétkem, hogy White-nak ez járna az eszébe, mivel ez a feltétel valójában minden elképzelhető szociális jogra (mondjuk például arra, hogy a fogyasztással élők megközelíthessék a nyilvános intézményeket) érvényes. Mely esetben a „feltételes” szó használata redundáns.

⁵¹ Lásd egy hasonló vonatkozás kapcsán King és Wickham-Jones, *From Clinton to Blair*, 62. old.

kérdéssel majd a 6. fejezetben fogok foglalkozni), akkor az elrettentésnek függetlennek kell lennie a (feltételekhez nem kötött) támogatásoktól.⁵² Ha parancsoló szükség mutatkozik a potenciális potyautasok elriasztására, akkor inkább forduljon az állam jogi szankciók kilátásba helyezéséhez és alkalmazásához, mint hogy elvegye tőlük azt, ami állampolgárságuk jogán megilleti őket.

Gondolatmenetemből ez ideig még nem következik, hogy a munkateszt igazolhatatlan kíváncságot keltenne. Annyi azonban következik, hogy nem igazolható a munka polgári kötelességként való felfogása alapján; nem igazolható viszonyossági alapú kötelességként; mint ahogy az is következik, hogy összeegyeztethetetlen az állampolgárnak a jóléthez való szociális jogaival.

Mindenkinek erőfeszítései szerint

Vegyük észre, hogy ez ideig a szükséglet-elve, illetve az egyenlőség-elve alapozott társadalmi csereviszonyok logikáját vizsgáltuk, s ennek során azt láttuk, hogy ezeknek az elveknek a képviselője mellett a bőkezű és feltételekhez nem kötött általános juttatások összeegyeztethetők lehetnek a reciprocitás logikájával. Ezzel a két alapelvvel azonban még nem merítettük ki az egalitáriánus elosztás lehetőségeit. Meg kell tehát vizsgálnunk még egy egalitáriánus alapelvű elosztási formát, melyet „helyzet-relatív” egalitáriánus elosztási elvnek fogok nevezni (*luck-egalitarian principle*). Praktikusabb, persze, ha egyszerűen „erőfeszítés-elve” hívjuk.

A méltányossági elv elvetése, azaz annak a gondolatnak az elvetése, hogy a hozzájárulás mértékének és a juttatásokból részesedés mértékének egymással arányosnak kelljen lennie, önmagában még nem teszi szükségessé, hogy az egalitáriánusoknak kötelező legyen az „akármilyen van, mindenki ugyanannyit kapjon”-elv mellett kardoskodniuk. Az egyenlőséget relatív relációként értelmező egyenlőség-pártiak ehelyett – érthetően – azt fogják követelni, hogy a támogatások ne az egyes emberek által nyújtható hozzájárulás mennyiségével legyenek arányban (az ugyanis borzasztó erősen múlik azon, hogy ki-ki – jó- vagy balszerencséje folytán – milyen helyzetben van), hanem az ember által befektetett erőfeszítés mértékével.⁵³ Így tehát a helyzet-relatív egalitarianizmus

⁵² Éppen ezért nem is kötelezem el magam amellett a nézet mellett, hogy nincsen abban semmi kifogásolható, ha a henyélőket megbüntetik. Annyi azonban talán megköszönhető: egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy a munkavégzés polgári kötelessége alól való kibúvás büntetése visszatartóbb akkor, amikor kívülről támasztott követelményre hivatkozva hajtják végre, mint abban az esetben, amikor más polgári kötelességekre hivatkozva kerül sor a büntetésre. Nem világos, hogy miért kellene jobban fölhúznunk az orrunkat, ha jogilag előírt kötelességgé teszik a munkavégzést, mint akkor, mondjuk, ha a kötelező soratonai szolgálatról van szó. Márpedig napjainkban sok liberális demokráciában börtönnel vagy pénzbírsággal büntetik a katonai szolgálat megtagadását.

⁵³ Azt a kérdést nem kívánom érinteni, hogy az erőfeszítés vajon független-e a szerencseadta helyzettől. Van Párizs például úgy gondolja, hogy a kifejtendő erőfeszítés mértékében lehet szerepük a helyzeti körülményeknek. Lásd Philippe Van Parijs: *Real Freedom for All: What (If Anything) Can Justify Capitalism?* Oxford, Clarendon Press, 1995, 168. old.

elosztási elve kevésbé követel egyenlő részesedést, mint sokkal inkább azt, hogy a juttatások „bőkezűsége” valahogyan a megtett erőfeszítésekkel álljon arányban. (Erőfeszítésen ebben az összefüggésben azon tényezők *együttesét* értjük, melyeket sokkal inkább a törekvő igyekezet mértéke befolyásol, mintsem a szerencse-adta adottságok.⁵⁴) Ez a fajta egalitáriánus elosztási elv ezért tehát leginkább úgy fogalmazhat: „Mindenkinek megtett erőfeszítései szerint!”

Vajon a feltételek nélkül adott jóléti támogatásokkal megsértenénk-e a reciprocitási elvet, ha az elosztást a megtett erőfeszítések mértékéhez igazítanánk? Ez ügyben nyilván sok függ attól, hogy mivel – s hogyan – mérjük az erőfeszítést. Mindenféle mutatószámokat kitalálhatunk, persze, annak érzékeltetésére, hogy mekkora is az erőfeszítés. Munkaidő hossza; igénybevétel intenzitása;⁵⁵ mennyire kellemetlen vagy unalmas a munka; mennyire nem tölti el elégedettséggel a munka végzőjét; mennyit hajlandó a szükséges képzettség, illetve a szükséges gyakorlat megszerzése során abba befektetni, hogy megvalósíthassa a benne rejlő maximumot.⁵⁶ A kérdéssel foglalkozó szerzők többsége azonban egyetért azzal, hogy a munkaidő hosszának figyelembe vételén túl, gyakorlatilag nincs lehetőség arra, hogy a befektetett erőfeszítések volumenét értelmezhető módon összehasonlítsuk.⁵⁷ Az egyszerűség kedvéért tehát, a továbbiakban valahányszor „erőfeszítésről” ejtek szót, azzal a munkaidő hosszát szándékozom érzékeltetni.⁵⁸

Az erőfeszítés-elv tehát azt föltételezi, hogy az állampolgároknak nyújtott támogatásoknak a munkaidejük hosszával kellene arányosnak lenniük. „Az egyén hozzájárulásáért cserébe, melynek mérésekor ügyelnek a hendikeppék kiegyenlítésére (legyen tehát a mérték, mondjuk, a társadalmilag hasznos munkával töltött órák a munkaintenzitás mértékével súlyozott száma), minden egyes személy legyen jogosult a társadalmi kooperáció gazdasági hasznaiból való – egyenlő lehetőségeket (vagy ugyanakkora szabadságot) biztosító – részesedésre.”⁵⁹ Vegyük észre,

⁵⁴ Ezt nevezem én a „helyzet-relatív egalitarianizmus” pozíciójának, mivel az e mellett elkötelezett egalitáriánusok nem tekintik igazságtalannak a jövedelmi egyenlőtlenségeket, ha mindössze a munkaterhek közötti különbségeket tükrözik vissza. Lásd például G. A. Cohen: *On the Currency of Egalitarian Justice. Ethics*, 99 (1989), 906–944. old.

⁵⁵ Mindkettőt már Marx is említi *A gothai program kritikájában*.

⁵⁶ Lásd Carens, *An Interpretation and Defense of the Socialist Principle of Distribution*, 157. old.

⁵⁷ Vegyük például a kellemetlenséget. Van Parijs a következő kérdést teszi fel: „Mi kimerítőbb? Lelkiismeretesen pucolni egy zongorát egy óra hosszat, vagy egy órát tölteni azzal, hogy fölcipeljük a harmadik emeletre? Lásd Van Parijs, *Real Freedom for All*, 155–156. old.

⁵⁸ Vegyük észre, hogy még Carens is, aki ezt megelőzőleg (*Equality, Moral Incentives, and the Market*) még amellet kardoskodott, hogy a hozzájárulási kötelezettség az erőfeszítések másfajta értelmezésére épüljön (nevezetesen arra, hogy mindenki köteles az adózás előtti legmagasabb jövedelmet biztosító munkát végezni), végül oda jutott, hogy megelégedjék a teljes munkaidős munkakötelezettség szorgalmazásával, s ekként belemenjen abba, hogy az erőfeszítés mércéje egyszerűen a munkával töltött idő hossza legyen. Lásd Carens, *Rights and Duties in an Egalitarian Society*, 35. old.

⁵⁹ White, *Liberal Equality, Exploitation, and the Case for an Unconditional Basic Income*, 318. old. Ezzel az elvvel tipikusan az a probléma – s ennek tárgyalásába most nem megyünk bele –, hogy rontaná a hatékonyságra törekvés motiváltságát; vagyis akkor is erősen moti-

hogyan egy ilyen reciprocitási modell a támogatások mértékét szigorúan arányossá tenné a befektetett erőfeszítések nagyságával. Ha efféle szigorú arányosságot akarunk megvalósítani, annak eredménye szükségszerűen az lesz, hogy a nulla erőfeszítés – elkerülhetetlenül – a társadalmi kooperáció gyümölcseiből való nulla részesedést eredményez.⁶⁰ Olybá tűnik tehát, hogy a reciprocitási elv (ha a helyzet-relatív egalitarianizmus nézőpontját karoljuk föl) igazolhatja, hogy megtagadjuk a támogatást azoktól, akik nem hajlandók dolgozni. White speciál (gyakorlati megfontolásokból) nem támogatja azt az ötletet, hogy ennyire szigorú arányosságot követeljünk az erőfeszítések és a jövedelmek között (részben azért, mert úgy gondolja, hogy nehéz lenne pontosan mérni a megtett erőfeszítést, részben meg azért, mert úgy gondolja, hogy egy ilyen típusú arányosítás „erőszakot tenne bizonyos alapvető szabadságjogokon”⁶¹). Bizton állíthatjuk, hogy az egalitáriánus táboron belül nagyon kevesen támogatnák az ellenszolgáltatásoknak egy ilyen rendszerét (s ugyanez a libertáriánusokról is kijelenthető).

Tételezzük föl, hogy a reciprocitás erőfeszítés-elvű megközelítésében le kellene mondanunk a szigorú arányosság megköveteléséről! Mi lenne – a reciprocitás felől nézve – a második legjobb stratégiánk? Másként fogalmazva: ha nem követelhetünk szigorú arányosságot megtett erőfeszítés és nyújtott támogatás között, milyen fajta arányosság lenne a második legjobb megoldás? White mintha úgy érvelne, hogy a szigorú arányossági elv után (mely gyakorlatilag alkalmazhatatlan) az ő „bázikus reciprocitása” (*baseline reciprocity*) (mely, ha érvényesnek bizonyul, igazolni lehetne képes, hogy a jóléti támogatásokért cserébe igenis meg lehessen követelni a munkavégzést) a lehető legjobb megoldás, és akárhogy is nézzük, sokkal inkább összhangba hozható a reciprocitási elvvel, mint Philippe Van Parijs „mérésékelt erőfeszítés”-elve. White úgy gondolja: „a reciprocitás egalitáriánus felfogása azzal jár, hogy – cserébe a minimum-jövedelemért – minden egyes állampolgárnak kötelessége, hogy fölmutassa a hozzájárulási tevékenység valamilyen tisztesnek elfogadható minimumát.”⁶² Van Parijs viszont azt javasolja, hogy a szoros arányosság helyett inkább csak valamilyen kimutatható összefüggés legyen az erőfeszítések és a jutalmak között, amely nem feltétlenül szorosabb annál, mint hogy a nagyobb erőfeszítés több jövedelmet biztosít. Elhanyagolhatóan fontos, hogy Van Parijs „mérésékelt erőfeszítés”-elve érvényre jutása esetén a minimális

válna a kemény munkára, ha ugyanazt az eredményt kevesebb erőfeszítést igénylő módon is el lehetne érni. Lásd Van Parijs, *Real Freedom for All*, 97. old., 164. old.

⁶⁰ Erről Van Parijs is említést tesz. Lásd Van Parijs, *Real Freedom for All*, 166–167. old. Egyebek közt ezért is van az – mint megjegyzi –, hogy ha egyáltalán, hát az erőfeszítés-elv kellene, hogy a rendezőelve legyen a privilégiumokból való részeltetésnek. Lásd Philippe Van Parijs: *Reciprocity and the Justification of an Unconditional Basic Income: Reply to Stuart White*. *Political Studies*, 45 (1997), 330. old.

⁶¹ White, *Liberal Equality, Exploitation, and the Case for an Unconditional Basic Income*, 319. old.

⁶² Uo. Ennek az elvnek hasonló megfogalmazásával találkozhatunk Gutmann és Thompson *Democracy and Disagreement*-jében (300. old.).

jövedelemhez nagyon kevés erőfeszítéssel (ha ugyan nem minden erőfeszítés nélkül) lehet hozzájutni.⁶³

Ami az erős arányosságot illeti, nyilván ez állna legközelebb az erőfeszítés és a jutalom közötti szigorú arányosság elvéhez – de mindenesetre a főtebb vázoltaknál mindenképpen közelebb állna. Tétélezzük föl, hogy egy „tisztos minimum-jövedelemért” cserébe, az ennek megfelelő minimális munkabefektetés (egy független, önálló, felnőtt állampolgár esetében, aki magában él és nincs gyereke) körülbelül heti 30 óra. Elég elfogadhatónak tűnik azt feltételezni, hogy ennyit bárki felnőttől elvárhatunk.⁶⁴ Emlékeztetnék: az itt tárgyalt modellben a jövedelemnek (még ha eltekintünk is a pontos, eltérést nem toleráló arányosság megkövetelésétől) erősen arányosnak kell lennie a kifejtett erőfeszítéssel. Ha tehát a tisztosnak tekinthető minimum-jövedelemért cserébe az embernek heti 30 órát kell dolgoznia, heti hány órát kell annak a henyélni nem szerető embernek dolgoznia, aki a minimum-jövedelem kétszereséhez kíván hozzájutni? A megfelelő, erős arányosságot érvényre juttató képlet szerint 55–60 órát. Ez, nyilván, elfogadhatatlan. Mit rontottunk el? Mondjuk, rossz számokkal dolgoztunk. Induljunk ki most abból, hogy a tisztos minimum-jövedelemért cserébe heti 0–15 órát kell ledolgozni. Egy (helyzet-relatív) egalitáriánus társadalomban a tétlenséget kerülő állampolgárnak, aki viszonylag magas jövedelemre kíván szert tenni, persze keményebben kell munkálkodnia. Ennél többet, ámde – és itt a bökkenő – nem vérlázítóan többet. (Mondjuk azt, hogy heti 45 órát.) Vegyük észre, hogy a korreláció erős. Ami érdekes ebben, az az, hogy a jövedelmek így kirajzolódó mintázata erősen hasonlít a Van Parijs által bemutatottra. Talán még emlékeznek rá, Van Parijs *bizonyos mértékű* erőfeszítés ellenében egy, a tisztos szintet meghaladó alapjövédelmet javasol. Ebben a modellben azonban nulla munkának nem nulla jövedelem a következménye (illetve, az általunk vizsgált tágabb összefüggésrendszerben, a támogatások megtagadása).⁶⁵ Egyetlen kikötésnek kell csak teljesülnie: minél több erőfeszítést fektetsz be, annál magasabb jövedelemhez jutsz. Ez a stratégia tehát összeegyeztethető az erőfeszítésen alapuló reciprocitás sémájával.⁶⁶

Igaz-e, hogy a White javasolta „bázikus reciprocitás” – amiként azt állítja – közelebb áll (vagy legalábbis Van Parijs megoldásánál közelebb) a reciprocitás tekintetében a szigorú arányossághoz? White állítása – idézzük föl újra – a következő: „a reciprocitás egalitáriánus felfogása előfeltételezi, hogy a tisztos minimum-jövedelemért cserébe minden állampolgárnak kötelessége tevékenységével valamilyen tisztos

⁶³ Van Parijs, *Real Freedom for All*, 165. old.

⁶⁴ A TANF keretein belül, például, a jóléti támogatások minden haszonélvezőjétől (még a gyermekgondozási segélyben nem részesülő egyedülálló anyáktól is) elváratik, hogy heti 30 óra munkaidőt abszolváljon a legelső, kínáló munkahelyen.

⁶⁵ Van Parijs, *Real Freedom for All*, 167. old.

⁶⁶ Ezt még a kritikusai is elismerik. „Az alternatív gondolati konstrukció azzal a nézettel párosítható, mely szerint a munkavégzés kötelességnek tekintendő, s a gazdasági életnek úgy kell működnie, hogy akik eleget tesznek e kötelességüknek, azoknak a sora *jobban menjen*, mint azoké, akik kivonják magukat ez alól.” Lásd Richard J. Arneson: *Is Socialism Dead? A Comment on Market Socialism and Basic Income Capitalism*. *Ethics*, 102 (1992), 508. old. (az én kiemelésem).

minimum erejéig hozzájárulni a közösség tevékenységéhez; e minimum mértékét befolyásolhatják az illetőre nehezedő különféle hátrányok”⁶⁷. White javaslata valójában olyan munkakötelezettséget feltételez, amely a reciprocitási elvből vezethető le. Ehhez azonban először is mérlegelnünk kell, milyen értelemben tekinthető az ő „bázikus reciprocitása” a reciprocitás sajátlagos értelmezésének. A „bázikus reciprocitás” egy teher (minimális munkakötelezettség) és egy juttatás (alapjövedelem) között teremt kapcsolatot. E minőségében azonban nem gyakorol hatást a társadalmi kooperáció *valamennyi* gyümölcsének elosztására. Ez nyilvánvalóan következik abból, hogy csak annyit követel meg, hogy a minimális jövedelemhez hozzásegítettek valamilyen minimális mennyiségű munkát végezzenek – és ez megfordítva is így legyen.⁶⁸ Semmit nem állít azonban sem a minimum-szintnél magasabb, sem pedig az annál alacsonyabb jövedelmekről. Úgy tűnik tehát, hogy White „bázikus reciprocitása” kevésbé érzékeny a hozzájárulások és a juttatások mértéke között a társadalmon belül fennálló arányosságot illető megfontolásokra, mint Van Parijs „gyenge erőfeszítés”-elve (emlékeztetőül: amaz *minden* jövedelmi szintre érvényesen megköveteli a korrelációt az erőfeszítés mértékével – csak éppen nem követeli meg, hogy szigorúan arányban legyenek egymással). S mivel érzékenyebb az arányosságot illető megfontolásokra, ezért az mondható, hogy a gyenge erőfeszítés elve közelebb áll az erőfeszítés-elv megkívánta reciprocitáshoz, mint a „bázikus reciprocitás”.⁶⁹

Valójában, a „bázikus reciprocitás” sokkal inkább Meadnek a „polgári munkakötelezettségére” hasonlít, mintsem egy erőfeszítés-alapú reciprocitásra. A relatív helyzetet beszámító egalitáriánusoktól eltérően, White elképzelése igencsak messze esik attól, hogy minden szinten korrelációt kívánjon az erőfeszítés és a jövedelem között. Akárcsak Mead elgondolása, a gyakorlatban White-é is csak azoktól követel meg munkavégzést, akiknek a megélhetésükhöz szükségük van jóléti támogatásokra.⁷⁰ Azt látjuk tehát, hogy a feltételhez nem kötött támogatások nem sértik (még leginkább bőkezű és kötelezettséget nem tartalmazó fajtájuk, az univerzális alapjövedelem sem) a reciprocitási elvet, még abban az esetben sem,

⁶⁷ White, *Liberal Equality, Exploitation, and the Case for an Unconditional Basic Income*, 319. old. Ugyanez az elv némileg más megfogalmazásban bukkan föl egy későbbi szöveghelyen: „Akik igényt tartanak arra, hogy ezek az intézmények lehetővé tegyék számukra, hogy a társadalmi össztermékből bőkezűen részesülhessenek, azoknak kötelességük, hogy viszonzásul, képességeikhez és körülményeikhez igazítva az arányosság fokát, tisztes mértékben hozzájáruljanak az össztermék előállításához. Ezt nevezem én a reciprocitás méltányosság-alapú fogalmának.” Lásd White, *The Civic Minimum*, 59. old. (lásd még a 97. oldalt is).

⁶⁸ White, *Liberal Equality, Exploitation, and the Case for an Unconditional Basic Income*. 319–320. old.

⁶⁹ Lehetséges, persze, olyképp módosítanunk White javaslatát, hogy a „bázikus reciprocitási” szint fölötti jövedelmek is arányosak legyenek a kifejtett erőfeszítéssel. Az én érvelésem lényege a következő. Tekintettel arra, hogy a „bázikus reciprocitás” megkövetelte heti munkaidő túlságosan sok, a magasabb jövedelmi kategóriák esetében nem várhatjuk el az erőfeszítések és a jövedelmek közötti arányosságra vonatkozó megfontolások kemény érvényesítését.

⁷⁰ Mindazonáltal illik rámutatni, hogy White sokkal nagyvonalúbb feltételekhez köti a munkateszt alkalmazásának a jóléti rendszerre való alkalmazását, mint amennyit Mead engedne meg. Lásd White, *The Civic Minimum*, 149–152. old.

TANULMÁNYOK

amikor a „terhek” és a „hozadékok” elosztása az erőfeszítés-elvű reciprocitás követelményeinek megfelelően alakul (amiben mindenki egyetért az tulajdonképpen gyakorlati implementálásának véghez vitele). A reciprocitási elv, úgy látszik még abban az esetben is összeegyeztethető azzal, hogy munkát nem végző, ámde munkaképes emberek is kaphassanak valamilyen jövedelmet, amikor az elosztást az erőfeszítés-elv legkéményebb figyelembe vételével végzik.⁷¹

A konklúzió, amelyhez eljutottunk, egyáltalán nem az, amire intuitíve gondoltunk volna. Egy egalitáriánus társadalomban a reciprocitással kapcsolatos megfontolásokat – s ezt most már kénytelenek vagyunk belátni – jobban szolgálja egy olyan rendszer, amely (egyebek között) azt eredményezheti, hogy még azok is részesülhetnek a társadalmi össztermékből, akik „egész nap Malibunál szörfölnek a tengerben”⁷². Legalábbis

⁷¹ Érdekes, hogy a feltételhez nem kötött jövedelmekkel vagy támogatásokkal szemben felhozott „helyzet-relatív egalitáriánizmus” ellenvetése, a reciprocitásra való hivatkozás (legalábbis annak erőfeszítés-alapú változatában) gyakran redukálódik a „polgári kötelesség” kívánalmára (lásd a 2. fejezetben kifejtetteket). Amikor az egyenlőség-párti jóléti kontraktualisták annak nehézségével vagy lehetetlenségével szembesülnek (vagy az attól való húzódozással), hogy növeljék az erőfeszítés és a neki kijáró jutalom közötti arányosság szigorúságát, rendre meg is próbálnak visszavonulni, és visszakoza elfogadni egy olyan követelményrendszert, melyet ők sokkal szerényebbnek gondolnak. Ez a szerényebb követelmény gyakran egy olyan kötelezettség megfogalmazásában testesül meg, hogy az ember bizonyuljon képesnek eltartania magát (vagy legalábbis tegyen bizonyos erőfeszítéseket ebbe az irányba). Amikor azonban ide érkezünk, a munkateszt bevezetését szorgalmazóknak valamivel indokolniuk kellene, hogy ez a kötelezettség miért vonatkozik csak egyes állampolgárokra, miközben másokra meg nem. (Ez a „henye gazdagokra” hivatkozó ellenvetés.) Másként fogalmazva, egyszer csak azon veszik észre magukat, hogy a polgári kötelességre való hivatkozásról éppúgy lemondtak, mint a reciprocitásra való hivatkozásról. White, mint láttuk, hajlandó átváltani a maga „egalitárius elvű” reciprocitás-fogalmát (az erőfeszítés arányos a cserébe járó jutalommal) egy „bázikus reciprocitásra”, vagyis, gyakorlatilag arra, hogy akik valamilyen állami támogatásban részesülnek, azok hajlandók legyenek valami minimális munkavégzésre. Akárcsak ő, Arneson is egalitáriánus elvekkel kezdi, miszerint „az embereknek erkölcsi kötelességük, hogy állandó munkavállalással hozzájáruljanak a társadalom működéséhez”. Majd elismeri, hogy (különbéle okok miatt) „ez az egalitáriánus munka-étosz nem alkalmas arra, hogy gyakorlati vezérelve lehessen egy stratégiának”. Ezért arra a következtetésre jut, hogy „a munka-étosz megvalósítható egalitáriánus változata az lehetne, hogy az emberek tegyenek meg mindent azért, hogy képesek legyenek eltartani magukat – ha csak önfenntartásra való törekvésük nem vezetne szélsőséges, elkerülhetetlen nyomorukhoz.” Lásd Arneson, *Is Work Special?*, 1135–1136 (az én kiemelésem). Becker – aki nem nevezhető egalitáriánusnak – ugyancsak azzal kezdi, hogy erőteljesen elkötelezi magát a munkavégzés olyan „általánosan érvényes társadalmi megkívánhatósága” mellett, amely „elvileg állampolgári kötelességként intézményesíthető”. Lásd Becker, *The Obligation to Work*, 42. old. Ezt követően azonban, tekintettel arra a nehézségre, hogy hogyan is kényszerítsünk ki egy ilyen univerzális érvényességű polgári kötelességet, végül is kiegyezik abban, hogy „a munkakötelezettséget kapcsoljuk össze a társadalom által nyújtott speciális juttatásokkal”. Lásd *uo.*, 47. old. Azt látjuk tehát, hogy az egalitáriánus eszme, mely a maga pályafutását az erőfeszítések és a jutalmak közötti arányosság tételezésének formájában kezdi, egy (többé-kevésbé libertáriánus) óhajja „pukkad ki”, miszerint az embereknek minden tőlük telhetőt el kellene követniük, mielőtt az államhoz fordulnak támogatásért.

⁷² John Rawls: *Political Liberalism*. New York, University of Columbia Press, 1993, 182. old. 9. lábjegyzet. Mit tesz isten, még ez a jól bejáratott intuíció sem működik olyan beleválóan, ahogy azt kezdetben gondolták volna. Mint arra Widerquist rámutat, ugyan lehetséges,

egy olyan rendszerhez képest, amely (egyebek között) egy ésszerűen megkívánható minimális mértékű munkavégzéshez köti annak feltételét, hogy az állampolgár tisztességes minimum-jövedelemhez juthasson.⁷³ Engedjessék hát meg nekem, hogy ezt a fejezetet valami olyasmivel zárjam, ami segít föloldani azt a feszültséget, mely intuíciónk csalatkozásából táplálkozik. Azt mondtuk, hogy a reciprocitási elv korrekt értelmezése egy adott közösségen belül annak függvénye, hogy milyen elosztási elveket tett magáévá a közösség. Azt is mondtuk, hogy annak kérdése, vajon dolgoznak-e az emberek, csak egyike azoknak a megfontolásoknak, melyekre figyelemmel vagyunk, amikor azt elemezzük, mennyire veszi figyelembe társadalmunk a reciprocitási elvet. Ennek oka az, hogy az elv szempontjából nemcsak annak van jelentősége, hogy miként oszlanak el a terhek a közösségen belül, hanem annak is, hogy a kedvezmények miként oszlanak el. Ezért aztán egy olyan modell, amely csak a terhek igazságos elosztására van tekintettel, de elhanyagolja annak vizsgálatát, hogy mindez hogyan függ össze a kedvezmények (igazságos) elosztásával, sokkal érzéketlenebbnek mutatkozhat a reciprocitást illető megfontolásokra, mint az a modell, amely a kedvezmények nyújtását még akkor is szigorúbban arányítja a hozzájárulás mértékéhez, ha esetenként hajlamos olyankor is nyújtani ezeket, amikor cserébe semmi ellenszolgáltatás nincsen.

A jóléti juttatások feltételhez nem kötött rendszere és a kizsákmányolás kockázata

Az aggodalom ettől még érvényes maradhat: „A feltételhez nem kötött juttatások összegeztethetők lehetnek a reciprocitással – az elv maga akár még meg is kívánhatja őket –, de nem fognak-e vajon kizsákmányoláshoz vezetni? Nem fogják-e vajon azt sugallni az embereknek, hogy »lazíthat-

hogy napjainkban azokat, akik (Malibuban vagy Hawaiiin) egész nap szörfölnek, parazitanak illik tekinteni, néhány évszázaddal ezelőtt, mielőtt a legtöbb természeti erőforrást privatizálták volna ott, nagyon sok hawaii benszülött engedhette meg magának, hogy ezzel töltse az idejét. Lásd Widerquist, Reciprocity and the Guaranteed Income, 391. old.

⁷³ Jegyezzük meg, hogy White „bázikus reciprocitása” eredeti vonzerejének egy részét a következőkből meríti. Vonzó gondolat összefüggést teremteni egy „tisztességes minimum-jövedelem” eszméje és a hozzájárulási tevékenység egy „tisztességes minimuma” között. Lásd White, Liberal Equality, Exploitation, and the Case for an Unconditional Basic Income, 319. old. (az én kiemelésem). Lásd továbbá White, *The Civic Minimum*, 58. old., 97. old. Van azonban némi zavar a „tisztességes” szó használatában. A jövedelemmel kapcsolatban „tisztességes minimumról” beszélni arra utal vissza, hogy egy adott társadalomban mi minősül a tisztességes életvitel minimumának. Amikor a hozzájárulás mértékéről van szó, a „tisztességes minimum” sokkal inkább arra vonatkozik, hogy mit tekintünk az „ésszerűen elfogadható” aránynak a munkaidő és a szabadidő mennyisége között. Ami ennél fontosabb: ha volt is valaha valamiféle verbális szimmetria a tisztességes minimum-jövedelem és a munkavégzés tisztességes minimuma között, ez semmiképp nem teszi elvárandóvá, hogy a tisztességes megélhetés minimumához való jogosultságnak korrelálnia kelljen valahogy a munkaórák elvárható számával. Ami azt illeti, a megélhetési minimum tisztességes szintje akár az ésszerűen elvárható napi munkaidő-mennyiség felével is korrelálhatna, mondjuk, főleg akkor, amikor – mint jelen esetben – a szigorú aránypárba állítás tilos.

TANULMÁNYOK

nak« nem kell többé dolgozniuk?” Ráadásul lehet célozgatni arra, hogy az univerzális alapjövedelem *bevezetése*, vagyis az, hogy ott is fölhagynak a munkakötelezettség megkövetelésével, ahol korábban az fennállott, olyasfajta üzenetet hordoz, hogy a munka többé már nem kötelesség, hanem választáson alapuló egyéni döntés kérdése.⁷⁴

Az én számomra egyáltalán nem egyértelmű, hogy a feltételhez nem kötött támogatásnak, illetve az univerzális alapjövedelemnek efféle „üzenete” lenne. Legalább ilyen könnyen elképzelhető az is, hogy az univerzális alapjövedelem annak nyilvános elismerését juttatja kifejezésre, hogy az egyes állampolgár érték a társadalom számára (s ezzel fokozhatja azt a meggyőződését, hogy a munka: kötelesség).⁷⁵ Ami a jelenlegi jóléti rendszereket illeti, nem vitatható, hogy a viszonylag feltételmentes skandináv modell⁷⁶ nemcsak magasabb részvételi arányokat produkál a munkaerőpiacon,⁷⁷ de erősebb involváltságot is vált ki az állampolgárban arra, hogy dolgozzék.⁷⁸ Így tehát annyit bizonyára nyugodtan állít-

⁷⁴ Miller, *What's Left of the Welfare State*, 109. old. 29. lábjegyzet.

⁷⁵ Tényszerűen megállapítható, hogy ha a dolgot jogilag előírt kötelességgé teszik, ez rontja az emberek munkavégzés iránti elköteleződését. Lásd Hawkesworth, *Workfare and the Imposition of Discipline*, 170. old. Azt is kimutatták kutatások, hogy éppenséggel az univerzális jóléti állam rendszere az, amely a maga bőkezű támogatási rendszerével és a teljes foglalkoztatás iránti elköteleződésével közvetíti a leghatékonyabban azt az eszmét, hogy a munka polgári kötelesség. Lásd Knut Halvorsen: *The Work Ethic Under Challenge?* In Jan Holmer és Jan C. Karlsson (szerk.): *Work-Quo Vadis? Rethinking the Question of Work*. Aldershot, Ashgate, 1997, 121. old.

⁷⁶ Viszonylagos feltételmentességen a munkanélküliségi támogatások magas helyettesítési rátáját értem, mely a jogosultsági időszak kiterjesztésével és a munkakeresés bizonyításának laza jogi szabályozásával párosul. Mindez, mint azt már megjegyeztük, „az egyén számára elég magas garantált jövedelmet képes biztosítani”. Gøsta Esping-Andersen és Walter Korpi: *From Poor Relief to Institutional Welfare States: The Development of Scandinavian Social Policy*. in Robert Erikson (szerk.): *The Scandinavian Model: Welfare States and Welfare Research*. London, Sharpe, 1987, 54. old.

⁷⁷ Lásd Robert E. Goodin, Bruce Headley, Ruud Muffels és Henk-Jan Driven: *The Real Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 189–190. old. Úgy látszik, a bőkezű juttatások rendszere legalábbis összeegyeztethető a magas foglalkoztatási rátával. Ez még a „felfordult” 90-es évek Skandináviájában sem változott, amikor minimális mértékben szigorították a juttatásokra jogosultság kritériumait, illetve a jogosultság időbeli korlátait. Lásd Sven Jochem: *Nordic Labour Market Policies in Transition*. *West European Politics*, 23 (2000), 115–138. old. Mindenki egyetért abban, hogy a munkaerő-piaci becsatlakozás Skandináviában tapasztalt magas mértéke egy időben jelent meg a heti munkaidő mennyiségének csökkentésével. (Egyesek szerint ez nem egyszerűen időbeli egybeesés volt, a jelenségben a munkaidő-csökkenés következményét kell látnunk.) Lásd Per-Anders Edin és Robert Topel: *Wage Policy and Restructuring: The Swedish Labour Market Since 1960*. In Richard B. Freeman, Robert Topel és Birgitta Swedenborg (szerk.): *The Welfare State in Transition: Reforming the Swedish Model*. Chicago IL, Chicago University Press, 1997, 162–164. old.

⁷⁸ Vizsgálati eredmények azt mutatják, hogy a nyugati világon belül a skandináv országokban tapasztalható a munka-elköteleződés legmagasabb szintje. Egyszersmind itt a legkevésbé feltételhez-kötöttek a jóléti támogatási rendszerek. Lásd Torild Hammer: *The Influence of Different Compensation Levels of Unemployment Benefits on Job Chances among Unemployed Youth: A Comparative Study of the Nordic Countries*. *Acta Sociologica*, 42 (1999), 123–134. old. Régóta beletartozik a konvencionális tudásba, hogy a feltételhez nem

hatunk, hogy az egyéb létező változatokkal összemérve, a feltételhez nem kötés legalább ugyanolyan, ha ugyan nem nagyobb mértékben ösztönzi a reciprocitásnak megfelelő magatartást és hajlandóságot.

Még ha egy pesszimista forgatókönyv bizonyulna is igaznak az univerzális alapjövedelemmel kapcsolatban, könnyen meglehet, hogy ez az új modell bevezetését közvetlenül követő, rövid időszakra lenne csak érvényes. Gondoljuk végig a következőket. A skrupulusok, melyeket egyesek az univerzális alapjövedelemmel kapcsolatban érezhetnek, valószínűleg a fejlett jóléti államok polgárainak hajdani aggodalmaira hasonlítanak, amikor még attól féltek, mi lesz, ha az egészségügyi ellátást és az alapfokú oktatást többé nem kötik valamiféle munka-igazoláshoz. Manapság a jóléti paternalizmus képviselőinek az a fajta véleménye, hogy az egészségügyi ellátások feltételhez kötés nélküli szavatolása túlságosan „permisszív”, a legtöbb európai ember szemében megütközést kelt. Érdekes, hogy azt az érvelésmódot, amellyel ma Európában az univerzális alapjövedelmet támadják, az Egyesült Államokban éppenséggel olyan fajta támogatásokkal szemben vetik be, amelyekről itt, Európában azt szoktuk gondolni: függetleníteni kell őket a munka-igazolástól. Azt mondani (amit például Edmund Phelps is mond), hogy a rokkantsági támogatások, étkezési jegyek, egészségügyi és lakhatási támogatások feltételekhez nem kötése a kedvezményezettből igazi „ezüstkanállal a szájában született” szerencsefit teremt, és jelentősen meggyöngyíti a munkára ösztönző motivációkat,⁷⁹ a legtöbb nyugat-európai ember fülének kicsit furcsán hangzik.⁸⁰ Ahogy a feltételhez nem kötött ingyenes egészség-

kötött, bőkezű támogatások – legalábbis rövid távon – megnövelik a munkanélküliségben töltött időt. Lásd Richard Layard: *How to Beat Unemployment*. Oxford, Oxford University Press, 1986, 4. fejezet; Steven J. Nickell: The Effect of Unemployment and Related Benefits on the Duration of Unemployment. *The Economic Journal*, 89 (1979), 34–49. old. Mindazonáltal azt is megállapították ezenközben, hogy bár a feltételhez nem kötött és bőkezű támogatások azzal az eredménnyel járnak, hogy az állampolgár „válogatosabb” lesz, amikor munkát keres magának, és több időt fordít arra, hogy kiválassza a „megfelelő” munkahelyet, ezeknek a támogatásoknak nincs negatív visszahatása a munkát illető elköteleződésre, vagy általában a munkára való ösztönözöttségre. Lásd Halvorsen, *The Work Ethic Under Challenge?* Igazság szerint a munkanélüliekben sokkal erősebb a munkával szembeni elköteleződés, mint az alkalmazásban állókban. Lásd Duncan Gallie és Carolyn Vogler: *Unemployment and Attitudes to Work*. In Duncan Gallie, Catherine Marsh és Carolyn Vogler (szerk.): *Social Change and the Experience of Unemployment*. Oxford, Oxford University Press, 1994, 125. old.

⁷⁹ Edmund S. Phelps: *Rewarding Work: How to Restore Participation and Self-Support to Free Enterprise*. Cambridge, MA – London, Harvard University Press, 1997, 92. old.

⁸⁰ Jegyezzük meg, hogy amikor White azt állítja, hogy „intuitíve széles körben elterjedt az a nézet, hogy egy igazságos társadalomban az állampolgároknak ésszerű feltételek mellett hozzá kell tudniuk jutni azokhoz az erőforrásokhoz, amelyek ahhoz szükségesek, hogy alapvető szükségleteiket kielégíthessék (amin az értendő, hogy az egészségügyi ellátásokra és más alapvető szükségletekre való jogosultságnak valamilyen feltételhez kell kötődnie), akkor olyan empirikus kutatásokra hivatkozik, amelyek ebben a vonatkozásban kizárólag az Egyesült Államok és Nagy-Britannia közvéleményét vizsgálták. Lásd White, *The Civic Minimum*, 131. old. (az én kiemelésem). Lásd továbbá Lawrence M. Mead: *Citizenship and Social Policy*; T. H. Marshall and *Poverty*. *Social Philosophy and Policy*, 14 (1997), 222. old. White ezzel kapcsolatban Millerre hivatkozik, aki viszont a maga részéről szintén csak az Egyesült Államok és Nagy-Britannia tapasztalataira hivatkozik. Lásd David Miller: *Princip-*

ügyi ellátásokról sem szokás manapság már azt hinni, hogy potenciálisan „leértékelnék” a munkát vagy a munkahelyhez való kötődést (amit Phelps hajtogat), jó okunk van azt hinni, hogy efféle képzetek már az univerzális alapjövedelem eszméjéhez sem kapcsolódnak.

Ha az állampolgárok jogosultak bizonyos támogatásokra, s ha ezek megadását (akár a szükségletek, akár az egyenlőség felől közelítve) nem kötjük feltételhez, az nem vezet szükségképpen mások kizsákmányolásához vagy a reciprocitás elvének megsértéséhez. Az emberek többsége ezt gondolja az egészségügyi ellátásokkal és az (alapfokú) oktatással kapcsolatban. Ha ez a jogosultság minden állampolgárt megillet majd, akkor az univerzális alapjövedelemmel is ez lesz a helyzet. Így tehát igencsak jó okot kell találnunk ahhoz, hogy az utóbbit valamilyen munkakötelezettséghez kössük, ha az előbbiekkal kapcsolatban ilyen nem áll fenn.⁸¹

les of Social Justice. Cambridge MA – London, Harvard University Press, 1999, 73–78. old. Tudjuk azonban, hogy „az amerikaiak véleménye kevésbé határozott, mint az európaiaké, még a szociális jólét olyan kérdései kapcsán is, amelyek az Egyesült Államokban is elég magas támogatottsággal rendelkeznek – nyugdíj-támogatások, egészségügyi ellátás, munkahely-teremtés, lakhatási támogatások. Az Egyesült Államokban következetesen a legalacsonyabb a szociális jóléti juttatásokat illető támogatás a közvélemény általi támogatottsága.” E vonatkozásban általánosan is elmondható, hogy „az angolszász országok (Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Kanada, Ausztrália) a »lelkesültségi skálának« igencsak az alján helyezkednek el, s közülük is az Egyesült Államokat találjuk legalul.” Lásd Robert Y. Shapiro és John T. Young: *Public Opinion and the Welfare State: The United States in Comparative Perspective*. *Political Science Quarterly*, 104 (1989), 69. old. Mindez más oldalról is bizonyítható. Azzal a kijelentéssel, miszerint „Az államnak mindenki számára biztosítania kell valamilyen garantált alapjövedelmet” az Egyesült Államokban a megkérdezetteknek csak 34,2 százaléka értett egyet. Ugyanezek az arányok Németországban: 58,1 százalék, Norvégiában: 78,4 százalék. Svallfors nyomatékka említi Svédország deviancia-számba menően alacsony 45,5 százalékát, amit ő azzal magyaráz, hogy a kérdést a Svédországban alkalmazott kérdőív esetében nagyon sajátosan fogalmazták meg. Lásd Stefan Svallfors: *Worlds of Welfare and Attitudes to Redistribution: A Comparison of Eight Western Nations*. *European Sociological Review*, 13 (1997), 288. old. Lásd még Peter Taylor-Gooby: *What Citizens Want from the State*. In R. Jowell, L. Brook és L. Dowds (szerk.): *International Social Attitudes: The 10th BSA Report*. Dartmouth, Aldershot, 1993, 81–101. old.

⁸¹ White egy helyütt foglalkozik a modelljén belül az alapjövedelem és egyéb jóléti juttatások (például az egészségügyi ellátások) feltételhez nem kötöttsége közötti szembeötlő inkonzisztenciával, erre adott válasza azonban, véleményem szerint, nem meggyőző. A következőképpen fogalmaz: „A munkatesztnek nem kell a tisztas jövedelem-csomag külön-külön minden egyes elemére egyformán vonatkoznia [például a „mindenki számára biztosított egészségügyi ellátás-csomagra”; lásd White, *The Civic Minimum*, 255. old., 7. lábjegyzet]. A reciprocitási elv súlyos megsértésének megelőzéséhez, véleményem szerint, elegendőnek mutatkozik annyi, hogy a munkateszt valamilyen stratégiai ponton be legyen illesztve a jóléti rendszer egészébe.” (Uo., 134. old.). Az azonban, hogy „stratégiai pontnak” éppen az alapjövedelmet válasszuk, meglehetősen önkényesnek, s éppen ezért gyanúsnak tűnik. White semmilyen használható érveléssel nem támasztja alá, hogy miért kellene épp az alapjövedelmet valamilyen feltételhez kötni, miközben egyéb támogatásokat, melyek – mint maga is elismeri – ugyancsak jogosultság-függőek, kivonni az alól, hogy feltételhez legyenek kötve. Ha az egészségügyi ellátáshoz és az alapjövedelemhez való hozzáférés egyformán jogosultság kérdése, akkor az a tény, hogy az előbbi esetében ez napjainkban szélesebb körben elfogadott, egyáltalán nem megfelelő és elegendő érv arra, hogy az állampolgár hozzájárulását igazoló tesztet inkább az utóbbihoz – mint stratégiai ponthoz – akarjuk hozzákapcsolni, mintsem az előbbihez.

Konklúziók

Megpróbáltam kimutatni, hogy – ellentétben azzal, amit egyes kritikusok állítanak róla – a jóléti támogatások feltételhez nem kötése nem tesz erőszakot a reciprocitás-elven. Megfordítva: a reciprocitási megfontolások nem igazolják, hogy a támogatások kiérdemlését a munkavégzéshez és munkateljesítményhez kellene kötni.

Ahhoz, hogy a munkavégzést polgári kötelességként tegyük kötelezővé – mint láttuk – e kötelező jelleget minden állampolgárra ki kellene terjeszteni – nemcsak a szükséglet szenvedőkre. Továbbá: egy ilyen kötelezettség megsértése nem szankcionálható a támogatás megvonásával; legfeljebb csak valamilyen külön büntetés-fajta alkalmazásáról eshetnék szó. A reciprocitási elv, éppen ellenkezőleg, akkor ösztönöz munkavégzésre, ha a támogatásokból való részesedés lehetőségét nem kötik feltételekhez. Lehet olyan változatban gondolkodni, hogy a támogatásokat valamilyen erőfeszítések kifejtéséhez kössék. Itt azonban, mint kimutattam, az „erőfeszítés-elv”-nek a gyakorlatban érvényesülő, bármily erős megkövetelése mellett is meg kell maradnia olyan lehetőségnek, melynek jóvoltából egyesek munkavégzés nélkül (vagy nagyon minimális munkavégzés mellett) hozzájuthatnak a támogatásokhoz.

Az elemzést azzal foglaltam össze, hogy megpróbáltam megbecsülni, mennyire tekinthető valóságosnak a kizsákmányolás és a helyzettel való visszaélés veszélye abban az esetben, ha az állampolgári alapjövedelmet többé nem kötnék valamilyen munka-igazoláshoz. A rendelkezésünkre álló bizonyítékok alapján a nagy mértékű kizsákmányolástól való félelem erősen eltúlzottnak látszik, mivel a jóléti kontraktualisták nem hajlandók kellőképpen értékelni az állampolgároknak az alkalmaztatáshoz fűződő belülről fakadó érdekeit, illetve a munka-étoszhoz való ragaszkodásukat (mely annál erősebb, minél univerzálisabbnak mutatkozik egy jóléti rendszer, s minél jobban mellőzi a juttatások feltételekhez kötését).

Fordította Léderer Pál

GÁBOS ANDRÁS

A gyermekszegénység csökkentését célzó kormányzati beavatkozások – a szakirodalom áttekintése⁺*

Az Európai Unió kiemelt figyelmet fordít a gyermekszegénység problémájára. A gyermekszegénység csökkentésének és megelőzésének leghatékonyabb eszköze rendszeres jó ideje számos kutatás és vita tárgya. Abban mindenki egyet ért, hogy a jóléti politikák és ezen belül a gyermekekhez kapcsolódó intézkedések különösen fontos szerepet játszanak a gyermekszegénység alakulásában. Az empirikus eredmények alátámasztják, hogy a gyermekszegénység csökkentését célzó beavatkozások közül azok a leghatásosabbak, melyek a szülők munkaerő-piaci részvételét ösztönzik. Ennek megfelelően ezeket bármely szegénységnyhító csomag központi összetevőjének kell tekinteni. A csomag tervezésekor azonban figyelembe kell venni, hogy gyermekszegénységet meghatározó tényezők súlya országról országra különbözik, az egyének és háztartások pedig, helyzetüktől és erőforrásaiktól függően, eltérően reagálhatnak egyes ösztönzőkre. Továbbá az is fontos, hogy az ellátások alkalmassága, a munkaösztönzők és a programok költségei közötti szükségszerű választások behatárolják a csomag összetételére vonatkozó döntéseket.

⁺ A 2008 ősze óta működő „Legyen jobb a gyerekeknek, 2007–2032” Nemzeti Stratégia kilenc civil szervezet képviselőjéből álló Értékelő Bizottsága (ÉB) folyamatosan rendel meg tanulmányokat, szakmai anyagokat a gyermekszegénységgel összefüggő hazai és külföldi tapasztalatok, fejlesztési irányok áttekintése érdekében. Az *Esély*, az ÉB működési hátterét biztosító Miniszterelnöki Hivatallal kötött szerződés alapján, folyamatosan közli az elkészült szakértői tanulmányok szerkesztett változatát. Az előző számban megjelent Pulay Gyula tanulmány után e szám Szegénység és kirekesztés rovatában két újabb tanulmányt (Gábos András és a Figari–Paulus–Sutherland szerzőhármas írását) jelentetünk meg az ÉB-nek készült anyagok közül. (A szerk.)

^{*} A tanulmány magyar nyelvű változata a Miniszterelnöki Hivatal megbízásából készült, egy korábbi változata angol nyelven megjelent a *Papers of the European Observatory on the Social Situation and Demography* sorozat keretében 2007-ben.

1. Bevezetés

Az Európai Unió és annak legtöbb tagországa kiemelt figyelmet fordít a gyermekszegénység problémájára.¹ Bár az európai gyermekszegénység jelensége nem összevethető a fejlődő világban tapasztalhatóval, különleges figyelem övezi mind a közvélemény, mind a politikai döntéshozók és a szakpolitikákat alakítók részéről. A gyermekeket különösen sérülékeny csoportnak tartják, mivel nincsen közvetlen hatásuk a saját jólétükre (Bradbury, 2003; Micklewright, 2004), miközben a gyermekkori hátrányok jelentős mértékben befolyásolják későbbi életüket és esélyeiket arra, hogy elfogadható életszínvonalat biztosítsanak maguknak (Bradbury, 2003; Micklewright, 2004; Heckman és Masterov, 2006; Danziger és Waldfogel, 2000).

A gyermekszegénység csökkentésének és megelőzésének leghatékonyabb eszközrendszere jó ideje számos kutatás és vita tárgya. A nyitott koordinációs mechanizmus keretei között az Európai Unió is nagy hangsúlyt fektet a legjobb gyakorlatok azonosítására ezen a területen. Ennek ellenére az utóbbi évtizedekben a gyermekszegénység csökkentésének egyik legfontosabb eszközrendszere, a nemzeti szintű családpolitikák alakulása, inkább a különbségek, mint a konvergencia erősödését mutatja (Gauthier, 2002).

E tanulmány célja, hogy áttekintse a kormányzati beavatkozások gyermekszegénységre gyakorolt hatásának szakirodalmát. Egyrészt arra keressük a választ, hogy melyek a kormányzati politikák gyermekszegénységre gyakorolt hatásának értékeléséhez leggyakrabban használt módszertani eszközök. Másrészt vizsgáljuk, hogy mennyire hatásosak és hatékonyak ezek a politikák a gyermekszegénység csökkentésében.

A rendelkezésre álló szakirodalom rendkívül gazdag, ezért azokra az elemzésekre összpontosítunk, amelyek az elmúlt tíz évben készültek, és jellemzően az EU tagállamaival foglalkoznak. A kérdéses tanulmányok közül pedig csak azokat vizsgáljuk, melyek a gyermekekkel kapcsolatos kormányzati politikák gyermekszegénységre gyakorolt hatását elemzik. A tanulmány nem foglalkozik a gyermekszegénység európai trendjeivel (erről lásd Vleminckx és Smeeding, 2001, Bradbury, 2003; UNICEF 2005, 2007; SSO, 2005), és a makro-ökonómiai változások, különösen a gazdasági növekedés jövedelemegyenlőtlenségekre és a szegénységre kiterjedtségére gyakorolt hatásának elemzése szintén kívül esik áttekintésünk hatókörén.

A társadalom által a gyermekeknek, illetve a gyermeket nevelőknek nyújtott erőforrásokra leggyakrabban gyermekszegénység-csökkentő beavatkozásként tekintenek. Ezek a politikák azonban ennél lényegesen általánosabb kontextusban is értelmezhetők: előrefelé áramló intergenerációs transzferek, amelyek a jövedelemtermelés és a fogyasztás kiegyensúlyozatlanságának problémáját enyhítik az életciklus egészében. Ugyanakkor azok a beavatkozások, melyek az erőforrások családonkénti elosztását célozzák a gyermeknevelés költségeinek csökkentése érdekében, nemcsak

¹ A gyermekeknek a társadalmi befogadás folyamatának fősodrába állítását (*child mainstreaming*) az elmúlt években több uniós dokumentum is kiemeli, ezek közül az egyik legfontosabb és legfrissebb a EU Task-Force (2008).

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

a szülők és gyermekek jólétét befolyásolják, hanem a gyermekvállalással kapcsolatos döntéseket is. Miközben ezek a szempontokat és hatásokat rendkívül fontosaknak tartjuk, és hogy gyakran nem kapnak kellő figyelmet sem a döntések, sem a végrehajtás során, kívül esnek jelen tanulmány keretein.

A továbbiakban először leírjuk és csoportosítjuk a szakirodalomban a gyermekszegénység csökkentését célzó programok hatásának mérésére használt módszereket (2. rész), majd összefoglaljuk a legfontosabb megállapításokat a módszerek hatásosságát és hatékonyságát illetően (3. rész).

2. Módszertani kérdések

2.1. A jövedelmi szegénység

A jövedelmi szegénységnek többféle definíciója is létezik. A szegénységi küszöbök, melyek a rendelkezésre álló erőforrásoknak egy elfogadható szintjét jelzik, lehet relatív vagy abszolút értelemben is definiálni. Az alkalmazott szegénységi küszöb kiválasztása nagymértékben befolyásolja a szegénységi kockázat révén érintett társadalmi csoportok abszolút és relatív számát is.

Az abszolút szegénységi küszöb azt a jövedelem nagyságot mutatja, amely ahhoz szükséges, hogy javak és szolgáltatások egy előre definiált mennyiségét meg lehessen vásárolni különféle körülmények között (Bradbury, 2003: 4). Az amerikai kormány például abszolút szegénységi küszöbvel dolgozik, az ENSZ fejlesztési szervezete, a UNDP szintén az abszolút szegénységi szintet használta a Millenniumi Fejlesztési Célok kijelölésekor (lásd UNDP, 2003). A fejlett országokat vizsgáló szakirodalom azonban leggyakrabban a szegénység relatív fogalmát használja, így a továbbiakban mi magunk is erre korlátozzuk a vizsgálódásunkat. Eszerint szegénynek számít valaki akkor, ha jövedelme alatta marad egy, az adott társadalomban elfogadható életszínvonalnak. A relatív jövedelmi szegénység fogalma tehát valójában a gazdasági erőforrások hiányát állítja a középpontba (Bradbury, 2003). Mivel ebben a módszertani paradigmában a mérés során az egyéneket, így a gyermekeket is, háztartásuk jövedelmével jellemezzük, a gyermekszegénység mérése semmiben sem tér el az általános szegénység-méréstől.

A jövedelmi szegénység mérésének ez a specifikus aspektusa, elterjedtségével közvetlen összefüggésben, alaposan dokumentált és nagy mértékben sztenderdizált. Nolan (2000) azonban arra is figyelmeztet, hogy a relatív jövedelmi szegénység fogalma és mérése még így is kevésbé konszenzusos, mint más, széles körben használt indikátorok, pl. a munkanélküliség vagy az infláció (idézi Bradbury, 2003). Van néhány kritikus döntési pont, amely erőteljesen befolyásolhatja az elemzés eredményét.²

• *A jövedelem definíciója és mérése.* A háztartási jövedelem legátfogóbb és legrészletesebb definícióját, melyet a legtöbb kutatásban alkalmaznak,

² A relatív jövedelmi gyermekszegénység mérésének részletes és átfogó leírását lásd Bradbury (2003), Bradbury és Jäntii (2001: 12–13), Corak (2005).

a Canberra Group³ dolgozta ki. Eszerint az éves háztartási jövedelem magában foglalja a keresetet, az egyéni vállalkozásból származó jövedelmet, a tőkejövedelmet, a társadalombiztosítástól és egyéb állami forrásokból származó transzfereket valamint a háztartáson belüli transzfereket. A legvitatottabb kérdés ez esetben az, hogy a nem pénzalapú javadalmakat, mint például az ingyenes oktatás és egészségügyi ellátás, vagy a lakhatási támogatás, be kell-e számítani, és ha igen, milyen mértékben a háztartás jövedelmébe, illetve hogy a jövedelmet az alapvető, különösen a lakhatással és a gyermekneveléssel összefüggő költségek levonása után kell-e érteni (Garfinkel, Rainwater és Smeeding, 2004). Felvetődik továbbá, hogy milyen mértékig használhatjuk a jövedelmet a háztartás javak és szolgáltatások megszerzésére irányuló képességének indikátoraként (UNICEF, 2005: 10; Hill és Jenkins, 1999). Ugyancsak problémát jelent az országonkénti összehasonlítás az árszintek közötti különbségek miatt (pl. a vásárlóerő paritások vagy standardok mérésénél), továbbá azért, mert ehhez az árak és szolgáltatások megfelelő fogyasztási kosarát kell kiválasztani (Bradbury és Jäntti, 2001).

- *Fogyasztás és ekvivalencia skálák.* A szegénység jövedelmi megközelítése általában azt feltételezi, hogy a család minden tagja ugyanazon az életszínvonalon él. Az ekvivalencia (fogyasztási egység-) skálák a háztartások nagyságát és összetételét veszik figyelembe, tekintettel a fogyasztásban meglévő méretgazdaságosságra. A kutatók különböző skálákat alkalmaznak az egy fogyasztási egységre jutó háztartásjövedelem kiszámításánál: például a háztartás méretének négyzetgyökét⁴, egy 0,55-ös ekvivalens rugalmasságot⁵, és legújabban az ún. módosított OECD ekvivalens skálát (amely 1-es súlyt rendel a háztartás első személyéhez, 0,5-öst minden további felnőtthez, és 0,3-at minden gyermekhez), amely azóta terjedt el, hogy az EUROSTAT ezt alkalmazza a laekeni indikátorok kiszámításához.⁶

- *Az erőforrások háztartáson belüli megosztása.* Számos tanulmány hívta már fel arra a figyelmet, hogy az erőforrás-elosztás módja a háztartás tagjai között lényegesen befolyásolja a gyermekek jólétét. A standard háztartás-vizsgálatok ugyanakkor nem írják le a háztartáson belüli jövedelem-elosztást. S bár vannak a differenciálásra irányuló próbálkozások is (Bradbury, 2003: 14), a kutatók hajlamosak arra, hogy félretegyék ezt a problémát. Egyes javaslatok szerint például, ésszerű feltevések mellett, a gyermekek fogyasztása nagyobb, mint az addicionális költség, amit az ekvivalencia skála mutat, de kisebb, mint az ekvivalens jövedelem (Bradbury, 2003: 23). Egy alternatív megközelítés szerint speciálisan kidolgozott kérdőívre van szükség, mely a gyermekektől is információkat gyűjt arról, hogyan értékelik saját helyzetüket, abból a feltevésből kiindulva, hogy a standard háztartási kérdőívvel nem lehet leírni a gyermekek valódi szükségleteit (UNICEF, 2007; a kérdést felvetették Guio és Museaux is, 2006).

³ Expert Group on Household Income Statistics – Háztartási Jövedelmek Statisztikájának Szakértői Csoportja, 2001.

⁴ Pl. Garfinkel, Rainwater és Smeeding (2004); Sutherland (2001); Immervoll, Sutherland és de Vos (2001); Oxley et al. (2001); Corak, Lietz és Sutherland (2005); Chen és Corak (2005).

⁵ Pl. Solera (2001).

⁶ EUROSTAT (2003); lásd még Atkinson et al. (2002).

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

- *Keresztmetszeti kontra tartós (longitudinális) szegénység.* Még olyankor is, amikor rendelkezésre állnak a szükséges adatok, a szegénység időbeni, longitudinális jellegét ritkán vizsgálják. Közben van némi átfedés azok között a társadalmi csoportok között, amelyeket a keresztmetszeti vizsgálatok mutatnak szegénynek, és azok között, melyeket a longitudinálisak, a szakpolitikák értékelése szempontjából vannak egyértelmű előnyei annak, ha a tartós vagy krónikus szegénységet vizsgáljuk. A szegénység dinamikáját longitudinális, mikro-szintű adatok felhasználásával elemezte többek között Bradbury, Jenkins és Micklewright (2000), Gottschalk és Danziger (2001); Jenkins és Schluter (2001); Tsakoglou és Papadopoulos (2006), Hill és Jenkins (1999), McKernan és Ratcliffe (2002); Galloway et al. (2006); Maggio (2004); Hoynes, Page és Stevens, 2005; Gábos és Szivós (2003).

- *Depriváció, társadalmi kirekesztés.* Bár a jövedelmi megközelítés még mindig dominál a szakirodalomban, a szegénységről szóló legújabb tanulmányok egy kombinált, jövedelemalapú és nem-jövedelem alapú megközelítést alkalmaznak, és újabb indikátorok bevezetésére töreksznek (UNICEF, 2005; Guio és Museaux, 2006; Lemmi és Betti, 2006; Förster, Tarcali és Till, 2004; Makovec, O'Donoghue és Toso, 2006; DWP, 2002). Egyúttal az alkalmazott terminológia is kiszélesedett, a szegénységtől az anyagi depriváción keresztül és a társadalmi kirekesztésig. Az empirikus elemzések eredményei azt mutatják, hogy az EU-ban jelentős az átfedés a szegénység nagyfokú kockázatának kitett és a társadalmilag kirekesztett csoportok között (Tsakoglou és Papadopoulos, 2006).

2.2. A kormányzati beavatkozások típusai

Nehéz olyan, gazdasági vagy társadalmi kormányzati szakpolitikát találni, amely valamilyen formában ne lenne hatással a háztartások, és ezen keresztül a gyermekek jólétére. A továbbiakban csak azokkal a politikákkal foglalkozunk, amelyek közvetlenül a gyermekes családokat célozzák meg, csökkentve a gyermekvállalás és gyermeknevelés költségeit (gyermekkel kapcsolatos kormányzati beavatkozások).⁷ Ezeket számos dimenzió mentén csoportosíthatjuk (a gyermekek által generált költségek fő elemei szerint, pénzben és nem pénzben nyújtott támogatások stb.) és a továbbiakban, Csaba és Tóth (1999) nyomán, a kormányzati beavatkozás foka szerint különböztetjük meg.

- *A szabályozás* jelenti a legalacsonyabb fokú kormányzati beavatkozást. Az állam különböző okokból, például az anyák és gyermekek egészségének védelme érdekében szabályozza a munkaerőpiacot. Ide tartozik például a szülési, a gyermekgondozási és a szoptatás ideje alatt járó szabadság.

- *Pénzbeli vagy természetbeni juttatások.* Ide tartoznak a gyermek- és anyasági támogatások, melyek felhasználásáról a kedvezményezettek szabadon dönthetnek. A gyermektámogatás (családi pótlék) szerepe általában az, hogy fedezze, legalábbis részben a gyermekekkel kapcsolatos költsé-

⁷ A kérdés leíró és összehasonlító elemzéshez lásd Európai Bizottság (2002).

geket, és vagy univerzálisak, vagy rászorultság alapúak, vagy mindkettőt példázzák, míg az adójóváírás az adórendszeren keresztül nyújtott kedvezmény.⁸ A legismertebb és a legszélesebb körben elemzett adó-jóváírási forma az Earned Income Tax Credit (EITC) az Egyesült Államokban⁹, és a Working Families Tax Credit (WFTC) az Egyesült Királyságban.¹⁰ Ide tartoznak azok az adórendszerek is, amelyek az eltartott családtagok számát is figyelembe veszik. Az állam adókedvezményt nyújthat meghatározott termékek vagy szolgáltatások vásárlása esetén.

- *Természetbeni ellátások (szolgáltatások)*, tehát a gyermekgondozási és egyéb szolgáltatások, melyekről a kedvezményezettek szabadon eldönthetik, hogy igénybe veszik-e őket vagy sem, de arról általában nem dönthetnek, hogy milyen formában teszik ezt.

- *A magánszféra, főleg a civil szervezetek által nyújtott kedvezmények és szolgáltatások.*

A tanulmányok különböznek aszerint, hogy a közvetlen vagy a közvetett politikák hatásait mérik-e fel, és hogy az egész rendszert, vagy annak csak specifikus elemeit vizsgálják. Leggyakrabban a készpénzes támogatások állnak az elemzések fókuszában. Jelentős a munkaerő-piaci részvétel és a gyermekszegénység összefüggését vizsgáló szakirodalom is (pl. Solera, 2001; Sutherland, 2001; Hoynes, Page és Stevens, 2005; Whiteford és Adema, 2007). Mindezek mellett egyre több kutatás foglalkozik a kora gyermekkori kormányzati beavatkozásoknak a gyermekek fejlődésében játszott szerepével (pl. Heckman és Masterov, 2006; Karoly és Bigelow, 2005; Minnesota, 2000; Rolnick és Grunewald, 2003; Kertesi és Kézdi, 2006).

2.3. A kormányzati beavatkozások hatásainak értékelése

Számos tanulmány foglalkozott az elmúlt időszakban a különböző kormányzati politikák hatásának, hatékonyságának vizsgálatával a gyermekszegénység csökkentésében. Sok európai országban rendszeresen zajlottak harmonizált módszertani keretek között végrehajtott keresztmetszeti, illetve követéses vizsgálatok, amelyek lehetővé tették a beavatkozások

⁸ Az adórendszeren keresztül a gyermekes családoknak nyújtott kedvezmények leginkább az adójóváírást jelölik, mely kapcsolódhat az adóalaphoz (*tax relief, tax exemption*) vagy magához a megállapított adó összegéhez (*tax credit*). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kifejezések használata nem minden esetben következetes az irodalomban.

⁹ Az EITC összege a családban nevelt gyermekek számától függ, és a szülők megoszthatják egymás között. A jóváírás visszatéríthető, tehát a család adókötelezettségén felül befizetett összegeket a család készpénzben visszakapja (Eissa és Hoynes, 1998: 1).

¹⁰ Ahhoz, hogy egy család jogosult legyen a WFTC-re, legalább egy felnőttnek 16 vagy több órát kell dolgoznia egy héten, legalább egy eltartott gyermeknek kell lennie a családban, és a család megtakarításainak és tőkéjének egy meghatározott szint alatt kell lennie. A jóváírás mértéke mind a gyermekek számától, mind azok életkorától függ. A WFTC-t 2003-ban felváltotta a Child Tax Credit (gyermekek után járó adójóváírás), az alacsony jövedelmű családoknak, valamint a Working Tax Credit a dolgozó felnőttek számára, a WFTC-vel azonos jogosultsági feltételekkel (Francesconi és Van de Klaauw, 2004).

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

elemzését. Több országot felölelő, összehasonlító adatbázisok jöttek létre, melyek lehetőséget nyújtanak az egyes jóléti rendszerek teljesítményének összehasonlító értékeléséhez. Annak ellenére azonban, hogy léteznek standardizált indikátorok az időbeli trendek leírására, továbbra is nehézségekbe ütközik a „bemeneti” oldal (az állami és a családi erőforrások) egyértelmű összekapcsolása a „kimeneti” oldallal (jövőbeli egészségi állapot, tanulmányi eredmények, gazdasági és társadalmi jólét) (Garfin- kel, Rainwater és Smeeding, 2004).

Egy adott beavatkozás hatásának értékelése alapulhat számos kimeneti indikátoron, és az, hogy ezek közül melyiket használják, nagymértékben függ a rendelkezésre álló adatok jellemzőitől.

- *Lefedettsé*g, azaz egy adott ellátásra jogosult népesség nagysága.
- *Alkalmassá*g, ami az ellátás szintjét mutatja meg, és általában a kérdéses transzferre fordított kiadások mértékének egy főre vagy egy jogosultra számított összegeként határozzák meg. Az alkalmasság alternatív indikátoraként a kiadásokat a háztartás szabadon elkölthető jövedelméhez viszonyítva is meg lehet állapítani (Oxley et al., 2001).
- Az ellátások *célzottsága*, ami azt mutatja meg, azok mennyire céloznak meg és érintenek meghatározott jellemzőkkel bíró háztartásokat.
- Az ellátások által elért *szegénység-csökkentő hatás* mértéke, ami a leggyakrabban használt indikátor a *hatásosság* mérésére.
- *Hatékony*ság, ami a kormányzati politikák költségegységre eső hatásosságát mutatja.

A kutatók által a politikák hatásának értékelésére használt módszereket három csoportra oszthatjuk: leíró-intuitív¹¹, tényellentétes feltevéseken alapuló és viselkedési hatásokat elemző módszerek. Ezek mind-egyikét nemcsak a fentebb felsorolt indikátorok valamelyike, vagy akár több is jellemzi, hanem más tényezők is, mint például a felhasznált adatok forrása, az idődimenzió és a földrajzi lefedettség.

2.3.1. LEÍRÓ-INTUITÍV MÓDSZEREK

A módszer lényege, hogy makroszintű adatok összevetéséből próbál a politikák hatására következtetni. Így például elemzi a trendeket és a politikák változását, a kiadások és az aggregált szegénységi rátákat (UNICEF, 2005; SSO, 2005), valamint az ellátásokra jellemző lefedettséget, alkalmasságot és célzottságot (pl. Sipos és Tóth, 1998; Stewart és Huerta, 2006; Meyers et al., 2001; Matsaganis et al., 2004).

Általában a leíró-intuitív módszerek feltáró szerepet játszanak, kijelölik a további mérést igénylő területeket, és ritkán használják őket önma- gukban.

A leíró-intuitív elemzések a makroadatokat és a mikroadatokból nyert aggregált indikátorok kombinációját használják, és a gyermekszegénység szintjét például a kiadások szintjével vetik össze, általában késleltetéssel, több ország összehasonlításában. A European Observatory on Social Exclusion and Income Distribution éves jelentésében vizsgálja a gyermeksze-

¹¹ A kifejezést Gauthiert és Hatzius (1997) tanulmányából vettük át.

gényeségi ráták és a munkaerő-piaci illetve a családi ellátásokra eső közkiadások közötti kapcsolat irányát és erősségét (SSO, 2005, 2006). Bergmann (1996) összeveti a francia és az amerikai családtámogatási politikákat és megkísérli felmérni hatásukat a két ország gyermekszegénységi rátáira.

2.3.2. A TÉNYELLENTÉTES FELTEVÉSEK MÓDSZERE

Számos tanulmány tényellentétes feltételezésekre támaszkodik a politikák hatásának értékelésekor. A legelterjedtebb módszer a két különböző szegénységi ráta, azaz a háztartások teljes szabadon felhasználható jövedelmére, illetve a transzferek nélküli – vagyis az ellátások levonása utáni – jövedelemre alapuló ráta közötti különbség kiszámítása.

Például Förster és Tóth (2000), Sipos és Tóth (1998) valamint Solera (2001) egyszerű visszavonási hatásokat becsültek a jóléti állam hatékonyságának mérésére. Más tanulmányokban az alternatív intézkedések erősségének vizsgálatához alkalmaztak visszavonási rátákat (pl. Immervol, Sutherland és de Vos, 2001).

Oxley et al. (2001) 17 OECD ország adatait vizsgálták, és a beavatkozások hatását úgy definiálták, mint a szegénység adózás előtti, illetve az adókat és a transzfereket is figyelembe vevő kiterjedtségének százalékpontos csökkenését, az erőfeszítést a gyermekekre fordított kormányzati kiadások szintjeként, a hatékonyságot pedig az egy százalékpontos kiadásnövelés által generált szegénység-csökkenésként határozták meg.

A transzferek nélkül számított szegénységi ráta a társadalmi befogadás laekeni indikátorai között is szerepet kapott (Atkinson et al., 2002, Marlier et al., 2007), s ennek nyomán a pénzügyi ellátások hatásosságának értékelése e módszer segítségével még elterjedtebbé vált az európai elemzésekben. Az Európai Bizottság által a gyermekszegénység és a gyermekek jól-létének vizsgálatára létrehozott munkacsoportjának jelentése a probléma tagországok-beli értékeléséhez (a szegénységi kockázat indikátorai, a munkanélküli háztartásban élő gyermekek aránya és a dolgozó háztartásban élő szegények aránya mellett) a transzferek szegénység-csökkentő hatását is az értékelési dimenziók között szerepelteti (EU Task-Force, 2008).

Miközben az adók és ellátások feltételezett elvonása a jövedelmekből nyújthat számunkra támpontokat egy adott kormányzati beavatkozás hatásának értékeléséhez, a következtetéseknek jelentős korlátai vannak. Mindenekelőtt: ez a módszer nem tudja figyelembe venni a viselkedési reakciókat. Bármilyen társadalmi transzfer elvonása vagy az adórendszer bármely paraméterének átalakítása a gyakorlatban megváltoztatná a háztartás tagjainak viselkedését (UNICEF, 2005: 20). Másodsor, az ilyen elemzésekhez használt adatforrások nem mindig teszik lehetővé a különböző típusú transzferek megkülönböztetését. Harmadsor, a háztartási jövedelmet felmérő vizsgálatok nem képesek megragadni a társadalmi ellátások és az adózás nemzeti rendszerét, annak teljes komplexitásában. Ahogyan azt Immervoll, Sutherland és de Vos (2001) kifejtik, annak érdekében, hogy megtudjuk, mennyire hatásosak a különböző ellátások a gyermekszegénység csökkentése szempontjából, szükséges, hogy figyelmünket kiterjesszük az ellátások részleteire, illetve a készpénzes ellátások

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

és az adórendszer kapcsolatára. Az elvonási módszerek nem adnak kielégítő választ arra a kérdésre, hogy „mi történne, ha a családi ellátásokat (...) megszüntetnék?” (Immervoll, Sutherland és de Vos, 2001: 414).

Az ismert mikroszimulációs modellek részben alkalmasak e nehézségek áthidalására, ám többnyire statikusak, vagyis nem képesek a viselkedési hatások beépítésére. Számos tanulmány, mely a kormányzati politikák gyermekszegénység-csökkentő hatását veszi számba, az EUROMOD mikroszimulációs modellen alapul (Sutherland, 2001; Immervoll, Sutherland és de Vos, 2001; Corak, Lietz és Sutherland, 2005; Matsaganis et al., 2004).¹² Mivel a modell a különböző adórendszerekben alkalmazott adókedvezmények részleteit is magában foglalja, lehetővé teszi a tényellentétes feltevések hatásának vizsgálatát.

Bradbury és Jäntti (2001) szintén megkísérelték megoldani a visszavonási ráták használatából adódó problémákat, úgy, hogy a szegénységi ráta helyett a legalsó jövedelmi kvintilisbe tartozó gyermekek szabadon felhasználható jövedelme közötti, országoként mért különbségeket vették figyelembe.

2.3.3. VISELKEDÉSI HATÁSOK ELEMZÉSE

A kormányzati beavatkozások és a kimenetek közvetlen összekapcsolásának legfőbb akadályja az adatok elérhetősége és az időtáv, ehhez ugyanis longitudinális adatokra van szükség. A nemzeti, illetve európai szintű háztartási panelvizsgálatokból rendelkezésre állnak adatok, amelyeket használtak és használnak is kutatók abból a célból, hogy a kormányzati politikák változására adott viselkedési válaszokat vizsgálják. Azonban az elemzésnek gátat szab az, hogy csak akkor alkalmazható, ha világosan érzékelhető változások állnak be egy adott területen (Francesconi és Van der Klaauw, 2004). Ráadásul a kimenetek mérése is korlátozott, amennyiben például a hagyományos jövedelem-vizsgálatok nem, vagy csak korlátozottan tudják megragadni az iskolai teljesítményt vagy az objektív egészségi állapotot.

Az egyes intézkedések monitorozása kielégítőbb információval szolgálhatna a politikák hatékonyságáról, ha volna lehetőség kontroll csoportok használatára. Nagyon kevés ilyen kutatás létezik, többségüket az Egyesült Államokban folytatták, főként a kora gyermekkori fejlesztési programok kimeneteit vizsgálva (ezek áttekintéséhez lásd Heckman és Masterov, 2005).

A szakpolitikák gyermekszegénységre gyakorolt hatásának mérésével kapcsolatos főbb módszertani kérdések áttekintése után összefoglaljuk az ez irányú empirikus kutatások néhány fontosabb eredményét.

¹² Az EUROMOD az Essex-i Egyetem, az adó- és támogatási rendszer eloszlási hatásainak komplex vizsgálatára kifejlesztett mikroszimulációs modell. A kezdetben az Európai Unió 15 országára kiterjedő modell ma már 4 új tagállamot is magában foglal.

3. A kormányzati beavatkozások szerepe a gyermekszegénység enyhítésében

3.1. Általános hatások

A gyermekszegénység fő meghatározóinak vizsgálata szerint a gyermekszegénységet és annak időbeli változását befolyásoló fontosabb tényezők a következők (Bradbury, 2003; Chen és Corak, 2005; Hoynes, Page és Stevens, 2005; UNICEF, 2005; Cantillon, Marx és Van den Bosch, 2002; Whiteford és Adema, 2007):

- makro-szinten: a gazdasági növekedés, a foglalkoztatás, a munkanélküliség, az infláció, valamint a jóléti politikák szintje és változása,
- mikro-szinten: a háztartás összetétele és kapcsolódása a munkaerőpiachoz, illetve általában a szülők humán tőkéje (iskolázottság, egészségi állapot stb.).

Az egy országot jellemző gyermekszegénység szintje, mélysége, súlyossága, illetve a szegények összetétele e tényezők együtteséből alakul ki, és az országonkénti különbségek e kombinációk eltéréseiből fakadnak. Az elemzők döntő többsége arra a következtetésre jutott, hogy a jóléti politikák és ezen belül a gyermekekhez kapcsolódó intézkedések különösen fontos szerepet játszanak a gyermekszegénység alakulásában. Chen és Corak (2005) megállapították, hogy a munkaerőpiac és a kormányzati politika a gyermekszegénység legfőbb meghatározói. Förster és d'Ercole (2005: 33) azt állítják, hogy az adók és a transzferek a legmeghatározóbbak a gyermekszegénység szempontjából, a háztartások jellegzetességei és az anyák foglalkoztatási státusa után.

A szegénység jövedelmi megközelítésére épülő kutatások szerint a gyermekszegénységi ráták magasabbak lennének a gyermekek után járó transzferek hiányában (Corak, Lietz és Sutherland, 2005). Az UNICEF 2005. évi jelentésének becslése szerint a kormányzati beavatkozás átlagosan 40 százalékkal csökkenti a szegénység kiterjedtségét a gyermekek körében (UNICEF, 2005). Azokban az országokban, ahol a legalacsonyabb a gyermekszegénységi ráta, a gyermekekkel kapcsolatos kormányzati kiadások legalább 80 százalékkal csökkentik a gyermekszegénységet, miközben azokban az országokban, ahol a legmagasabb a szegénységi szint, ez a csökkentés csak 10–15%. A kormányzati politikák közötti eltérések pedig ténylegesen megmagyarázzák az egyes OECD országok gyermekszegénységi rátái közötti különbségek nagy részét. Például az 1991 és 2000 közötti gyermekszegénység-csökkenés szinte kizárólag a kormányzati beavatkozásokkal magyarázható Norvégiában, nem úgy, mint az USA-ban, ahol a munkaerő-piaci, valamint a családokon belül végbemenő demográfiai változások álltak a változások mögött (UNICEF, 2005).

A szegénységi ráták azonban nem csak a kormányzati kiadások szintjétől függenek, hanem a transzferek formájától és szerkezetétől is. Az UNICEF jelentése szerint sok OECD országnak megvan a potenciális képessége arra, hogy 10% alá csökkentse a gyermekszegénységet, anélkül, hogy lényegesen növelné a költségvetési kiadásokat (UNICEF, 2005).

A legtöbb kutatás főként a politikák hatásosságára összpontosít, ám a

SZEGÉNYség ÉS KIREKESZTÉS

reformok költségeit ritkán veszik figyelembe. A brit és a holland gyermek ellátórendszereket összehasonlítva Immervoll, Sutherland és de Vos (2001) azt állapították meg, hogy a reformok előtti holland rendszer (amelyben mind a gyermekek számát, mind korát figyelembe vették) nagyvonalúbb és hatásosabb volt a gyermekszegénység csökkentésében, mint az új (amelyben csak az életkort veszik figyelembe), ám az új költséghatékonyabb. Az is kiderült kutatásukból, hogy a régi holland rendszer hatásosabb és hatékonyabb is volt, mint az akkori brit.

Az, hogy a gyermekeknek mennyire vannak egyenlő esélyeik, mekkora valójában a szegénységi kockázatuk, nagymértékben változik az egyes országok összehasonlításában, és erőteljesen függ az elemzés során figyelembe vett jóléti ellátások körétől. Ahogyan azt fentebb bemutattuk, módszertani okokból a nem készpénzes támogatásokat ritkán számítják be a háztartások erőforrásai közé. Garfinkel, Rainwater és Smeeding (2004), akik egy imputálási eljárást alkalmaztak a makro- és a mikro-adatok összevonásával, azt állapították meg, hogy a nem készpénzes ellátások (gyermekegészségügy és oktatás, beleértve a korai gyermekkori ellátórendszert is) lényegesen csökkentették a különbségeket az egyes országokban lévő gyermekszegénységi mutatók között, ám azokat nem szüntették meg. Ezek az ellátások különösen fontosak az egyesült államokbeli, alacsony jövedelmű családok gyermekei számára.

3.2. *Specifikus hatások és hatékony beavatkozások*

Az általános szintű hatásokra vonatkozó eredmények áttekintését követően részletesebben is foglalkozunk azzal, hogy milyen szakpolitikák, azok mely kombinációi a leghatásosabbak céljuk elérésében. Ennek során a következő specifikus kérdésekkel foglalkozunk:

- A gyermekszegénység csökkentésére irányuló politikáknak a munkaösztönzők javítására, vagy a készpénzes transzferek hatásosságának növelésére kell-e irányulniuk?
- Milyen különbségek fedezhetők fel a különböző jóléti rendszerek teljesítménye között?

A rövid vagy hosszú távú beavatkozásokra kell-e összpontosítani? Más szóval, mi a fontosabb kérdés: a gyermekszegénység enyhítése, vagy a gyermekek jövőbeli teljesítményének javítása?

3.2.1. ELTÉRÉSEK A KÜLÖNBÖZŐ JÓLÉTI RENDSZEREK TELJESÍTMÉNYÉBEN

A kormányzati beavatkozásoknak a jövedelmi egyenlőtlenségekre és a szegénység kockázatára gyakorolt hatásának összehasonlító elemzése során gyakran alkalmazzák az Esping-Andersen (1990) által bevezetett, majd mások által továbbfejlesztett (lásd Ferrera, 1996) jóléti rendszer-tipológiát. Ez a tipológia négy rendszert különböztet meg Európában. A következőkben ismertetjük a gyermekszegénységet e tipológia kontextusában vizsgáló kutatások eredményeit.

A skandináv országokat jellemző *szociáldemokrata* rendszert a bemene-

teli oldalon magas közkiadások és adók jellemzik, a kimeneteket tekintve pedig alacsony egyenlőtlenségek és kismértékű szegénység. A szociális transzferek túlnyomó többsége univerzális juttatás, magas a nem készpénzes juttatások, szolgáltatások részaránya, a közszolgáltatások pedig széles körben elérhetők és jó minőségűek. A nők körében, magas foglalkoztatottsági ráták mellett, viszonylag magas a termékenységi ráta.

A kutatók egyetértenek abban, hogy az ilyen jóléti rendszerek nagyon hatásosak a gyermekszegénység megelőzésében (Bradbury és Jäntii, 2001; Chen és Corak, 2005; UNICEF, 2005). Ezekben az országokban a gyermekek jóléte is kiemelkedő (UNICEF, 2007). A gyerekek tehát nemcsak a specifikusan őket célzó programokból profitálnak, hanem az általánosabb transzferekből is, ami az egyik fő magyarázata az alacsony szegénységi rátának (Corak, Lietz és Sutherland, 2005) és az alacsony tartós szegénységnek (Tsakoglou és Papadopoulos, 2006).

Sutherland (2001) megállapította, hogy a gyermekszegénység kevésbé reagál a kormányzati politikákra Dániában, mint az Egyesült Királyságban és Franciaországban. Sutherland azzal érvel, hogy Dániában kevés gyermek szegény, és kevés gyermek válna szegénnyé akkor, ha csökkentenék a rendszer nagyvonalúságát. Immervoll, Surherland és de Vos (2001) szerint Dánia egyike azoknak az országoknak, ahol a családi ellátások nagyvonalúak, de még ezek nélkül is elegendő lenne a családok jövedelme ahhoz, hogy megvédjék a gyermekeket a szegénységtől.

A liberális rendszer az Európai Unióban csupán az Egyesült Királyságot és Írországot foglalja magában, viszont az elemzések során ide sorolódnak más, nem európai, de angol nyelvű országok (USA, Ausztrália és Kanada) is. Ezekben az országokban, a skandináv és a kontinentális európai országokhoz viszonyítva, viszonylag alacsony a közkiadások szintje (bár ez inkább igaz az USA-ra és Írországra, mint az Egyesült Királyságra – SSO, 2005; UNICEF, 2005). A transzfereket (mind az adókedvezmények, mind a készpénzes ellátások esetében), a rászorultság vizsgálatával, az alacsony jövedelműek felé irányítják.

Garfinkel, Rainwater és Smeeding (2004) kutatása szerint az angol nyelvterület országai között kisebb a közkiadások mintája közötti eltérés, mint ezen országok és más országok között. Az USA sokkal kevesebbet költ pénzbeli és természetbeni ellátásokra, mint más országok, viszont sokkal többet az oktatásra és az egészségügyre. A jóléti transzferek újraelosztási hatásai minden országban jelentősek. A transzferek legtöbbször a jövedelmi skála legalsó részén lévő háztartások jövedelmét növelik meg a legnagyobb mértékben, mert az ilyen háztartásokban élő gyermekek nagy hányadát egyedülálló, nem dolgozó anyák nevelik. Az angolszász országokban élő szegény gyermekek helyzete rosszabb, mint kontinentális európai és legfőképpen, skandináv társaiké. Ez akkor is igaz, ha figyelembe vesszük a természetbeni juttatásokat és az azok finanszírozására szolgáló adókat, bár ekkor a különbségek már jelentősen csökkennek (Garfinkel, Rainwater és Smeeding, 2004). Írországon kívül azonban a családtámogatások viszonylag korlátozottak, és kicsi a hatásuk a szegénység alakulására (Immervoll, Surherland és de Vos, 2001). Mindazonáltal Bradbury és Jäntii (2001) megállapították, hogy az 1990-es években az angolszász országok társadalmi transzferei járultak hozzá a legnagyobb mértékben a legszegényebb gyermekek szabadon felhasználható jövedelméhez, miközben

a piaci jövedelmek mindössze egynegyedét adták a szabadon elkölthető jövedelemnek például az Egyesült Királyságban.

Longitudinális perspektívából nézve a liberális rendszert az egyenlőtlenség, a szegénység és a társadalmi kirekesztés magas szintje jellemzi, ám a szociális transzfereket úgy tűnik, hatékonyan használják fel a peremhelyzetben élők körében (Tsakloglou és Papadopoulos, 2006).

A szakirodalom által *konzervatív*nak tekintett rendszer a kontinentális európai országok sajátja (Németország, Ausztria, Franciaország, Luxemburg, Hollandia és Belgium), és ez egyben a négy közül legheterogénebb csoport is. A gyermekekkel összefüggő politikák struktúrája jelentősen eltér a csoport országai között. Egyes kutatások arra engednek következtetni, hogy a családi támogatások és egyéb gyermekfüggő transzferek jelentős szerepet játszanak a gyermekszegénység megelőzésében, különösen Belgiumban és Ausztriában, valamint Luxemburgban (Immervoll, Sutherland és de Vos, 2001; Corak, Lietz és Sutherland, 2005).

Az Egyesült Királyság, Franciaország, Dánia és Spanyolország adókedvezmény-rendszereinek a gyermekszegénységre gyakorolt hatását összehasonlítva Sutherland (2001) megállapította, hogy a francia rendszer, amely kevésbé célozza a legszegényebb gyermekeket, képes lenne akár az egyharmadával is csökkenteni a gyermekszegénységet, amennyiben a rendszer jobban figyelembe venné az elosztás során a gyermekek jelenlétét. Sutherland felhívja a figyelmet arra a fontos szerepre is, amelyet a lakhatási támogatások játszanak Franciaországban. A szegénység tartóságának elemzése során, a konzervatív rendszerű országok politikáinak hatásossága átlagosnak bizonyult más országokkal összevetve (Tsakloglou és Papadopoulos, 2006).

A negyedik jóléti rendszer a *déli*, elsősorban mediterrán országokban működik, tehát Olaszországban, Spanyolországban, Görögországban és Portugáliában. Ezeket az országokat a GDP-re vetítve a gyermekekre fordított kiadások alacsony szintje jellemzi, a transzferek csak kis mértékben járulnak hozzá a gyermekes háztartások bevételeihez, és így korlátozott a szegénységre gyakorolt hatása (Immervoll, Sutherland és de Vos, 2001). Ugyanez a megállapítás igaz a longitudinális elemzések esetében is (Tsakloglou és Papadopoulos, 2006).

Sutherland (2001) megállapította, hogy a gyermekszegénység Spanyolországban kevésbé reagál a gyermekekkel összefüggő transzferekre, mint az Egyesült Királyságban vagy Franciaországban, a támogatásoknak a családok szabadon elkölthető jövedelméhez viszonyítva igen alacsony szintje miatt. Matsaganis et al. (2004), akik az EUROMOD segítségével elemezték a pénzalapú ellátások és az adókedvezmények elosztó hatását mind a négy mediterrán országban, megállapították, hogy túl sok gyermekes szegény család nem jogosult a jövedelem-támogatásra (Görögország, Olaszország) vagy alacsony szintű támogatást kap (Spanyolország, Portugália). Más rendszerek szimulált átültetése ezekbe az országokba azt mutatta ki, hogy a dán rendszernek lenne a legnagyobb hatása a gyermekszegénységre, az összes, ebbe a csoportba tartozó országban. Bár felépítésükben különböznek, a svéd és a brit rendszer hatása viszonylag hasonló volna az összes országban. Jelentős átváltási hatást mutattak ki a kiadások szintje és a gyermekszegénység csökkentése között, és azt is, hogy egy

univerzális rendszer célzottabb politikákkal kombinált alkalmazásának erőteljes hatása lenne a szegénységre, elfogadható költségek mellett.

Mivel a gyermekekkel kapcsolatos transzferek szintje alacsony a mediterrán országokban, hangsúlyossá válik a családok szerepe abban, hogy viszonylag elfogadható életszínvonalat biztosítsanak a gyermekeknek. Corak, Lietz és Sutherland (2005) szintén azt állapították meg, hogy a háztartáson belüli transzferek szerepe ezekben az országokban fontos, más országokkal összehasonlítva.

Heves viták folynak arról, vajon az univerzális vagy a rászorultság alapú ellátások hatékonyabbak a gyermekszegénység csökkentésében. A rászorultság alapú ellátásokkal szemben az univerzális ellátások munka-ellenőztönző hatása elhanyagolható, ezek alkalmazása tehát, a folyósított ellátások nagyságának egy adott szintjéig, elkerülhetővé teszi a szegénységi csapdát. Az univerzális ellátások járulékos, adminisztratív költségei alacsonyabbak, tehát olcsóbban jutnak el a jogosultakhoz, továbbá növelik a jóléti rendszer fenntartói és kliensei közötti szolidaritást. A kutatások arra is rámutatnak azonban, hogy – az adott társadalmi és intézményi kontextustól függően – a gyermekszegénység jobban reagál a rászorultság alapú transzferekre. A fejlett országokra vonatkozó OECD adatok elemzése után, az értékelés kedvéért visszavonási rátákkal számolva, Oxley et al. (2001) arra a következtetésre jutottak, hogy van egyfajta átváltási hatás a kiadások és a célzott ellátások között. Azok az országok, ahol célzottabban adják az ellátásokat, általában hatékonyabban használják fel az elköltött pénzt, azonban ezekben magasabb a szegénység ráta, mert összességében kevesebbet költenek.

3.2.2. MUNKA ÉS/VAGY TRANSZFEREK?

Ebben a részben arra keresünk választ, hogy a gyermekszegénység csökkentésére irányuló politikáknak a munkavállalási kedv vagy a készpénzes transzferek hatékonyságának növelésére kellene törekednie. Ehhez röviden áttekintjük a szakirodalomnak azt a szegmensét, amelyik azzal foglalkozik, hogy milyen mértékben határozza meg a szülők munkaerő-piaci státusa a gyermek szegénységi kockázatát.

Széleskörű egyetértés van a szakirodalomban arról, hogy a szülők munkavállalása és a szülők keresete fontos meghatározója a gyermekek szegénységi kockázatának. Bradbury és Jäntii (2001) rámutatnak arra, hogy egy háztartás jövedelmében a munkából származó kereset általában fontosabb, mint a szociális transzferek. Solera (2001) megállapította, hogy az anyák jövedelme fontos tényező lehet a gyermekek körében előforduló szegénység mögött. Bradbury arra a következtetésre jutott, hogy a szülők munkanélkülisége a fő meghatározója a gyermekszegénységnek (Bradbury, 2003). Förster és d'Ercole (2005) úgy találták, hogy a gyermekszegénységi ráták annál alacsonyabbak, minél több gyermekes anya dolgozik, ám e tekintetben nagy különbségek vannak az egyes országok között.

Amerikai adatokat elemezve McKernan és Ratcliffe (2002) megállapították, hogy a demográfiai és gazdasági tényezők figyelembevételét követően a szegénységbe kerülés és a szegénységből való kilépés valószínűsége azoknál volt a legmagasabb, ahol a háztartás tagjainak foglalkoztatott-

sági státusa megváltozott. Chen és Corak (2005) szerint a foglalkoztatási tényezők játszották a legnagyobb szerepet az általuk megvizsgált országok többségében, és a munkanélküli szülővel együtt élő gyermekek száma erős korrelációt mutat a gyermekszegénységi rátával. Whiteford és Adema (2007) kimutatták, hogy a gyermekszegénységi ráta szinte az összes OECD országban szignifikánsan magasabb a munkanélküli családoknál, mint ott, ahol legalább az egyik szülőnek van munkája, valamint szintén magasabb a ráta az egykeresős, mint a kétkeresős családokban, illetve az egyszülős családokban, mint a kétszülős családokban.

Vannak azonban olyan kutatások, melyek azt állítják, hogy a kép egyáltalán nem ilyen egyértelmű. Miközben a munkanélküli háztartásokban élő gyermekek nagyobb szegénységi kockázatnak vannak kitéve, mint a többiek, a szegénységi küszöb alatti jövedelemmel rendelkező gyermekek többsége még mindig olyan családokban él, ahol legalább az egyik szülő dolgozik. Whiteford és Adema (2007) megállapították, hogy az OECD országok körében átlagosan csak a szegénygyermekes családok körülbelül egyharmada munkanélküli. S bár ez az arány országonként erőteljesen változó – a kevesebb, mint 20 százaléktól (Ausztriában, Görögországban, Japánban, Luxemburgban, Mexikóban, Portugáliában, Törökországban és az Egyesült Államokban) egészen a 60 százalékgig vagy a fölötti arányig (a Cseh Köztársaságban, Németországban, Norvégiában és Ausztráliában) (Whiteford and Adema, 2007: 4). A dolgozó családok közül azokat a gyermekeket érinti leginkább a szegénység, ahol egy szülő vagy egy kereső neveli őket (Bardone és Guio, 2005).

Cantillon, Marx és Van den Bosch (2002), a Luxemburgi Jövedelemkutatás (Luxembourg Income Study, LIS) adatainak felhasználásával megállapították, hogy miközben erős és pozitív korreláció áll fenn a relatív szegénység előfordulása és az alacsony fizetés között, valamint erős és negatív korreláció a közkiadások szintje és a szegénység előfordulási gyakorisága között, nincsen szignifikáns korreláció a foglalkoztatottsági státus és a szegénység előfordulási gyakorisága között.

A szakirodalom ugyancsak kiterjedt annak vizsgálatában, hogy miként hatnak a gyermekekkel kapcsolatos politikák a szülők munkaerőpiac részvételére. A mikro-ökonómiai modellek előrejelzése szerint a rászorultság alapú ellátások csökkentik a munkavállalási hajlandóságot, miközben az univerzális ellátásoknak nincsen ellen-ösztönző hatása, hiszen mindenképpen kifizetik őket, akár van munkája a kedvezményezettnek, akár nincs. Végül, az adórendszeren keresztül eljuttatott transzferekről azt feltételezik, hogy ösztönzik a munkavállalást. A következőkben az erről szóló kutatások eredményeit összegezzük röviden.

Az adórendszeren keresztül nyújtott kedvezmények közül a leggyakrabban elemzettek közé tartozik a már említett EITC az Egyesült Államokban és a WFTC az Egyesült Királyságban. Az EITC kiterjesztésének 1984 és 1996 között pozitív hatása volt a gyermeküket egyedül nevelő nők munkaerő-piaci részvételére, ellenben nem volt hatása a ledolgozott munkaidőre (Eissa és Liebman, 1995; Hoynes, Page és Stevens, 2005). „A jóléti rendszer más elemeihez képest, az EITC úgy tűnik, kevésbé torzítja el a munkavállalási ösztönzőket. (...) Ezért ha a szakpolitikák kidolgozói a dolgozó szegények felé szeretnék csoportosítani a jövedelmeket, és nem zavarják őket azok a kompromisszumok, amelyek abból fakadnak, hogy a

jóléti rendszer helyett az adórendszert használják a transzferek lebonyolítására, akkor az EITC megfelelő megoldásnak tűnik, minimális hatékonyság-költség mellett” (Eissa és Liebman, 1995: 37). Egy későbbi elemzés azonban kimutatta, hogy az a nézet, miszerint az adójóváírás növeli a munkavállalási kedvet, nem állja meg a helyét házaspárok esetében (Eissa és Hoynes, 1998). Az EITC kiterjesztése 1984 és 1996 között kis mértékben megnövelte a házas férfiak munkaerő-piaci részvételét, ám több mint 1 százalékponttal csökkentette a nők részvételét. Ahogyan arra a szerzők rámutattak, az EITC gyakorlatilag abban támogatta a férjes anyákat, hogy otthon maradjanak (Eissa és Hoynes, 1998: 30).

Sutherland (2001) az Egyesült Királyságban 1999-ben bevezetett WFTC reformok várható hatásait modellezte. Szerinte a reformoktól azt várták, hogy jelentős mértékben csökkentik majd a gyermekszegénységet, ám modellje becslése szerint a gyermekek körében jellemző teljes szegénységi ráta még mindig az átlag fölött marad majd. Elemzése kimutatta, hogy a szülők belépése a munkaerőpiacra minimálbéren még tovább csökkentené a gyermekszegénységi rátákat, ám ennek sikere a munkaerő-kereslet függvénye.

Francesconi és Van der Klaauw (2004) az 1999-ben bevezetett WFTC reform egyedülálló anyákra gyakorolt hatását értékelte, a Brit Háztartás Panel (BHPS) adatainak felhasználásával, az 1991-től 2001-ig terjedő időszakra. Becslésük szerint a reform által bevezetett pénzügyi ösztönzők a gyermekes anyák foglalkoztatási szintjének 7 százalékpontos növekedését eredményezték, és a hatás sokkal erősebb volt azon anyák esetében, akiknek egy bölcsődés vagy óvodáskorú gyermek volt, mint azoknál, akiknek több, idősebb gyermeke volt. A reform szerintük szignifikánsan csökkentette az egyedül élő nők szülési és házassági kedvét.

Michaud és Tatsiramos (2005) az Európai Közösség Háztartás Panel (European Community Household Panel, ECHP) nyolc hullámát használta fel a házas nők munkaerő-piaci részvételének elemzéséhez, hat európai országban. Megállapították, hogy azok a különbségek, amelyek az egyes országok között a nők foglalkoztatási szintjében, illetve a különböző aktivitási státusok közötti átmenet mintáiban fennállnak, általában az iskolai végzettségek közötti különbségeknek és egyéb, nem megfigyelt jellemzőknek tudhatók be, nem pedig a jóléti transzferek gyermekvállalási kedvre gyakorolt hatásának. Úgy tűnik, hogy a szegmentáltságot, a különböző iskolai végzettségű nőket érintő legfontosabb tényező a munkaerőpiac.

Waldfoegel, Higuchi és Abe (1998), akik az anyasági ellátásokkal kapcsolatos ellátások hatását vizsgálták az anyák munkavállalására az Egyesült Államokban, az Egyesült Királyságban és Japánban, kimutatták, hogy a kisgyermek jelenléte általában véve nagyon erős negatív hatással van a női foglalkoztatásra, ám a szülési szabadságra való jogosultság mindhárom országban megnöveli annak valószínűségét, hogy egy nő visszatér a szülés után az eredeti munkahelyére.

Az empirikus eredmények alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a gyermekszegénység csökkentését célzó beavatkozások közül azok a leghatásosabbak, melyek a szülők munkaerő-piaci részvételét ösztönzik. Ennek megfelelően bármely szegénységnyhító csomag központi összetevőjének kell tekinteni azokat a politikákat, melyek megkönnyítik a gyermekes anyák munkavállalását (Solera, 2001). Bradbury (2003) azonban

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

arra figyelmeztet, hogy az anyák munkavállalásának negatív következményei is lehetnek a gyermekek jövőbeli fejlődésére, mivel „a munka csökkentheti a szülők szabadidejét, az ebből származó jövedelem potenciálisan összekapcsolható a gyermek általános jólétének csökkenésével” (Bradbury, 2003: 16).

A legfontosabb probléma ezzel összefüggésben az, hogy miként lehet megfelelő egyensúlyba hozni az „ellátás-párti stratégiát” (az ellátások célzottságának növelésével az alacsony jövedelmű, gyermekes családok esetében) a „munka-párti stratégiával” (olyan politikák előtérbe helyezése, melyek növelik a szegény családok körében a foglalkoztatást). Azt, hogy ezen alternatíva közül mindenképpen az egyiket kell választani, egyesek annak elkerülhetetlen következményének tartják, hogy meg kell alkudni az ellátások alkalmassága, a munkaösztönzők és a programok költségei tekintetében (Whiteford és Adema, 2007). Az egyes országok közötti különbségek a mögöttes tényezőket illetően, valamint a különböző családtípusok által adott, eltérő viselkedésbeli válaszok azt sugallják, hogy az ellátási rendszerek gondos és átfogó tervezésére van szükség.

3.2.3. RÖVID VAGY HOSSZÚ TÁVÚ POLITIKÁK

Ahogy azt fentebb már jeleztük, a gyermekek teljesítménye és fejlődése a kormányzati beavatkozások hatásának alternatív mérési módja. Időtávját tekintve ez egy sokkal hosszabb távú mérőeszköz, hiszen a gyermekkor végi kimeneteli mutatókra koncentrál, és nem egy adott politika jövedelemre gyakorolt rövid távú hatására. Erről a témáról gazdag szakirodalom áll rendelkezésre, ám annak nagy része az Egyesült Államokra vonatkozik. Carneiro és Heckman (2003) arra a következtetésre jutottak, hogy a korai életszakaszban kialakuló kognitív és érzelmi-pszichikai készségek összefüggnek az etnikai és családi hátterek közötti különbségekkel, az iskolázás hiányával és a társadalmi-gazdasági sikeresség egyéb dimenzióival, valamint hogy a felsőoktatási részvételben megjelenő különbséget is a korai családi tényezők határozzák meg. Megállapították, hogy a tandíjtámogatások és a családi jövedelem-kiegészítések csak korlátozott mértékben hatottak ezen különbségek kiküszöbölésében. A jelenlegi finanszírozási szinten a hagyományos eszközök – mint például a tandíjtámogatások, az iskolák színvonalának emelése, a szakképzés és az adójóváírás – valószínűleg kevésbé lehetnek hatásosak az olló záródásában, és a tények arra mutatnak, hogy a legjelentősebb eredményeket a korai intervenciótól lehet várni, s a későbbi időszakokban nyújtott, fejlesztő beavatkozásoknak alacsonyabb lesz a megtérülésük.

Danziger és Waldfogel (2000), az egyik, erről a témáról szóló konferencián megállapítottakat összegezve, kijelentették: „... nincs jobb mód arra, hogy megtörjük a szegénység és az egyenlőtlenség spirálját, mint hogy befektetünk a gyermekekbe”. Öt kormányzati politikai területet sorolnak fel, ahol a befektetést növelni kellett:

- programok, melyek a szülőkorban lévő nők egészségi állapotát javítják,
- kora gyermekkori beavatkozások, melyek a leghátrányosabb helyzetű gyermekeket célozzák,

- intézkedések a gyermekellátó rendszerek és a bölcsőde-óvodai hálózat minőségének javítása érdekében,
- délutáni iskolai programok és mentorprogramok,
- programok, melyek a tehetséges, alacsony jövedelmű családokból származó fiatalok továbbtanulását segítik elő.

Irodalom

- Atkinson, A. B. (1998): *Poverty in Europe*. Oxford: Blackwell publishers.
- Atkinson, A. B., B. Cantillon, E. Marlier and B. Nolan (2001): *Indicators for social inclusion in the European Union*. Oxford University Press.
- Barrientos, A. and J. DeJong (2004): Child poverty and cash transfers. *Childhood poverty Research and Policy Centre Report No. 4*. London: CHIP.
- Barrientos, A. and J. Dejong (2006): Reducing child poverty with cash transfers: a sure thing? *Development and Policy Review*, 24 (5): 537–552.
- Bergmann, B. R. (1996): Government support for families with children in the United States and France. Paper presented at the third session (Public Policies) of the International Conference *The cost of children* organized by the National Observatory on Family Issues of Italy in Bologna on 27–28 September 1996.
- Bradbury, B. (2003): Child poverty: a review. *Policy Research Paper No. 20*. Commonwealth of Family and Community Services.
- Bradbury, B. and M. Jäntti (2001): Child poverty across the industrialised world: evidence from the Luxembourg Income Study. In: Vleminckx and Smeeding (eds.), 11–32.
- Bradbury, B., S. P. Jenkins and J. Micklewright (2000): Child poverty dynamics in seven nations. *Innocenti Working Papers No. 78*.
- Bradshaw, J. (1999): Sharing the cost of a child: A comparison of the child benefit packages of EU countries in 1995. Paper presented at the third session (Public Policies) of the International Conference *The cost of children* organized by the National Observatory on Family Issues of Italy in Bologna on 27–28 September 1996.
- Chen, W. H. and M. Corak (2005): Child poverty and changes in child poverty in rich countries since 1990. *Luxembourg Income Study Working Paper Series, WP No. 405*.
- Corak, M. (2005): Principles and practicalities in measuring child poverty. *UNICEF Innocenti Working Papers, WP 2005-01*. Florence: UNICEF
- Corak, M., Ch. Lietz and H. Sutherland (2005): The impact of tax and transfer systems on children in the European Union. *EUROMOD Working Paper Series. WP No. EM4/05*.
- Corak, M., Ch. Lietz and H. Sutherland (2006): The impact of tax and transfer system on children in the European Union. Paper prepared for the 29th General Conference of IARIW, Joensuu, Finland, August 20–26, 2006.
- DWP (2002): *Measuring child poverty*. MCP1. London: Department of Work and Pensions of the Government of UK. London: Department of Work and Pensions. http://www.dwp.gov.uk/ofa/related/measuring_child_poverty.pdf
- EU Task-Force on Child Poverty and Child Well-Being (2008): Child poverty and child well-being in the EU. Current status and way forward. Brussels: European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Social Protection Committee.
- Förster, M. (2005): The European social space revisited: comparing poverty in the enlarged European Union. *Journal of Comparative Policy Analysis*, Vol. 7(1): 29–48.
- Förster, M. and M. M. d’Ercole (2005): Income distribution and poverty in OECD countries in the second half of the 1990s. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers No. 22*. Paris: OECD.

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

- Förster, M. F. and I. Gy. Tóth (2000): Trends in child poverty and social transfers in the Czech Republic, Hungary and Poland: experiences from the year of transition. *Luxembourg Income Study Working Paper Series*, WP No. 226.
- Förster, M., G. Tarcali and M. Till (2002): Income and non-income poverty in Europe: What is the minimum acceptable standard in an enlarged European Union? Paper prepared for the 27th General conference of the International Association for Research and Wealth, Djurhamn, Sweden, 18-24 August 2002, www.iariw.org
- Francesconi, M. and W. Van der Klaauw (2004): The consequences of "in-work" benefit reform in Britain: new evidence from panel data. *ISER Working Papers*, paper 2004-13. Colchester: University of Essex.
- Frick, J. R. and G. G. Wagner (2001): Living conditions of immigrant children in Germany. In: Vleminckx and Smeeding (eds.), 275–298.
- Gauthier, A. H. (2002): Les politiques familiales dans les pays industrialisés: y a-t-il convergence? *Population* vol. 57., No. 3., 457–484.
- Gábos, A. and P. Szivós (2003): Poverty dynamics among families with children in Europe. *CHER Working Paper 10*, CEPS/INSTEAD, Differdange, G-D. Luxembourg.
- Hill, M. S. and S. P. Jenkins (1999): Poverty among British children: chronic or transitory? *ISER Working Papers*, paper 1999-23. Colchester: University of Essex.
- House of Commons (2004): Child Poverty in the UK. Second Report: the House of Commons paper No. HC 85-II.
- Hoynes, H, M. Page and A. Stevens (2005): Poverty in America: trends and explanations. *NBER Working Paper* No. 11681. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Immervoll, H., H. Sutherland and K. de Vos (2000): Child poverty and child benefits in the European Union. *EUROMOD Working Paper Series*. WP No. EM1/00. <http://www.econ.cam.ac.uk/dae/mu/publications/emwp3.pdf>
- Immervoll, H., H. Sutherland and K. de Vos (2001): Reducing child poverty in the European Union: the role of child benefits. In: Vleminckx and Smeeding (eds.), 407–432.
- Jenkins, S. P. and Ch. Schluter (2001): Why are child poverty rates higher in Britain than in Germany? A longitudinal perspective. *ISER Working Papers*, paper 2001-16. Colchester: University of Essex.
- Kunz, J., P. Villeneuve; and I. Garfinkel (1999): *Child support among selected OECD countries: a comparative analysis*. Paper presented at a Conference on Child Well-Being in Rich and Transition Countries: Are Children in Growing Danger of Social Exclusion?, Luxembourg, 30th September – 2nd October 1999. (<http://lisweb.ceps.lu/links/cpconf/agnd.htm>)
- Kunz, J., P. Villeneuve and I. Garfinkel (2001): Child support among selected OECD countries. In: Vleminckx and Smeeding (eds.), 485–500.
- Maggio, G. (2004): Multidimensional analysis of poverty dynamics in Great-Britain. *ISER Working Papers*, paper 2004-10. Colchester: University of Essex.
- Makovec, M., C. O'Donoghue and S. Toso (2006): Child poverty in Europe: methodological and policy issues. Paper prepared for the 29th General Conference of IARIW, Joensuu, Finland, August 20–26, 2006.
- Matsaganis, M., C. O'Donoghue, H. Levy, M. Coromaldi, M. Mercader-Prats, C. Farinha Rodrigues, S. Toso and P. Tsakoglu (2004): Child poverty and family transfers in Southern Europe. *EUROMOD Working Paper Series*. WP No. EM2/04.
- McKernan, S-M. and C. Ratcliffe (2002): Transition events in the dynamics of poverty. Washington D.C.: The Urban Institute. September 2002.
- Meyers, M. K., J. C. Gornick, L. R. Peck and A. J. Lockshin (2001): Public policies that support families with young children : variation across U.S. states. In: Vleminckx and Smeeding (eds.), 433–458.

- Micklewright, J. and K. Stewart (1999): Is child welfare converging in the European Union? *Innocenti Occasional Papers*. Economic and Social Policy Series No. 69. Florence: UNICEF.
- Micklewright, J. and K. Stewart (2001): Child well-being in the EU – and enlargement to the East. In: Vleminckx and Smeeding (eds.), 99–128.
- Moller, S. and J. Misra (2005): Familialism and welfare regimes: poverty, employment and family policies. *LIS Working paper Series*. WP No. 399. Luxembourg: LIS.
- Oxley, H., T. T. Dang, M. F. Förster and M. Pelizzari (2001): Income inequalities and poverty among children and households with children in selected OECD countries. In: Vleminckx and Smeeding (eds.), 371–406.
- Rainwater, L., T. Smeeding and J. Coder (2001): Poverty across states, nations and continents. In: Vleminckx and Smeeding (eds.), 33–74.
- Sen, A. (1999): *Development as freedom*. New York: Random House.
- Sipos, S. and I. Gy. Tóth (1998): Poverty alleviation : social assistance and family benefits. In: Bokros, L. and J-J. Dethier (ed.): *Public finance reform during the transition. The experience of Hungary*. Washington D.C.: The World Bank, 287–316.
- Solera, C. (2001): Income transfers and support for mothers' employment: the link to family poverty risks. In: Vleminckx and Smeeding (eds.), 459–484.
- Stewart, K. and C. Huerta (2006): Reinvesting in children? Policies for very young in South Eastern Europe and the CIS. *Innocenti Working Papers*, paper 2006-01. Florence: Innocenti Research Centre.
- Sutherland, H. (2001): Reducing child poverty in Europe: what can static microsimulation tell us? *EUROMOD Working Paper Series*. WP No. EM5/01.
- UNICEF (2005): Child poverty in the rich countries 2005. *Report card* No. 6. Florence: Innocenti Research Centre.
- UNICEF, Child poverty in perspective (2007): An overview of child well-being in rich countries. Innocenti Report Card 7. Florence: Innocenti Research Centre.
- Vleminckx, K. and T. Smeeding (eds.) (2001): *Child well-being, child poverty and child policy in modern nations*. Bristol, UK: The Policy Press.
- Whiteford, P. and W. Adema (2007): What works best in reducing child poverty: a benefit or work strategy? *OECD Social, Employment and Migration Working Papers* No. 51. Paris: OECD.

FRANCESCO FIGARI – ALARI PAULUS
– HOLLY SUTHERLAND

A gyermekes családok támogatása az adózási rendszeren és a szociális ellátásokon keresztül¹

A gyermekes családok kormányzati támogatásának fő célja a gyermekszegénység kockázatának csökkentése és a szülők támogatása a gyermeknevelési feladatok ellátásában, a munka és családi élet közötti egyensúly megteremtése érdekében. Valamilyen formában minden EU tagállam támogatja a gyermekeket, tipikusan univerzális pénzbeli ellátásokkal. A gyermekekhez kapcsolódó, adórendszeren keresztül nyújtott támogatások általában kiegészítik a pénzbeli támogatásokat, de ennek a fordítottja is igaz. A támogatások egy része, a skandináv államok kivételével a jövedelmi helyzettől, míg mások a szülők foglalkoztatási státusától függenek. Az EUROMOD mikroszimulációs modell segítségével végzett elemzés eredménye arra utal, hogy az elmozdulás az adókedvezmények-től a pénzbeli ellátások felé egy ország számára a költségvetési kiadások növelése nélkül is lehetővé tenné a jövedelmek átcsoportosítását, a legszegényebb gyermekek javára. Az univerzális ellátások előnye, hogy heti vagy havi rendszerességgel folyósítják, hogy nélkülözik a szociális stigmát, és jobbak az igénybevételi mutatóik. Másfelől a rászorultság alapú eszközök hatékonyak abban, hogy a támogatásokat a legszegényebbek felé tereljék, ugyanakkor ezeket kevesebben veszik igénybe, miközben kifejezetten a munkavállalás ösztönzése ellen hatnak.

¹ A tanulmány magyar nyelvű változata a Miniszterelnöki Hivatal megbízásából készült, egy korábbi változata angol nyelven megjelent a Papers of the European Observatory on the Social Situation and Demography sorozat keretében 2007-ben.

1. Összefoglalás

A gyermekes családok jelentős támogatást kapnak a kormánytól.² Az ellátások fő célja a gyermekszegénység kockázatának csökkentése és a szülők támogatása a gyermeknevelési feladatok ellátásában, a munka és családi élet közötti egyensúly megteremtése érdekében. A családok támogatására rendkívül sokféle eszköz áll rendelkezésre, és ezeket különböző mértékben használják fel az Európai Unió országaiban. Ez a tanulmány a gyermekes családok részére, az adó- és támogatási rendszeren keresztül nyújtott ellátásokat vizsgálja.

Minden EU tagállam támogatja valamilyen formában a gyermekeket, tipikusan univerzális, adómentes pénzbeli ellátások formájában, amely a háztartásban lévő gyermekek számával együtt emelkedik. A gyermekekhez kapcsolódó, adórendszeren keresztül nyújtott támogatások általában kiegészítik a pénzbeli támogatásokat, de ennek a fordítottja is igaz. A támogatások egy része, a skandináv államok kivételével, a jövedelmi helyzettől, míg más részei a szülők foglalkoztatási státusától függenek.

Az így nyújtott támogatás alapján az EU-15 országai különböznek egymástól. A támogatások mértéke az EUROMOD mikroszimulációs modell segítségével becsülhető meg, amely az új tagállamokra egyelőre nem terjed ki.³ A legtöbb országban jelentősek a közvetlenül a gyermekekhez kapcsolódó ellátások (melyekre tehát akkor jogosult valaki, ha a családban van gyermek). Ám azok a juttatások, melyeket egyéb okok miatt folyósítanak, és amelyek nem kapcsolódnak a gyermekekhez (azaz nem gyermekekhez kapcsolódó ellátások), szintén hatékony segítséget nyújtanak, és egyes országokban még a gyermekekhez kapcsolódó ellátásoknál is fontosabbak.

A gyermekekhez kapcsolódó ellátások legtöbbször a családtámogatási rendszerhez tartozó juttatásokat jelentik, de ide értendők a szociális segélyek is a lakhatási támogatással együtt. Kilenc országban mindezen felül további támogatást nyújt a kormány a családoknak, adórendszeren keresztül nyújtott támogatások formájában, ám ez általában alacsony szintű. A nem gyermekekhez kapcsolódó ellátások a formájukat tekintve igen eltérőek: Dél-Európában elsősorban nyugdíjak, más országokban pedig munkanélküli segély és egyéb szociális juttatások formájában adják ezeket.

A gyermekekhez kapcsolódó ellátások célba juttatásának módja jelentős mértékben befolyásolja azok eloszlását a háztartások között. Az adórendszeren keresztül nyújtott támogatások általában a jobb anyagi helyzetű családokhoz jutnak el, vagy egységes támogatáshoz juttatják a különböző jövedelmi szinten lévő háztartásokat. Elvben tehát a támogatás elmozdítása az adóktól a juttatások felé a kiadások növelése nélkül is azzal a

² A tanulmányt Bíró Judit fordította. A fordítást az eredetivel egybevetette és szakmailag lektorálta Bernát Anikó és Gábor András. A magyar változatban a főszöveg egyes részeit lábjegyzetként tüntettük fel, néhány esetben pedig a szöveget értelmező lábjegyzettel láttuk el. A szövegben leggyakrabban előforduló kifejezések egységes használata érdekében a jóléti transzfereken belül megkülönböztetjük az átfogóbb jelentésű ellátásokat (support) és a jellemzően készpénzben folyósított támogatásokat (benefit).

³ A tanulmány megírása óta az EUROMOD már négy új tagállamot (Észtország, Lengyelország, Magyarország és Szlovénia) is lefed, és folyamatban van egy többéves program, amelynek célja a modell 27 országra való kiterjesztése.

hatással járna, hogy a jövedelmek újraelosztása a legszegényebb gyermekek felé tolódna, különösen akkor, ha a juttatások rászorultság-alapúak. Másfelől viszont az adórendszeren keresztül nyújtott támogatások általában kevésbé torzító hatásúak a munkavállalás ösztönzése terén, és igénybevételeük kevesebb gondot okoz a jogosultak számára.

2. Az áttekintett kérdéskörök

Széles körben elfogadott nézet, hogy a gyermekes családoknak többlettámogatást kell kapniuk a társadalomtól, és ezt számos módon lehet indokolni: a gyermekszegénység kockázatának csökkentésével, azzal, hogy minden gyermek számára biztosítani kell az egyenlő esélyeket, illetve azzal, hogy a szülőket segíteni kell a gyermekgondozásban annak érdekében, hogy növeljük a szülők munkaképességét, ami egyidejűleg a foglalkoztatási célkitűzések megvalósulását is segíti.

A fenti célkitűzések közötti egyensúlyt a különböző országok összehasonlításában vizsgálva azt találjuk, hogy azt befolyásolja az országonként eltérő szintű munkanélküliség, a szülők inaktivitási foka, az egyszülős családok és a válások aránya, a háztartások összetétele és a bérek közötti egyenlőtlenségek. A szegény gyermekek társadalmi integrációját és a szülők munkaerő-piaci részvételének segítését kitűző, gyermekbarát politikákat európai szinten kulcsfontosságúnak tartják azon eszközök között, melyek segítségével a lisszaboni célok megvalósíthatóak.

A gyermekes családok támogatására számos, különböző eszköz áll rendelkezésre, de a fő választóvonal a pénzbeli ellátások (pl. készpénzben folyósított ellátások vagy adórendszeren keresztül nyújtott támogatások) és természetbeni juttatások (pl. az ingyenes vagy támogatott lakhatás, gyermekgondozás, iskoláztatás stb.) között húzódik. Az első az adó- és támogatási rendszer része, míg az utóbbi a közkiadásokból finanszírozott programok közé sorolható. Mindezek figyelembevételével, a gyermekes családok támogatására fordított közkiadások szintje jelentősen eltér az egyes országok között. Ez a tanulmány az adó- és támogatási rendszeren keresztül a gyermekes családoknak juttatott ellátásokat vizsgálja az EU-15, azaz a 2004-es bővítés előtti tagállamaiban. A tanulmány rövid áttekintéssel kezdődik, s azokra az eszközökre szorítkozik, melyeket kifejezetten gyermektámogatási eszközként szokás meghatározni. Ezt a részt egy elemzés követi, amely magában foglalja az összes releváns juttatást. Ezeket két, tág kategóriába soroljuk: a gyermekek jelenlététől függő, illetve a felnőttek támogatására kidolgozott juttatások közé. Ez utóbbiakat nem befolyásolja, hogy vannak-e gyermekek a háztartásban, ám ennek ellenére segíthetik a gyermeket nevelőket. Ezek után megvizsgáljuk a különböző ellátások jövedelmi helyzet szerinti hatását a gyermekes háztartások körében.

3. A tények

3.1. Miért támogassuk a gyermekes családokat?

A gyermekekhez kapcsolódó ellátások az adó- és támogatási rendszer igazságosságához és hatékonyságához egyaránt hozzájárulnak. Egyfelől ugyanis javítják a rendszer horizontális igazságosságát, azáltal, hogy az embereket nemcsak a jövedelmük, hanem az eltérő körülményeik alapján is kezelik. Másfelől a gyermekekhez kapcsolódó juttatások a vertikális igazságosság növelésére is törekcszenek, azzal, hogy a gyermekek igényei folytán jelentős kiadásokkal, ám alacsony jövedelemmel rendelkező családokat támogatják. Ez nem más, mint egyfajta újraelosztás a gyermektelen és gyermekes családok között, és egyes esetekben a legszegényebb gyermekek érdekében (O'Donoghue és Sutherland, 1999).

A gyermekszegénység és a szegénység közötti kapcsolat annak ellenére sem mindig egyértelmű, hogy mindkettőt a háztartások rendelkezésre álló jövedelmével mérik. A gazdagabb országokban (Dánia, Belgium, Svédország, Finnország, Franciaország), csakúgy, mint Görögországban a gyermekszegénységi ráta (tehát azon gyermekek aránya, akik olyan háztartásokban élnek, amelyekben az ekvivalens jövedelem alacsonyabb, mint az adott ország népessége körében mért mediánjövedelem 60 százaléka) alacsonyabb, mint az egész népesség körében mért szegénységi ráta (lásd 1. táblázat). Görögország kivételével mindazon országokban, ahol magas az általános szegénységi arány (Portugália, Olaszország, Spanyolország és Írország), a gyermekszegénységi ráta még az általános rátánál is magasabb (lásd Corak et al., 2005). A gazdagabb országokban, amelyekben a szegénységi ráta általában alacsonyabb, a különbségben kirajzolódó minta a gyermekszegénység-ellenes kormányzati politikák hatékonyságának, illetve a szülők előnyösebb gazdasági helyzetének következménye.

1. táblázat Gyermekes és a teljes népesség szegénységi rátái az EU-15 országokban, 2003

Szegénységi ráta	AT	BE	DK	FI	FR	DE	EL	IE
Gyermekek	11,6	8,0	6,1	11,3	9,3	15,5	17,5	26,9
Összesen	11,1	10,6	9,8	12,2	10,4	13,0	19,7	22,0
Szegénységi ráta	IT	LU	NL	PT	ES	SE	UK	
Gyermekek	26,0	14,9	13,9	27,9	25,4	8,2	19,6	
Összesen	20,6	9,3	11,9	20,9	19,1	8,7	16,2	

Megjegyzés. A szegénységi küszöböt a rendelkezésre álló ekvivalens medián háztartás-jövedelem 60 százalékában határozzák meg, az OECD2-skála alkalmazásával. A dőlt betűvel szedett országok, Dánia (DK), Franciaország (FR), Írország (IE), Olaszország (IT) és Svédország (SE) adatai a 2001-es évre vonatkoznak.

Forrás. EUROMOD-számítás (C11-es verzió). Ezek a számok különbözhetnek az Eurostat által publikáltaktól, de az országokra jellemző relatív szintek hasonlóak.

Az igazságossági megfontolásokon túl a gyermekes családok támogatása mellett hatékonysági érveket is fel lehet sorolni. A gyermekeket célzó transzfereket felfoghatjuk a fogyasztási minták időszakos eltéréseinek kiegyenlítéseként, azaz az anyagi helyzet javításaként olyan időszakokban, amikor arra szükség van. A gyermekeket célzó közösségi transzferek azonban egyúttal a generációk közötti mobilitás folyamatának támogatásaként is értelmezhetők. Számos kutatási adat támasztja alá, hogy azoknak a gyermekeknek, akik szegény családban nőnek fel, nagy valószínűséggel rosszabbak az iskolázottsági, munkavállalási, egészségügyi és szociális kilátásaik, mint a jómódban élő gyermekeké (Ermisch et al., 2001). A gyermekekhez kapcsolódó közösségi transzferek, kiadások növelhetik a termékenységet, s egyúttal a nők munkavállalási hajlandóságát is, miáltal hozzájárulhatnak a gazdasági növekedéshez. Ezt bizonyítja az EU országok mindegyikében kimutatott pozitív korreláció a transzferek és a munkaerő-piaci részvétel között, különösen a skandináv országokban, ahol mindkettő magas szintű.

3.2. Hogyan támogathatjuk a gyermekes családokat?

A gyermekes családokat általában az adó- a támogatási rendszeren keresztül egyaránt támogatják, bár a hozzájuk kapcsolódó relatív súlyok, és az, hogy pontosan milyen fajta adóról és támogatásokról van szó, jelentős mértékben eltérnek Európa különböző országaiban.

A 2. táblázat pillanatképp azokról a főbb, pénzbeli ellátásokról, amelyek kizárólagosan a gyermekes családokat célozzák. A táblázat nem tartalmaz más, olyan közösségi támogatást, melynek a gyermekekkel kapcsolatos összetevője van (különös tekintettel a lakhatási támogatásra és a szociális segélyre), illetve olyat, amely speciális vagy ideiglenesen fennálló helyzethez kapcsolódik (rokkantság, anyasági és szülői szabadság). Bár a táblázat korántsem teljes, mégis bepillantást nyújt a különböző országok gyermek-támogatási rendszerei közötti különbségekbe. Fontos megjegyezni, hogy az adórendszeren keresztül nyújtott kedvezmények hatása nagyban függ a figyelembe vett adóegységtől (azaz attól, hogy a házaspárokat együttesen vagy külön adóztatják, vagy választhatnak a kettő közül), ami szintén országonként változó.

A legtöbb országra jellemző a használt eszközök sokfélesége, ami egyfelől megerősíti azt, hogy az adórendszeren keresztül nyújtott támogatások általában kiegészítői a készpénzben folyósítottaknak, de mindez fordítva is igaz. Másfelől az eszközök sokféleségéből önmagában nem következik a közösségi támogatás magas szintje, hiszen ezek az eszközök általában emberek meghatározott csoportjait célozzák csak meg.

Megjegyzendő, hogy Dél-Európában (Olaszország, Portugália és Spanyolország) teljesen hiányoznak az univerzális, azaz a jövedelmi szinttől független ellátások. Minden más országban (Görögország kivételével) általában nyújtanak adómentes készpénzes támogatásokat, melyek együtt nőnek a háztartásban lévő gyermekek számával és egyes esetekben azok életkorával is. Ausztria az egyetlen ország, amelyben úgynevezett „el nem veszíthető” (*non-wastable*) adókedvezményt adnak, amelyben a kapott

összeg független a háztartások éves megfizetendő adójától, tehát hatásában azonos a készpénzes támogatásokkal.

2. táblázat *Gyermekek családoknak járó ellátások az adó- és támogatási rendszerben az EU-15 országokban, 2003*

Ország	Az ellátások száma	A jövedelem mértékétől nem függő ellátások		A jövedelem mértékétől függő ellátások		
		Támogatás ^a	Adókedvezmény ^b	Támogatás ^c	Adóalapkedvezmény ^d	Adókedvezmény ^e
AT	5	Igen	Igen	Igen	Nem	Nem
BE	3	Igen	Nem	Nem	Igen	Nem
DK	2	Igen	Nem	Nem	Nem	Nem
FI	1	Igen	Nem	Nem	Nem	Nem
FR	5	Igen	Nem	Igen	Nem	Nem
DE	2	Igen	Nem	Nem	Igen	Nem
EL	6	Igen	Nem	Igen	Nem	Igen
IE	4	Igen	Nem	Igen	Igen	Nem
IT	3	Nem	Nem	Igen	Nem	Igen
LU	6	Igen	Nem	Igen	Igen	Igen
NL	2	Igen	Nem	Nem	Nem	Igen
PT	2	Nem	Nem	Igen	Nem	Igen
ES	6	Nem	Nem	Igen	Igen	Igen
SE	1	Igen	Nem	Nem	Nem	Nem
UK	2	Igen	Nem	Nem	Nem	Igen

^{a)} Univerzális családtámogatási eszközök, melyekre specifikus helyzetekben (szülés, iskolakezdés) vagy specifikus családi jellemzők alapján (gyermeket egyedül nevelő szülő, foglalkoztatottsági státusz, összesített gyermekszám) válik jogosulttá valaki. Ezek általában adómentesek, kivéve egyes eszközöket Ausztriában és Görögországban.

^{b)} El nem veszhető adókedvezmény (mint készpénz-transzfer).

^{c)} Rászorultság-alapú gyermek- illetve családi ellátások, amelyek általában csökkennek, ha a kedvezményezett jövedelme emelkedik. Általában adómentesek, kivéve néhány eszközt Írországban.

^{d)} Gyermekek megléte esetén járó (Belgium, Németország és Spanyolország) vagy egyedülálló szülőket megillető (Írország, Luxemburg és Spanyolország) adóalap-kedvezmény.

^{e)} El nem veszhető adókedvezmény (mint készpénz-transzfer) az Egyesült Királyságban és elveszhető adókedvezmény, melyet adóvisszatérítés formájában fizetnek ki Görögországban, Olaszországban, Luxemburgban, Hollandiában, Portugáliában és Spanyolországban (dolgozó anyák, a kifizetett tb-járulék függvényében).

Megjegyzés. A dőlt betűkkel szedett országok adatai 2001-re vonatkoznak.

Forrás: EUROMOD Country Reports (2001, 2003); Kesti (2003)

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

A jövedelem mértékétől függő ellátások lehetnek rászorultság-alapúak (azaz olyanok, amelyek a kedvezményezett jövedelmének nagyságától vagy egyéb vagyonának értékétől függenek), a kifizetendő adót kiváltó vagy az adóalapból levonható összegek. Az EU-ban öt különböző támogatási modellt különböztethetünk meg:

- Ausztriában, Franciaországban, Görögországban és Írországban rászorultság-alapú eszközöket alkalmaznak, amelyek összege nem függ a jövedelemtől, de csak az arra jogosultaknak jár, tehát ezt az ellátást vagy megkapja valaki teljes egészében, vagy egyáltalán nem részesül belőle.

- Írországban, Olaszországban, Luxemburgban, Portugáliában, Spanyolországban és az Egyesült Királyságban általában adómentes támogatásokat vagy el nem veszíthető adókedvezményt adnak (Egyesült Királyság), amelyek összege csökken, ha a kedvezményezett jövedelme nő.

- Belgium, Németország, Írország, Luxemburg és Spanyolország adóalap-kedvezményekben részesíti a gyermekes háztartásokat, melyek nagyobb kedvezményt jelentenek a magasabb kulccsal adózóknak.

- Görögországban, Olaszországban, Luxemburgban, Hollandiában és Portugáliában olyan elveszíthető (*wastable*) adókedvezményeket ad az állam, amelyek csak azokat az adófizető családokat érintik, akiknek pozitív összegű adója van.

- Dánia, Finnország és Svédország nem alkalmaz jövedelemfüggő eszközöket.

Finnországban és Németországban a gyermeküket egyedül nevelő szülők jogosultak a jövedelem nagyságától nem függő kiegészítő ellátásokra is, míg Ausztriában és Dániában specifikus eszközökkel segítik őket. Ezen felül a legtöbb országban további, a jövedelem mértékétől nem függő ellátásokban is részesülnek az egyedülálló szülők. Ausztriában, Belgiumban, Görögországban, Írországban, Olaszországban és az Egyesült Királyságban egyes támogatások a szülők foglalkoztatottsági státusától függenek, s egyúttal erősítik a gyermekek állami támogatása és a szülők munkaerő-piaci részvétele közötti, közvetlen kapcsolatot. Ausztria, Spanyolország és az Egyesült Királyság a közelmúltban reformálta meg szociális ellátórendszerét, Ausztria az univerzális ellátásokra, Spanyolország az adókedvezményekre, míg az Egyesült Királyság a rászorultság-alapú ellátásokra helyezte a hangsúlyt (Levy et al., 2007).

Az EU országai a természetbeni juttatások terén is lényegesen különböznek (főként a gyermekgondozás és az oktatás tekintetében), illetve a gyermekekkel összefüggő kiadások az adórendszerben történő figyelembe vételében is (adó- vagy adóalap-kedvezmények formájában), ami értelemszerűen hatással van a nők munkaerő-piaci részvételére (Del Boca és Wetzels, 2007).

3.3. A gyermekes családok támogatásának jelenlegi szintje

Általában véve az a pénzügyi támogatás, amelyre egy gyermek egy adott országban jogosult, függ a jóléti transzferekre fordított kiadások szintjétől, a gazdasági körülményektől, a család demográfiai jellemzőitől és egyes

esetekben a gyermek életkorától. A következőkben bemutatjuk, hogy miként kezelik az EU-15 országaiban a közkiadásokból finanszírozott, gyermekeknek nyújtott pénzbeli támogatásokat.

A becslést az EUROMOD segítségével végeztük el, amely egy több országra kiterjedő, az adó- és támogatási rendszert magában foglaló mikroszimulációs modell, és amely mind a 15 régi uniós tagállamra nézve érvényes (Sutherland, 2001, 2007). A becslések a legtöbb ország esetében a 2003-as évre vonatkoznak, kivéve Dániát, Franciaországot, Írországot, Olaszországot és Svédországot, melyek esetében a számítások 2001-esek. A mikroszimulációs módszerek lehetővé teszik a különböző ellátások közötti, rendkívül fontos interakciók figyelembe vételét. Az a tény pedig, hogy jelen elemzés több országra is kiterjed, lehetővé teszi az eredmények értelmes összehasonlítását.

Ahhoz, hogy megbecsüljük a gyermekes családoknak nyújtott, összes közösségi transzfer mértékét, mind a közvetlen (*gyermekekhez kapcsolódó*), mind pedig a közvetett (*nem gyermekekhez kapcsolódó*) ellátásokat figyelembe kell venni. A gyermekenként kapott, a gyermek jelenlétéhez kötött pénzbeli támogatás átlagos összege a rendszernek mind az univerzális, mind a jövedelem-függő elemeit magában foglalja. Ide számítandók az adórendszeren keresztül nyújtott kedvezmények és a közvetlen állami kiadások, melyeket gyermektámogatások címen különítenek el (ahogyan az a 2. táblázatban látható), valamint a kiegészítések és pótlékok, melyeket például a lakhatási és szociális támogatásokon felül fizetnek ki a családban élő gyermekek után. A gyermekekhez is eljutó, de nem gyermekekhez kapcsolódó, közvetett támogatások magukban foglalják a háztartások által kapott, összes többi ellátást, beleértve az állami nyugdíjakat is.

A két megközelítési mód nem teljesen konzisztens, ugyanis a gyermekekhez kapcsolódó összegekről feltételezik, hogy teljes egészükben a gyermekekhez jut el, azaz hogy a háztartás által kapott teljes összeget elosztják a gyermekek között, az egyéb ellátásokról pedig azt feltételezik, hogy a háztartás minden tagja osztozik ezeken, méghozzá egyenlő mértékben. Ezt az eltérő számítási módot abból a feltételezésből kiindulva alkalmazzák, hogy – ellentétben az általános támogatásokkal – a gyermekeknek szánt ellátásokat a gyermekekre költik.

Ráadásul a gyermekekhez kapcsolódó ellátások magukban foglalják az adórendszeren keresztül nyújtott támogatásokat is, miközben a nem gyermekekhez kapcsolódó összegek csak a pénzbeli kifizetéseket tartalmazzák. Ezen felül a kifizetett támogatások esetleges adóterhét sem veszik figyelembe. Néhány országban ezért a kifizetett ellátások jelentős részét az állam valójában visszaveszi jövedelemadó formájában, míg más ellátásoknál ezek az összegek elhanyagolhatóak. Mindezek figyelembevételével a következő elemzés bemutatja, hogy miként változik a gyermekek után folyósított pénzbeli ellátások mértéke és összetétele az egyes országok esetében.

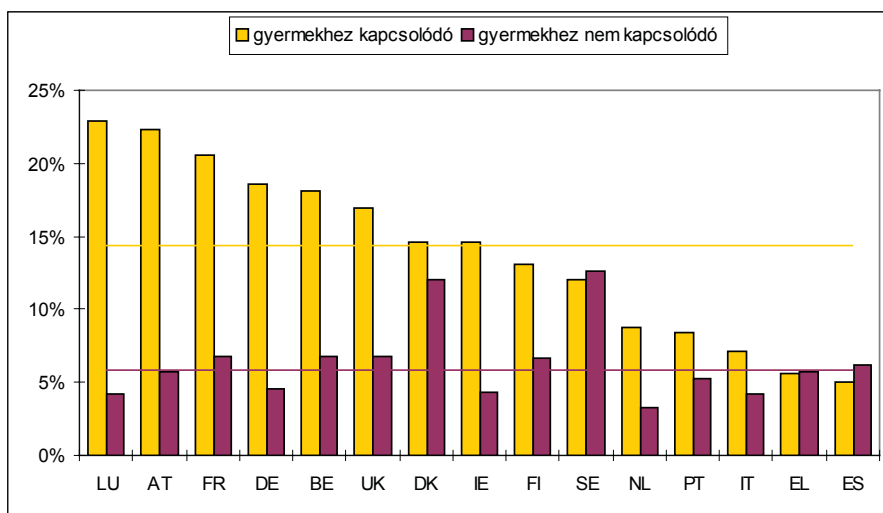
A legtöbb országban a gyermekeket jelentős mértékben támogatják gyermekekhez kapcsolódó ellátásokkal, bár a nem gyermekekhez kapcsolódó juttatások is számottevőek (lásd 1. ábra). A gyermekekhez kapcsolódó adókedvezmények és támogatások egy gyermekre jutó átlagának 14,4 szá-

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

zaléka az egy főre jutó, rendelkezésre álló jövedelemnek, miközben a nem gyermekekhez kapcsolódó ellátások (bruttó összege) 5,9 százalék.⁴

A négy dél-európai EU tagállamban a nem gyermekekhez kapcsolódó ellátások közelítenek (Portugáliában és Olaszországban) az egyébként az EU-ban legalacsonyabb szintű, gyermekekhez kapcsolódó ellátások mértékéhez, vagy akár meg is haladják azt (Görögországban és Spanyolországban). Tulajdonképpen ugyanez a helyzet Dániában és Svédországban is, az utóbbiban elsősorban a bőkezű anyasági támogatások miatt, melyeket ebben az elemzésben nem gyermekekhez kapcsolódó juttatásnak tekintünk. E két ország kivételével a gyermekekre jutó egy főre jutó, nem gyermekekhez kapcsolódó ellátások a meglehetősen szűk 3–6 százalékos sávban mozognak az egy főre jutó jövedelemhez viszonyítva. Másfelől a gyermekekhez kapcsolódó ellátások sokkal nagyobb mértékben különböznek az egyes országokban, a skála a spanyolországi 55 százaléktól a luxemburgi 23 százalékiig terjed.

1. ábra Az egy gyermekre jutó, gyermekekhez kapcsolódó és gyermekekhez nem kapcsolódó pénzügyi ellátások mértéke az egy főre jutó rendelkezésre álló jövedelem százalékában

Megjegyzés. Az országok a gyermekekhez kapcsolódó ellátások szintje szerint vannak sorba rendezve, a vízszintes vonalak az egyes csoportok átlagait mutatják.

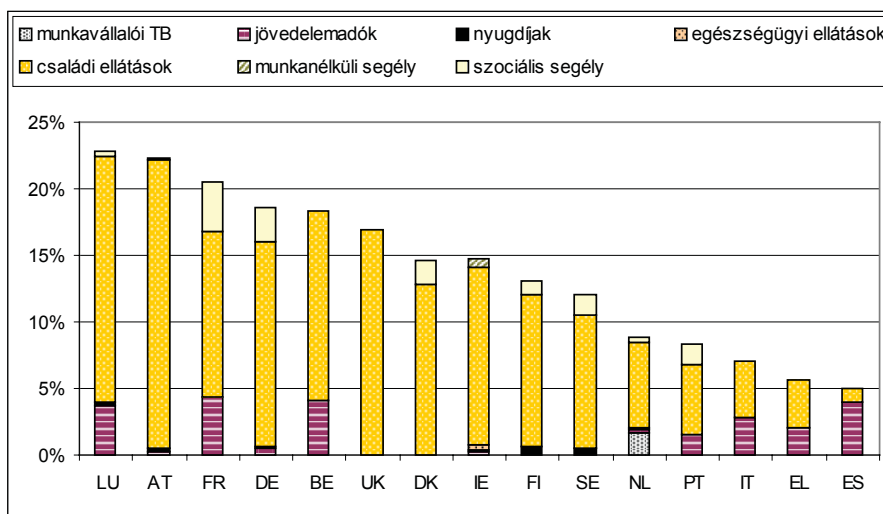
Forrás. EUROMOD-számítás (C11-es verzió).

⁴ Ha azt feltételeznénk, hogy a gyermekekhez kapcsolódó ellátásokon a háztartás minden tagja osztozik, nemcsak a gyermekek – lásd fentebb –, akkor ez a különbség kisebb lenne, de akkor sem tűnne el. Ugyanakkor, ha az ellátások adóterhét is számításba vennénk, a rés még nagyobb lenne, hiszen általában inkább a keresetpótló ellátásokat szokták megadóztatni, mint például a háztartások által kapott nyugdíjat, semmint a gyermekekhez kapcsolódó ellátásokat.

Tanulságos elemzést végezhetünk, ha az adó- és támogatási rendszer ellátásait további öt alcsoportra bontjuk: nyugdíjakra (például öregségi és özvegyi nyugdíjak), az egészségi állapottal összefüggő ellátásokra (rokkantnyugdíj, tartós betegség miatt járó vagy gondozási díj), családtámogatásokra (beleértve többek között a gyermekgondozási díjat és a sérült gyermekek után járó ellátásokat), a munkanélküliek támogatásának különböző formáira (beleértve a korai nyugdíjat és a munkanélküli segélyt), valamint a szociális segélyekre (ideértve a lakhatási támogatást is).⁵

A gyermekekhez kapcsolódó ellátások (lásd 2. ábra), nem meglepő módon, elsősorban a családtámogatásokból tevődnek össze. A szociális segély a második legjelentősebb összetevő, és nagyobb mértékben járul hozzá a háztartások jövedelméhez Franciaországban, Németországban és a skandináv államokban, mint az ellátások egyéb formáinak sora, melynek aránya elenyésző. Kilenc országban további támogatást kapnak a családok adókedvezmények formájában, bár meglehetősen alacsony szinten, kivéve Spanyolországot, ahol ez meghaladja az ellátásokból származó jövedelmet. Az adórendszeren keresztüli támogatás legjelentősebb eleme a személyi jövedelemadó-kedvezmény, kivéve Hollandiát, ahol a hatás legnagyobb része az alacsonyabb tb-járulékokból ered.

2. ábra Gyermekekhez kapcsolódó készpénzes támogatások, támogatási és adókatóriák szerint az egy főre jutó, rendelkezésre álló jövedelem százalékában

Megjegyzés. Az országokat az összes gyermekekhez kapcsolódó ellátás szintje szerint rangsoroltuk.

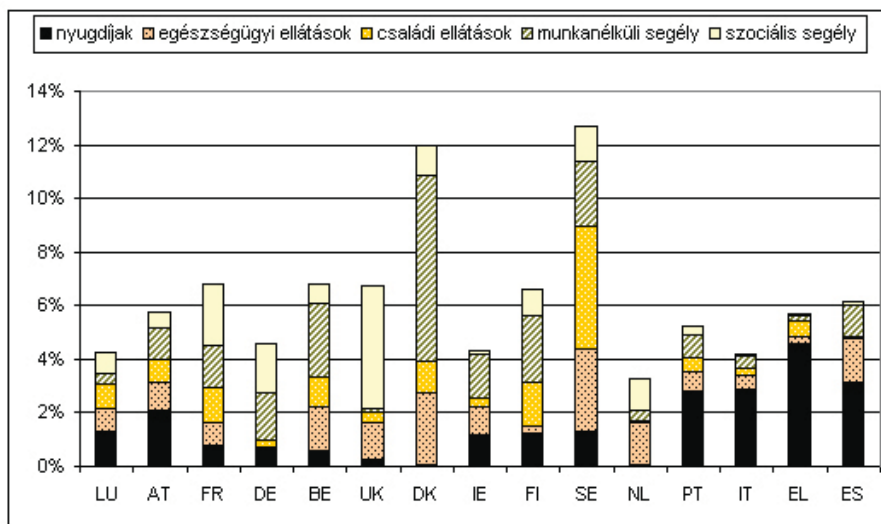
Forrás. EUROMOD-számítás (C11-es verzió).

⁵ Ezek a kategóriák nagyjából egybeesnek az OECD által használt csoportosítással, kisebb kivételektől eltekintve.

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

A nem gyermekekhez kapcsolódó ellátások (3. ábra) sokkal nagyobb összetételbeli változatosságot mutatnak. A dél-európai országok nagymértékben támaszkodnak a nyugdíjakra, míg Belgium, Németország és a skandináv országok (különösen Dánia) jelentős támogatásokat fizetnek ki munkanélküli ellátások formájában. Ez utóbbi gyakorlatilag nem létezik az Egyesült Királyságban, amely elsősorban a szociális segély-jellegű transzfereket alkalmazza. A szociális segély Franciaországban és Németországban is fontos, míg súlyuk jelentéktelen a dél-európai országokban. Az egészségi állapothoz kötődő támogatások a nem gyermekekhez kapcsolódó ellátások mintegy felét teszik ki Hollandiában, de Svédországban és Dániában is számottevőek. Az ebbe a kategóriába sorolt családtámogatások főként Svédországban jelentősek, s elsősorban ösztöndíjak formájában adják, amivel az idősebb gyermekek továbbtanulását finanszírozzák.

3. ábra Nem gyermekekhez kapcsolódó támogatások, támogatási kategóriák szerint az egy főre jutó, rendelkezésre álló jövedelem százalékában

Megjegyzés. Az országokat az összes gyermekekhez kapcsolódó ellátás szintje szerint rangsoroltuk.

Forrás. EUROMOD-számítás (C11-es verzió).

Jelentősek az eltérések országokon belül is, a különböző jövedelmi szintű háztartások között, különösen Dániában, Írországban és az Egyesült Királyságban (lásd 4. ábra). A legtöbb országban a támogatások az alacsony jövedelmű háztartásokban élő gyermekeket célozzák, míg néhányban a támogatás viszonylag egyenlően oszlik meg a jövedelmi kategóriák mentén, és csak Görögországban és Spanyolországban kapnak többet a magasabb jövedelmű háztartások. Franciaországban, Luxemburgban és Spanyolországban a szegényeknek kedvező, rászorultság alapú ellátásokat a nagy mértékben a jómódúakat támogató adóengedmények ellensúlyozzák. Általában véve azokban az országokban, ahol a nem gyermekekhez kapcsolódó támogatás inverz módon függ a jövedelemtől, ott ugyanez

igaz a gyermekekhez kapcsolódó ellátásokra is. Vannak olyan országok, ahol a két ellátástípus közül csak az egyiket célozzák ilyen módon, mint Franciaországban, Olaszországban és Portugáliában (gyermekekhez kapcsolódó ellátások), illetve Belgiumban (nem gyermekekhez kapcsolódó ellátások). Összességében a gyermekek részére kifizetett kombinált támogatások összege az egy főre jutó rendelkezésre álló jövedelemhez viszonyítva a görögországi alsó decilis 7 százalékatól a dániai második legalacsonyabb jövedelmi decilis 47 százalékáig terjed.

A gyermekek száma sem egyenlően oszlik meg a jövedelmi kategóriák mentén. Az alacsonyabb jövedelmi decilisekben általában több gyermek van, kivéve a skandináv országokat és Belgiumot, ahol a gyermekek a középső decilisekben koncentrálnak, és Görögországban, ahol valamilyen több gyermek van a felső decilisekben (4. ábra). Mivel azonban a deciliseket a rendelkezésre álló jövedelem alapján állapították meg, tehát az ellátások és az adók és járulékok figyelembe vételével, a gyermek helyét a jövedelem-eloszlásban befolyásolja az ellátások eloszlása is.

3. Következtetések

Egy adott ország elosztási csatornáinak jellemzői jelentős hatással vannak a gyermekekhez kapcsolódó ellátások eloszlására a különböző decilisekbe tartozók között, függetlenül a támogatások nagyságától. Az adórendszeren keresztüli ellátások a jobb módú családokat támogatják, vagy legfeljebb egyenlő mértékű támogatást nyújtanak az jövedelemeloszlás mentén. Elvben tehát a pénzbeli ellátások felé való elmozdulás lehetővé tenné egy ország számára azt, hogy további költségvetési kiadások nélkül csoportosítson jövedelmeket a legszegényebb gyermekek számára.

Erős érvek vannak amellet is (az Egyesült Királyságból származó adatok alapján), hogy az anyák nagyobb valószínűséggel költik a pénzt a gyermekek szükségleteinek kielégítésére, mint az apák (Lundberg et al., 1997). Ha tehát a gyermekekhez kapcsolódó ellátásokat az anyáknak fizetik ki, azokat nagyobb valószínűséggel fordítják a gyermekek jólétére, mint az adókedvezményeket, amelyek egyszerűen lecsökkentik a kereső által fizetett adó mennyiségét.

Ugyanakkor, ha az adórendszer és a gyermekes családoknak nyújtott támogatások csatornáit között kell választani, azt is figyelembe kell venni, hogy az adórendszeren keresztül nyújtott ellátásokat nagyobb valószínűséggel fogják igénybe venni, mint a rászorultság alapú ellátásokat, mivel a rászorultak vonakodnak kérni, és kerülnek az igényléssel járó nehézségeket (HM Treasury, 1998). Empirikus megfigyelés, hogy egyes országokban egyre jellemzőbbé válnak az adózási rendszeren keresztül nyújtott támogatások, a hagyományos pénzbeli támogatásokkal szemben (Bradshaw és Finch, 2002).

Azokban az országokban, ahol bőkezűbb rendszerek működnek (pl. Ausztria, Luxemburg, Franciaország és Dánia), a támogatások legnagyobb részét jövedelemtől független ellátások formájában folyósítják. Ez egyfelől igazolja az univerzális ellátások érvényességét, mint a gyermekek támogatásának és különösen a gyermekszegénység elleni harc megfelelő eszközeit, tekintettel arra, hogy ezeket hatékonyan, és heti vagy havi rendszer-

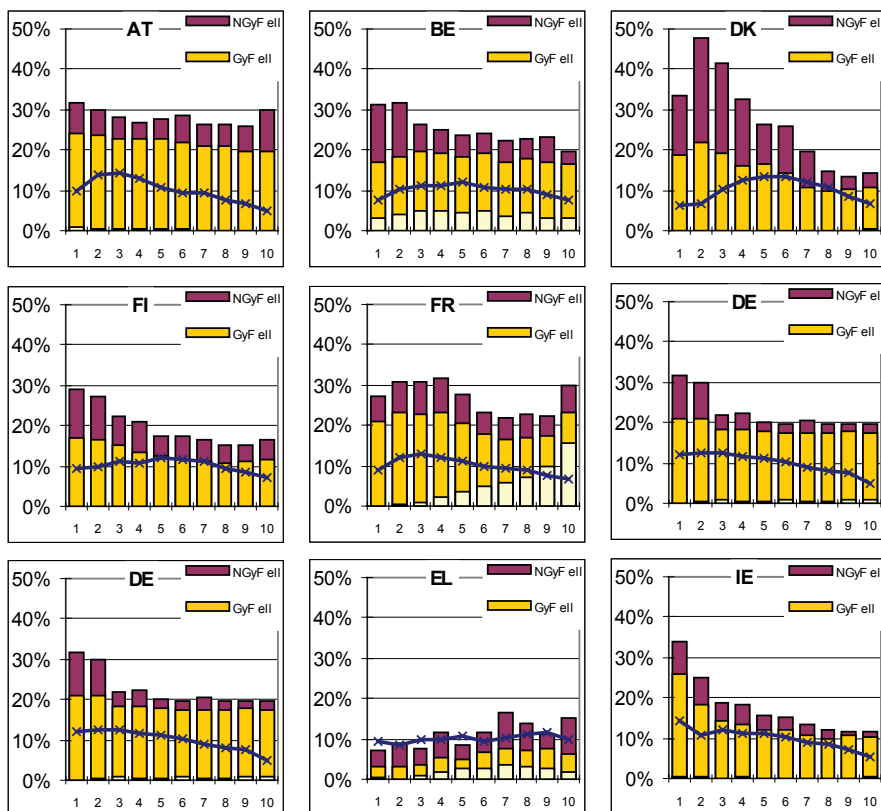
SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

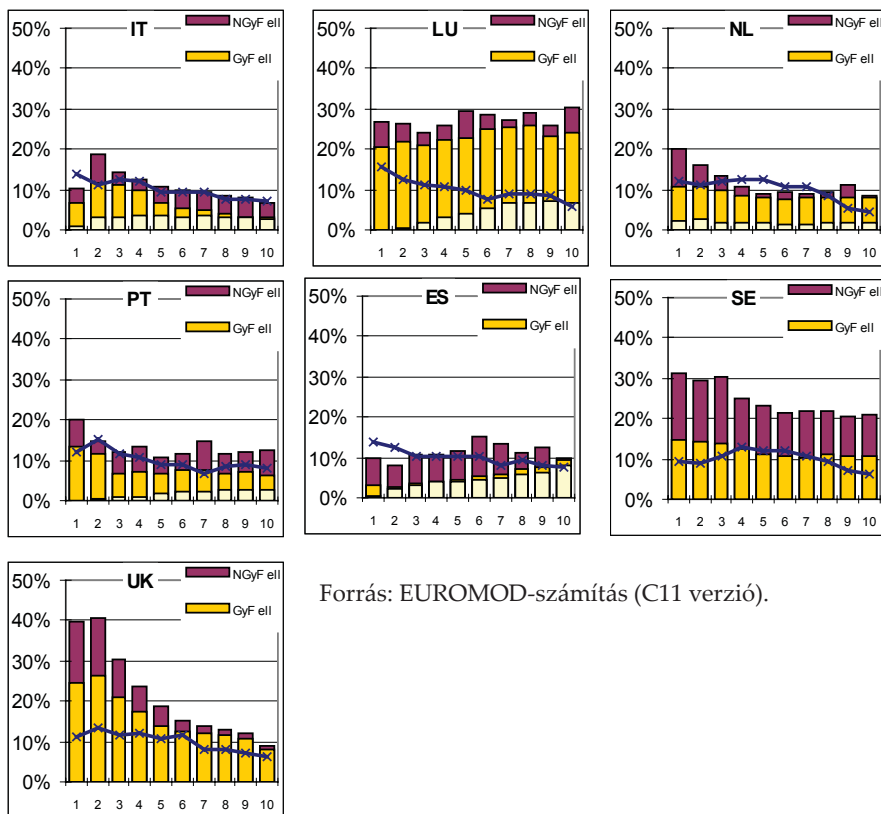
rességgel folyósítják, másfelől arra, hogy nélkülözik a szociális stigmát, és nagy arányban veszik ezeket igénybe. Amellett a rászorultság alapú eszközök hatékonyak abban, hogy a támogatásokat a legszegényebbek felé tereljék, annak ellenére, hogy magasabb a költségvonzatuk amiatt, hogy nem veszik igénybe őket, illetve a párok második számú keresője esetében munkavállalási ellenőztőként hatnak (Whiteford és Adema, 2007).

Néhány kivételtől eltekintve az állami támogatások általában magasabbak a fiatalabb (0–5 éves), mint az idősebb (6–17 éves) gyermekek esetében (SSO Jelentés, 2006). Az, hogy az állami támogatások hogyan oszlanak meg a gyermekek életkora szerint, és időzítésük a gyermekkor melyik szakaszára esik, úgy tűnik, befolyásolja a gyermekek későbbi életesélyeit (Ermish et al., 2001).

A fentebb vázolt eredmények számottevő hiányossága, hogy nem veszik figyelembe az ellátások adóterhét, ami értelemszerűen azt jelenti, hogy a támogatást felülbecsültük azokban az országokban, ahol az ellátásokat terhelő adók jelentősek. Ami valójában számít, az az adózási és ellátási rendszer valódi, nettó hatása, aminek kiszámítása további kutatások feladata.

4. ábra Gyermekekhez kapcsolódó (GYF) és nem gyermekekhez kapcsolódó (NGYF) pénzkifizetések az egy főre jutó rendelkezésre álló jövedelem százalékában, jövedelmi decilisek és az egyes decilisek gyermekekre jutó hányada

Forrás: EUROMOD-számítás (C11 verzió).

Irodalom

- Bradshaw, J. és Finch, N. (2002): *A comparison of Child Benefit packages in 22 countries*, Research Report no 174. London: Department for Work and Pensions.
- Corak, M., Lietz, C. és Sutherland, H. (2005): "The Impact of Tax and Transfer Systems on Children in the European Union", Innocenti WP 2005-04, Florence: UNICEF Research Centre.
- Del Boca D. és C. Wetzels (2007): *Social Policies, Labour Markets and Motherhood: a Comparative Analysis of European Countries*, Cambridge: University Press.
- Ermisch, J., Francesconi, M. és Pevalin, D. J. (2001): *Outcomes for children of poverty*, Research Report no 158. London: Department for Work and Pensions.
- EUROMOD Country Reports (2001, 2003): Microsimulation Unit, ISER, University of Essex.
- HM Treasury (1998): *Working Families Tax Credit and Work Incentives, The Modernisation of Britain's Tax and Benefit System Number Three*. London: HM Treasury.
- Kesti J (2003): *European Tax Handbook* (Ed), Amsterdam: IBFD.
- Levy, H., Lietz, C. és H. Sutherland (2007): "Swapping Policies: Alternative Tax-Benefit Strategies to Support Children in Austria, Spain and the UK", *Journal of Social Policy* 36(4).
- Lundberg, S. J., R. A. Pollak és T. J. Wales (1997): "Do Husbands and Wives Pool their Resources? Evidence from UK Child Benefit", *Journal of Human Resources* 32 (3): 463–480.

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

- O'Donoghue C. és H. Sutherland (1999): "Accounting for the family in European income tax systems", *Cambridge Journal of Economics* 23: 565–98.
- Sutherland H. (2001): "EUROMOD: An Integrated European Benefit-Tax Model, Final Report", EUROMOD WP EM9/01. Microsimulation Unit, ISER, University of Essex.
- Sutherland H. (2007): "EUROMOD: the tax-benefit microsimulation model for the European Union" in A. Gupta and A. Harding (eds) *Modelling Our Future: population ageing, health and aged care*. International Symposia in Economic Theory and Econometrics Vol 16, Elsevier pp 483–488.
- Whiteford P. és W. Adema (2007): "What Works Best in Reducing Child Poverty: A Benefit or Work Strategy?", OECD Social, Employment And Migration Working Papers No. 51, OECD, Paris.

BUDAI ISTVÁN

Az interprofesszionális együttműködés és a szociális munka

Amivel (talán) már számolunk...¹

A hazai szociális szolgáltatásokban gyakran tapasztalható, hogy az igen bonyolult emberi-társadalmi problémahelyzetek – a felhasználói szükségletek és a szakmai beavatkozások –, eredmények nincsenek összhangban egymással. A veszélyeztetett, kirekesztett helyzetben lévő, hátrányos helyzetű településeken, térségekben élő emberek, csoportok, közösségek ügyei, a társadalmi integráció elősegítése, a szegénység mértékének és mélységének csökkentése mikro- és makro-szinten egyaránt kooperációt, együttműködést, komplex szemléletű megközelítést igényel, a különböző ágazatok szakmaival (egészségügy, oktatásügy, foglalkoztatás, szociális szakma stb.). A vonatkozó külföldi és magyarországi kezdeményezések és projektek tapasztalataira és eredményeire támaszkodva a tanulmány az interprofesszionális együttműködés szellemisége mellett érvel, és bemutatja, megvizsgálja, elemzi az interprofesszionális együttműködés előzményeit, lényegét, feltételeit, értékeit, nehézségeit, alkalmazási lehetőségeit, különös tekintettel a szociális munkával való, fontosabb összefüggésekre.

A szociális munka különböző fórumain, konferenciákon, prezentációkon, szakmai vitákon, workshopokon, egyes publikációkban, a mindennapi szakmai közbeszédben, a képzésekben és újabban már pályázati téma-kiírásokban (TÁMOP 5.4.4.) egyre gyakrabban találkozhatunk az interprofesszionális (továbbiakban IP) kifejezéssel. Egyfelől azzal a kimondott vagy kimondatlan szándékkal, miszerint a válságokkal teli, globalizálódott világban talán a jól hangzó kifejezés mögött ott lévő szellemiséggel a szociális szakmai tevékenység nehézségeihez és bajaihoz keresünk és találunk egyfajta kapaszkodót. Különösen a közvetlenül kliensekkel dolgozó szakemberek körében hallható: „már megint felfedeztünk egy új(abb), divatos, aktuális varázsfogalmat, gyógyírt, módszert, s ettől várjuk dolga-

¹ Jelen tanulmány alcíme az „Amivel még nem számolunk...” c., a vonatkozó témában, 2001-ben kiadott kötetre utal.

ink jobbra fordulását”, a szakmai tevékenység megújulását, hatékonyabbá tételét. Úgy tűnik, talán végre ezzel kapunk konkrét módszereket, eszközöket, fogódzókat, recepteket...” „Most valakik megint nyújtanak egyfajta »kapaszkodó«-félét, és ha erre az »új«-ra »rákapcsolódunk«, akkor valószínűleg több és jobb elismerés birtokába kerülhetünk...”. Másfelől, különösen az IP tevékenységre felkészítő tréningeken és tanfolyamokon hallható gyakran a résztvevőktől, hogy „...nincs új a Nap alatt...”, „...mi mindig is így, az IP szellemében dolgoztunk...”, a „...segítő munka lényegéből következik, hogy csakis egymással való összefogással tudunk úrrá lenni nehézségeinken...” – mint egyfajta, lényegében önigazoló védekezés megfogalmazása.

Néhány dolgot gyorsan meg kell jegyezni. A szociális munka nem képes mindent megoldani, nem lehet mindenhatónak tekinteni és az illúziók keresésére és kergetésére használni. Ahogyan más ágazatok szakembere, úgy a szociális munkás sem omnipotens. Nem hihetünk az egyedüli, üdvözítő módszer megtalálásában sem, mert ilyen, mindenre választ adó út és mód egyszerűen nincs. Gond van a recept-abszolutizálással is. A receptekkel ugyanis csak félresodorhatjuk a szociális munka folyamatában érvényesülhető és érvényesíthető fontos értékeket, mint például az együttgondolkodást, a team-munkát, az együttműködést stb. A sokszor tapasztalható szakmai eszköztelenség nem oldható fel receptek (át)adásával, másolásával és terjesztésével.

Kérdés tehát: hogyan került a szociális munka fogalom használatába az IP, mit jelent voltaképpen, mire használható, s jelenthet-e távlatosan egyfajta fejlődési irányt, stratégiát és értéket a szociális munkában.

Mi hozza az IP-t a szociális szakma érdeklődésének fókuszába?

Az igen sajátos professzionalizálódás útját járó hazai szociális munka és szakma 20 éve ellentmondásos helyzetben működik, jelentős megkésettiséggel fejlődik és az igen komoly szakmai erőfeszítések ellenére súlyos problémákkal küszködik. Annak idején a szakma a jóléti állam szociálpolitikájának értékeiből levezetett szociális munka szellemisége szerint próbált felállni és próbálta megtenni első lépéseit. Mindeközben már az első évektől kezdődően, és az idő múlásával pedig egyre erőteljesebben érzékelhetővé vált a neoliberais, neokonzervatív szellemiséget megtestesítő, a piac és verseny prioritását kifejező, a jóléti állammal szembeni paradigma és kritika is. Azaz hogy a szociális ellátások úgymond korlátozzák a piac működését, a versenyképességet, és így a gazdaság nem tud hatékonyan reagálni a globalizáció újabb és újabb kihívásaira, a nemzetközi pénzügyi-gazdasági válságra, következésképp a társadalmi haladás általában is csorbát szenved. Mindennek a szociális munkára vonatkozó megakasztó, visszahúzó hatása a korábbi két évtizedben és jelenleg is jól érzékelhető (Pataki 2009).

1. A jelenségek mögött folyamatosan ott húzódtak és húzódnak a szociális munka mibenlétére, lényegére vonatkozó viták, eszmecserek, sőt újabban – érthető módon – megjelenik a szociális munka újradefiniálásá-

nak igénye is. A szociális munka társadalmi mandátumának, funkciójának lényege (más kifejezésével: hogy mit rendel meg a társadalom a szociális munkától), hogy megelőzze, enyhítse, megakadályozza a nélkülözést és a szenvedést. Közvetlen és közvetett módon segítsen az időlegesen, vagy tartósan a társadalom periferiájára szorulókon, továbbá segítse elő az elnyomott helyzetben lévők felszabadítását és a veszteséget elszenvedők autonómiájának, kompetenciáinak-képességeinek visszaszerzését, a társadalomba való visszailleszkedésüket (Németh 2004). Egyre erőteljesebben érzékelhető ezzel párhuzamosan egy másik nézet terjedése is, miszerint a szociális munka funkciója nem egyéb, mint a „közös” társadalmi (főleg a középosztálybeli) normák betartatása a társadalom peremén élőkkel, azaz vulgárisan fogalmazva a „nemszeretem emberek” kontrollja és regulálása, az állami, önkormányzati, hivatali, bürokratikus eszközök által. Az utóbbi szemlélet a jóléti állam kritikája és a gazdasági válság erősödésével egyenes arányban nő.

Fentieket alapul véve nem felesleges idézni az International Federation of Social Work (a Szociális Munkások Nemzetközi Szövetsége) hosszú évek (2001–04) munkája során, konszenzussal meghatározott szociális munka definícióját.

„A professzionális szociális munka elősegíti a társadalmi változásokat, a problémamegoldásokat az emberi kapcsolatokban, valamint segíti az »empowerment«-et; az emberi képességek felszabadítását és az emberek felhatalmazását arra, hogy cselekedjenek jólétük fokozása érdekében. Az emberi viselkedésről és a társadalmi rendszerekről szóló elméletek felhasználásával a szociális munka azokon a pontokon avatkozik be, ahol az emberek egymással és társadalmi környezetükkel kerülnek kapcsolatba. Az emberi jogok és a szociális igazságosság alapvető fontosságúak a szociális munkában.” (Global Standards for Social Work Education and Training, Sewpaul – Jones 2004, p. 494., A szociális munkás-képzés globális alapelvei 2006, 5.)

A definíció még a világválság előtt, de a már igen erősen ható globalizációs folyamatok időszakában született meg. A szakmafejlesztés elvárásait és irányelveit megcélzó megközelítés többek között arra irányítja a figyelmet, hogy a szociális és társadalmi problémák nem ismernek ország határokat, a világ bármely kontinensén, pontján hasonlóan vagy azonosan – globálisan – jelennek meg. Következésképp a szociális munkásoknak is a szakma nemzetközi – globális – tapasztalatainak figyelembe vételével lehet megoldásokat és megfelelő válaszokat adni az adott, konkrét esetekre, lokálisan vagy éppen társadalmi szinten.

A definíció a szociális munka szakmaiságát kifejező, hosszabb távon érvényes értékei alapján fogalmazódott meg. Kérdés, hogy a jelenlegi válság bonyolultabb körülményei között miként állja ki a próbát és mennyiben szükséges pontosítani. Kidolgozói anno a definíció fejleszthetősége és rugalmassága mellett érveltek. Ez igen fontos kiindulópont. Kérdés továbbá, hogy miképpen tudja az emberjogi – szociális igazságosság, esélyegyenlőség stb. – szempontokat is újabban magáénak valló szociális munka érvényesíteni az egyének, családok, csoportok, közösségek szükségleteinek megfelelő szolgáltatásokat: a fejlesztést, a védelmet, a megelőzést, az előmozdítást, a bátorítást, a képviselést, az erősítést, az elősegítést, a kontrollt stb. És kérdés persze, hogy miképpen? Képes-e

minderre önmagában a szociális munkás, önmagában a szociális intézmény és önmagában a szociális szakma. A válasz egyértelműen: nem.

2. Hazánkban a szociális ellátásban dolgozók nagyon jól tudják, hogy a közvetlen kliens kapcsolatokban a szociális munkások döntően egyedi esetekkel dolgoznak. Az esetmunkában alkalmazott problémamegoldó vagy rendszerszemléletű modell – a segítő folyamatok struktúrája – korábban biztos keretnek bizonyult, idővel viszont, egyebek között a miatt, mert egy-egy kollégának a legtöbbször lényegesen az erején felül kellett teljesítenie, e biztos keretnek tartott eljárások sem elegendők és megfelelőek. A társadalmi szolidaritást manifesztáló közösségi szociális munka-akciók közismerten ritkák és hatástalanabbak. Az ellentmondásos fejlődés indikátoraiként értelmezhetők a szakmaetikai normák felpuhulása, a szociális munka legtipikusabb értékdilemmáinak (beavatkozás, érdemesség, kontroll-autonómia, lojalitás stb.) zavarai (ld. a rászorultság elv, az „Út a munkába” című program és a krízisalap bevezetése körüli vitákat). A sokszor csupán krízisellátó esetvitelt folytató szociális szakemberek jó része ma már nap mint nap szembesül egy-egy család elszegényedésével, krízishelyzetével, az egzisztenciák, a munkahely, a lakások elvesztésével és következképp a mélyszegénységből való kitörésnek esélytelenségével. Ezzel egy időben pedig a médiában a mindennapra eső, az emberi tragédiákat szenzációvá degradáló és csupán a nézettségi mutatókat erősítő politikájával és szemlélettel. A rendkívül bonyolult háttérű, tragikus sorsok, esetek – így a szociális munka – láthatóan szétfeszítik az egy-szakmás, vagy egy-intézményes (szolgáltatás) problémakezelést.

A fent körvonalazott helyzetet nehezíti a szociális szakemberek identitásának fejlődését, a komplex szemlélet és az együttműködés kialakulását, szűkíti a szakemberek eszköztárát, és terminológiai pongyolaság, szegénylenség és zavar tapasztalható a szociális szakemberek és a szakmai fogalmak használatában is. Csak néhány példa: Ugyan a felsőfokú szociális képzés manifesztáltan szociális szakembereket képez, de az ellátórendszer intézményeiben felsőfokú végzettséggel alkalmazottakat, főleg a jogszabályi környezet (1/2000. [I. 7.] SzCsM és 15/1998. [IV. 30.] NM rendeletek) elégtelen volta miatt a szakmai terminológia nem nevezi szociális munkásoknak, hanem tanácsadóknak, családgondozóknak (s ha külön tanfolyamot elvégeznek, akkor adósságkezelőnek, munkavállalási tanácsadónak), vagy alacsonyküszöbű ellátási koordinátornak, terápiás-, mentálhigiénés munkatársnak, vagy foglalkozás-szervezőnek, a szociálpedagógust szabadidő szervezőnek vagy fejlesztő pedagógusnak. Szinte mindegy, hogy minek, a lényeg, hogy nem szociális munkásnak (Budai 2005, Szabó 2005).

Hasonló a helyzet a „másik oldalon” is. Az 1990-es években a kliens kifejezés viszonylag általánosan elterjedt, de nem tudott elterjedni az ennél lényegesen szerencsésebb – a brit gyakorlatban általánosan alkalmazott és az ő szükségleteit kielégítő, jogait, méltóságát egyértelműen kifejező, megerősítő (vö.: empowerment) –, a szolgáltatást felhasználó/használó (user) elnevezés. Újabban rohamosan terjed a rászorult, az érintett, az ellátott, a gondozott, a címzett, a problémával terhelt, sőt a (bugyuta és végképp értelmezhetetlen) „visszagondozott” kifejezés. Nagy kérdés, hogy miképpen látnánk, éreznénk önmagunkat, ha címzettnek, terheltnek, visszagondozottnak neveznének bennünket. A szakma nemzetközi

gyakorlatából átvett „szerződés” (contract) fogalom helyett – amely alapvetően a szociális munkás és a szolgáltatást használó partneri együttműködését célozza – nálunk a gondozási-nevelési terv válik elterjedté, amely inkább a szankcionálást, az egyenirányítást, az autoritást, vagy a kliens teljes tehetetlenségét (és ezért a fejre állított logika alapján kell gondozni!) fejezi ki. (Megjegyzendő: a korszerű pedagógia sem tekinti a gyerekeket passzív, tehetetlen, csak gondozásra szoruló lényeknek.) Az egész kérdés Heller Agnes gondolatmenetéhez kapcsolódóan azért is fontos, mert az adott nyelv- (fogalom-) használat a nyelvhasználók gondolkodását tükrözi, s ha a nyelvhasználat megváltozik – jelen esetben silányodik –, akkor előbb-utóbb azt a gondolkodásmód is követi.

3. Fentiekhez hasonló problémákat lehet megállapítani a magyarországi szociális szolgáltatások fejlődésének, intézményesülésének vizsgálatakor is. A hazai szolgáltató-ellátó rendszer egésze régóta szakmai kritika tárgya. Bugarszky (2004) például az intézményrendszer és különösképpen a gyermekjóléti szolgálatok fejlődésének hiányosságait, ennek okait taglalja a vonatkozó jogszabályok háttérében. Galkovic (2007) is a gyermekjóléti terület fejlesztésének sajátosságaira, így a megfelelő szemléleti alap szükségességére, a pozitív makro- és mikro-szintű kapcsolatrendszerre, a segítő identitás és a kontroll funkció újra és újra gondolására hívja fel többek között a figyelmet.

Sokszor kérdés, miként minősíthető a koncepciózusságot, a tervszerűséget és az eredményességet kevésbé, de az esetleges működést, ad-hoc „fejlesztést” erősebben magán viselő szociális ellátó (intézmény) rendszer és az ott dolgozók tevékenysége. A diszfunkciókkal és zavarokkal nap mint nap találkozunk, hiszen a szolgáltatások köztudottan költségesen és bürokratikusán működnek. A túlzottan címkéző, ítélező(vádló)-kényszerítő-szankcionáló-követelőző-gondozói, a büntető, vagy a paternalisztikus attitűd hatásai egyértelműek: nem végeznek megfelelő szükséglet-felmérést, nincs problémakezelés és -megoldás, másrészt gyakran nem kívánat függőségbe viszik a szolgáltatások felhasználóit, nem fejlesztenek és nem integrálnak, összességében nem segítenek. Sokszor nem érik el a legrászorultabbakat, nincs vagy korlátozott a hátrányos helyzetű, legszegényebb településeken és térségekben az intézményi kiépítettség, és nincsenek jelen diplomás szociális munkás végzettségűek sem (mert a falu- és tanyagondnok képzése, a mentor pedig tevékenységének alaplényege miatt nem az). Sokszor nincs kongruencia a szociális intézmények deklarált célja és ott folyó mindennapi szakmai tevékenység között. Nem általánosan felismert szükséglet a szolgáltatások közötti kapcsolat, a különböző szakmák képviselőinek közös tevékenysége. A koordinátlanságra, az együttműködés nehézségeire mutató kérdések jelen vannak persze más humán (például oktatási, foglalkoztatási, egészségügyi) ágazatokban is. A helyzet a különböző szolgáltatások eredményességét, hatásosságát illetően szinte azonos, ami persze nem adhat felmentéseket a szociális ágazat művelői számára (Budai 2008/b).

4. Milyen szociális szolgáltatásokra van tehát szükség a globális válság időszakában, az úgynevezett esélyteremtő, aktivizáló állam keretei között? Milyen módokon kellene a szociális intézményeket, szolgáltatásokat modernizálni és a szociális munka gyakorlatát fejleszteni? Másféle és újabb stratégiákra van szükség: hosszú távú célokra, egyértelmű pers-

pektívákra, komplex szolgáltatásokra, holisztikus megközelítésre, gazdaságos működésre, kielégítő egyensúlyok megteremtésére, elérésére, valós eredményekre stb. A szolgáltatások legyenek gazdaságosak, értékesek, hatékonyak, az elvárható célokra és kimenetekre fókuszáljanak, a szolgáltatásokat felhasználók kapjanak nagyobb szerepet saját sorsuk jobbá tételében, növeljük érdekérvényesítési esélyeiket a problémamegoldás folyamatában, legyenek átláthatóak és mérhetőek a szociális beavatkozások (Kozma 2007, Krémer 2008, Pataki 2008).

A szociális szakmán belüli és a humán szakmák közötti komoly összefogásokra, integrációkra, együttműködésekre van szükség, mert éppen az ember és társadalmi környezete közötti kölcsönhatás veszíthető el, így a szociális munka holisztikus szemlélete, lényege is, ha az embert és környezetét nem a maga totalitásában, komplexségében értelmezik, elemzik és kezelik.

„Ha a világot folyamatosan csak részeiben látjuk, ha csak jelenlegi intézményünk-ből, csak két szemünkkel lehatárolt perspektíván keresztül vizsgálódunk, és ha valamennyien csak e lehatárolt élettapasztalattal és a kérdések lehatárolt megértésével rendelkezünk, akkor csak rontani fogunk a szolgáltatás egészen...” (Laming 1995, idézi Hume – Sharples 1995, p. 155.).

„A szociális munka eleve egy integráló szakma, társadalmi megrendeléseként értelmezi a valóságot, s adekvát választ dolgoz ki annak kezelésére” – írja Hegyesi (1997, 145–146). Bányai (2003) kiemeli, hogy a hazai gyermekjóléti szolgálatoknak például jó esélye lenne arra, hogy egy-egy magasabb igényű szolgáltatás esetén ők maguk töltsék be a szolgáltatási koordinátor (esetmenedzser) szerepét. Krémer (2008) is kifejezetten a szolgáltatási integrációban látja az egyik kiindulópontot, vagyis abban, hogy a bonyolult helyzetek javításához túl kell lépni a szakmai-ágazati határon. Másfelől biztos szakmai tudáson (bizonyítékokon) alapuló (evidence-based) gyakorlatra van szükség. A szociális szakembereknek alapvetően változtatni kell attitűdjeiken, szerepeiken és tevékenységük módján. Ugyanakkor a szociális munkát folytatók érzik és tudják, hogy a különböző szakmák képviselőivel való közös tevékenységre nincsenek megfelelően felkészülve, nincsenek rá eszközük, módszerük (Budai 2008/a).

Pillantás az előzményekre

A komplex és integrált módon történő szakmai fejlesztés szükségletét kifejező gondolat már néhány évtizeddel korábban megfogalmazódott különböző országokban, így az Egyesült Királyságban, a skandináv országokban, az Egyesült Államokban, Kanadában, Izraelben stb. A kritika az egymástól túlságosan elkülönülő és a kizárólagosságra törekvő diszciplínák és ezek intézményesüléseként megjelenő szolgáltatások vonatkozásában merült fel (Klein 1990, Nissani 1997, hivatkozik Korazim-Körösy 2007).

1. Nagy-Britanniában a szociális munka eredete a jótékonyság, a filantropia, a kölcsönös segítség és az állami (helyhatósági) beavatkozás szálai-ból fonódott össze. A modern értelemben vett szociális munka a második világháború utáni jóléti állam kialakulásával fejlődött ki, a helyi önkor-

mányzatok egyik szervezeti egységéent. A tudomány és szakmaköziség szemléletének előzményei már az 1960-as évektől tetten érhetők a különböző szakmák együttműködésében, leginkább az egészségügyi és a szociális ellátásokban.

„Szükségessé válik együttesen összehozni az elkülönült, de egymással kapcsolatban lévő készségeket, amelyek megerősítik az egészségügyi és szociális ellátások komplex tudásának expanzióját...” (Marshall és társai, 1979, idézi Leathard 1994, p. 7.).

A szakmák alulról jövő, szerves fejlődésén túl (több humán szakma képviselőiben érlelődött az együttműködés igénye) idővel a politikusok is meglátták e tevékenység társadalmi-gazdasági hasznosságát, és kezdtek nyomást gyakorolni a szakmai hierarchia csúcsán lévő szakemberekre (jogászokra, orvosokra stb.), s buzdítottak az IP tevékenység folytatására (Leathard 1994). A munkáspárti kormány 1996. évi hatalomra kerülése, illetve az Egészségügyi Törvény 1999. évi megjelenése után a brit költségvetés megosztotta a pénzügyi alapokat a helyi önkormányzatok és a társadalombiztosító között, ennek következtében a szociális munkások is szembesülhettek az IP team-ekben való dolgozás követelményeivel. Szakmai vonatkozásban az IP tevékenységet feltáró, elemző tanulmányok igen sok kérdést érintettek. Kiemelten például azt, hogy a hatalom, a különböző hierarchiák, a szexizmus, a rasszizmus és a diszkrimináció stb. feltárására, vagy az elnyomásellenes gyakorlat kifejlesztésére kitűnő eszköz az IP megközelítés. Több kutató és szakember rámutatott az általános, mindenkire kiterjedő szakmai sztereotípiákra a szociális munkások, az orvosok, az ápolók, a tanárok stb. körében. Ugyanakkor hangsúlyozták azt is, hogy az adott szakmai csoportokon belül is különböző módon értelmeznek azonos fogalmakat a szakemberek, így például a „problémát”, a „kommunikációt”, az „értékelést”, „diagnózist” stb. (vö. a magyarországi terminológiára tett korábbi utalásokkal!). Foglalkoztak az IP tevékenység kompetenciáival, a tudás és készségek rendszerével („szerszámkészletével”), a készségek modelljeivel, a team-munka lényegével és nehézségeivel, az alkalmazási lehetőségekkel (különböző agressziók, erőszak, bántalmazás esetén stb.). A különböző szakmai értékek elemzése elvezetett a szakmaköziség legfontosabb értékeinek meghatározásához is (Hopkins – Hume 1996).

Fentiek nyomán idővel az egészségügyi és szociális ellátásokban különböző IP kezdeményezések, tervek, projektek és képzések születtek. Például az egészség elősegítéséért, a különböző ellátások közösség által történő szervezéséért, a különböző települések, szervezetek egészségügyi-szociális állapotának javításáért, a különböző szervezetek közötti együttműködésért. Szakmaközi ellátási team-eket hoztak létre az idősek saját otthonukban való ellátására és több szakma részvételével integrált közösségi mentálhigiénés csoportokat a tartósan mentális betegségben szenvedők ellátására. A hagyományos szociális munkás szerepek pedig elmosódtak, mivel ápolók, orvosok, pszichiáterek, pedagógusok és más egyéb szakemberekkel kollaborációban dolgoztak együtt (Taylor – Vatcher 2005).

Németországban a szociálpedagógiai hagyományoknak megfelelően más irányokban tettek lépéseket az IP érvényesítése érdekében. Igen jó

SZOCIÁLIS MUNKA

gyakorlat alakult ki például a nehezen nevelhető fiatalokkal való IP foglalkozás nevelők, sportedzők és szociális szakemberek együttműködése keretében (Nickolai és társai 1996, Kersting, 1996).

Mára már gazdag szakirodalom, fejlesztő-kutató-képző hálózatok (European Inter-professional Education Network – EIPEN, Nordic Inter-professional Network – NIPNET, Centre for the Advancement of Interprofessional Education – CAIPE, HEAcademy Health Sciences and Practice Subject Centre King's College – London, INTERACT – Skócia), egyesületek (InterEd – The International Association for Interprofessional Education and Collaborative Practice), folyóiratok (Interprofessional Education for Qualifying Social Work), programok (Creating an Interprofessional Workforce, Kadima), konferenciák („Learning together to work together”, „All Together Better Health”) stb. segítik az IP tevékenységet.²

2. Magyarországon a szociális munka professzionalizációja az elmúlt húsz évben gyakran azt jelentette, hogy miként kell és lehet a szakma, a szakemberek kompetencia határait meghúzni, mekkora tér áll rendelkezésre a szociális munkásoknak a humán szakmák keretei között. Nehezítette e helyzetet a különböző rokon szakmák (különösen a pedagógia és az egészségügy) részéről a szakemberek képzésében és az alkalmazások terén megjelenő (és ma is jelen lévő) ún. „gyarmatosítási stratégia és gyakorlat”. Így állandó fontos kérdéssé, dilemmává vált hogy „mi a célravezetőbb”: Identitásunk, kényszereink, titkaink által vezérelve, értékeinket féltve saját közegünkbe bezárkózva dolgozzunk-e (ebben az amúgy mára már nagyon is megosztott szakmában), vagy megtartva szakmaiságunkat és határainkat kilépünk az integrációk, az IP tevékenységek eddig ki nem használt lehetőségei felé. Ami viszont nem egyszerű, mert szembe kell nézni különböző, ezzel ellentétes és jelentősen ható szemléletekkel, szellemiségekkel, mentalitással, attitűdökkel és viselkedéssel. Újabbán pedig szembesülni kell a félelemmel, miszerint a más szakmák képviselőivel való együttműködés egyenesen vihet el bennünket odáig, hogy voltaképpen feleslegessé válhatunk, hiszen mások is el tudnák(ják) látni a mi feladatainkat. Így fogalmaz találóan Lengyel (1999, 137. és 139. old.):

„Furcsa, paradox módon, mintha most az ezredfordulón éppen ez a felfogás, az egyetemes érdeklődés, az életterületek közötti átjárás, a »világmegváltás«, életforma – forradalom kerülne válságba, ... ahol visszatérés van a hierarchiákhoz ... az életterek rideg felosztásához és újrafelosztásához. ... Megvetéssel néznek azokra, akik még mindig az egészre akarnak rákérdezni ... az egészre való rákérdezés marhaság, tudománytalan és ésszerűtlen ... ha mindenki elvégzi a szakmájába tartozó dolgokat, a világ jobban működne. Ha minden részletet sikeresen racionalizálnánk, akkor az egész is ésszerűsödne.”

Ehhez teszi hozzá Várszegi (1999, 139. old.):

„A világ problémáit megnézzük a televízió híradásaiban, meghallgatjuk a rádióban, kellő módon szörnyülködünk, sajnálkozunk, keményen kritizálunk és ítélkezünk, de addig a gondolatig, hogy hol vagyok magam felelős, mit tehetnék, sőt, mit

² Bővebben ld. az alábbi honlapokat: www.eipen.org, www.eipen.sze.hu, www.nipnet.org, www.caipe.org.uk, www.health.heacademy.ac.uk

kellene tennem, nem biztos, hogy eljutunk. Tartsuk távol magunkat, ez nem a mi dolgunk – ez egy nemzedéki érzés.”

Pedig a szociális munka

„...sajátossága, hogy soha nem lehet egy vezető tudományhoz kapcsolni az ismereteket, mivel a szenvedő embert, a nehéz élethelyzetével önerejéből megküzdeni nem tudó embert nem lehet egyoldalúan megközelíteni. A szakma jövőbeni művelőitől számíthatunk arra, hogy szakmai tevékenységük közben a pszichológia, szociológia, pedagógia, orvostudomány és más tudományterületekből a szociális munka számára fontos mozaikokat integrálni tudják és egy homogén cselekvési koncepcióba át tudják ültetni.”

fogalmazza meg úgyszintén találóan Gáspár (1999, 79–80. old.).

Ennek ellenére voltak kezdeményezések idehaza is az IP együttműködés terén, így az egészségügyi és iskolai szociális munka kialakítása és fejlesztése terén (A kórházi szociális munka 1993, Magyar 2004, Máté – Személyácz 2009).

Az IP együttműködés lényege (fogalma)

Mit fejez ki voltaképpen az IP? Megközelítést, szemléletet, szellemiséget, attitűdöt, tevékenységet, gondolkodást, ki nem használt lehetőséget, illetve mindezeket összességében. Talán leginkább az együttműködés fogalom szervesíti a fentieket. A szakirodalom megkülönböztet kb. 50 különféle fogalmat, amelyek koncepció-, folyamat- és intézmény alapú, továbbá strukturális, szakmai vezetői, „egyenlőségi team” és menedzsment gyűjtőfogalmak köré sorolhatók (Budai 2001, Hume 1999). Ezek alapján az IP kollaboráció lényege így definiálható:

Az interprofesszionális munka két vagy több, különböző foglalkozási ághoz tartozó szakma képviselőinek időleges vagy hosszabb távú vállalkozása, kommunikációja és együttműködése, amelynek során a csoportdinamika jótékony hatása segítségével a közreműködő szakemberek meglévő és megtermelt tudásukat és erőforrásaikat megosztják egymás között egy közösen meghatározott cél vagy ügy elérése érdekében, közösen meghatározott, eldöntött, szinergikus, kreatív eljárás-módok alkalmazásával.

IP együttműködésre felkészítő hazai tanfolyamok résztvevői a tevékenység fogalmi lényegét gyakran az alábbi fantázia-rajzok, szimbólumok, hasonlatok alapján ragadták meg. Az IP olyan, mint egy:

- embersor, akik egymás kezét fogva, egymáshoz kötődően tudnak valami értelmeset elérni
- fogaskerek-rendszer, amelyben a kereknek jól kell egymáshoz illeszkedniük, hogy az egész gépezet működni tudjon
- lego-játék, mert a munka kezdetén külön-külön lego alkotó elemek – személyek – és a munka elvégeztével együtt már a felépített építmény tartó elemei vagyunk
- szőlőfürt, mert a tömött fürt és a különböző ágacsok mutatják, hogy milyen sokféle módon kapcsolódunk egymáshoz

SZOCIÁLIS MUNKA

- kaleidoszkóp, amelyben a különböző elemek önállóan létezni is tudnak, de az újabb és újabb „rázogatásokkal, ütögetésekkel” újabb és újabb, jobbnál jobb képek (viszonyok, megoldások, rendszerek, együttállások) hívódnak elő
- saláta, amelynek alkotó részei ugyan megőrzik eredeti ízüket, ugyanakkor együtt más-új ízt is eredményeznek
- fa (életfa), a fejlődés szimbóluma, amelynek törzse a megoldandó feladatokat, a lomb pedig a közreműködők termékeny együttműködését szimbolizálja; kezdetben lehulló levelekről lehet szó, de a téli erőgyűjtés után az ágak újra kirügyeznek, és lombkoronát alkotnak
- Rubik-kocka (újabban a Rubik 360), mert a kollaboráció tág teret ad a gondolkodásnak, az újra és az újra próbálkozásoknak, mint amit megtapasztalhatunk a kocka kiforgatásakor, egyetlen célhoz számtalan út vezet, bár egyes lépések idővel automatikussá is válhatnak, és a dolog nem megy végtelen türelem nélkül
- puzzle-kirakó, mert egyetlen szakma képviselői sem nélkülözhetők, mindegyiknek megvan a maga helye, szerepe, és ha csak egyetlen elem nem kerül a helyére, akkor nem lehet teljes és tökéletes a képünk
- piramis és lépcsőfokai, mert egyre feljebb és feljebb lépve érezhetjük, hogy valamit legyőzünk, megoldunk és kitágul horizontunk stb.

A vonatkozó szakirodalomban és a szakmai munkában az IP kollaboráció többféle megközelítése és a különböző szakmai szemlélet következtében sokféle értelmezés és fogalomhasználat terjedt el, részben azonosságokat, hasonlóságokat, másrészt jelentős különbségeket takarva (Barett – Keeping 2005, Hume 1999). Mindezek felhívják a figyelmet az IP együttműködés kulcskérdéseire, továbbá a tágabb értelmezés és gondolkodás előnyeire. Másfelől a különböző fogalmakat csupán szinonimaként, vagy egymást helyettesítve használni helytelen és zavaró. Nem csupán nyelvi játékokról van szó; ha csak az lenne, akkor problémáink már rég megoldódtak volna, és e szerint a logika szerint csak az lenne a lényeges, hogy mit mondunk és nem pedig az, hogy mit csináltunk. A különböző fogalmak rendszerezésére tett kísérletet Hopkins (2001), továbbá Korazim-Kőrösy és társai (2007).

1. Miután a szakmai fogalomhasználatban is, de még a vonatkozó szakirodalomban is többnyire szinonimaként használják, feltétlenül fontos különbséget tenni az interdiszciplinaritás és interprofesszionális között. Az interdiszciplinaritás tradicionálisan a tudományok közötti tudás tartalmakra, kompetenciákra és kutatási együttműködésekre, képzésekre, az azt művelő szakemberekre és tevékenységünkre utal (ld. ökotoxikológia, humánbiológia – antropológia, egészség és gazdaságpszichológia, orvosi biológia, szociálpszichológia, szociálpolitika, egészségügyi szociális munka vagy műszaki menedzser, környezetgazdálkodási agrármérnök stb.). Az interdiszciplinaritás együttműködésre kiváló példa a magyarországi szociális képzésben az 1990. évi Soproni Konferencia, amelyen a szociális munka különböző társtudományainak képviselői a közös érdek felismerése és felvállalása alapján megalkották a felsőfokú szociális munkás képzés tantervi irányelveit (Budai 2005).

Az interprofesszionalitás – miként már érintettük – elsősorban a különböző szakmák képviselőinek szakmai együttműködését tekinti lényegesnek. Korazim-Körösy és társai (2007) az interdiszciplináris-szakmaközi együttműködés fogalommal operálnak, jelezve ezzel, hogy a fogalmak rugalmasan kezelhetők ugyan, de szükségszerű, hogy a szakmaközi tevékenység háttérében sokfajta diszciplína, továbbá jelentős szakértői közöség és tudás kell, hogy álljon. Miért szerencsésebb az IP kifejezés a szociális munka szempontjából? Azért, mert amíg más tudományok többnyire kompakt, rendszerezett, adott esetben statikusabb ismeretekkel bírnak, addig a szociális munka-tudás alapvetően a problémák kezelésének folyamatában teremődik meg, így az lényegesebben mobilabb, rugalmasabb. „A másik emberre irányuló tevékenység mélyén itt nem tételek, hanem kérdések, a cselekvő önmagára irányuló motivációi vannak jelen.” (Varsányi 1996, 125–126. old.) Ez következik a szociális munka lényegéből, társadalmi mandátumából, illetve a tudományok, szakmák között elfoglalt helyzetéből.

2. A multidiszciplinaritás Hopkins szerint csak egy szakmán belül értelmezhető, így a szociális ellátás területén elsősorban a különböző munkakörökben (gyermekvédelmi szakemberek, pártfogók) dolgozók kapcsolatára utal. Korazim-Körösy és társai izraeli és amerikai kutatási tapasztalatok alapján a multidiszciplinaritást a komplex közösségfejlesztés egyik természeteként definiálják, amelynek során valamennyi diszciplína megtartja saját kereteit, fogalmi rendszerét és tevékenységének belső követelményeit, mintegy a részek összegeként jelenik meg. Mindkét felfogás szerint mindenki ad valamit a saját tudásából és tapasztalatából a másiknak, a résztvevőknek pedig lehetőségük lesz egymás tudását méltányolni és értékelni. Ez kétségtelenül igen fontos lépés a monodiszciplinaritástól való elkanyarodásban.

3. Az 1970-es évek végén elterjedt szolgáltatás(szervezet)közi munka kifejezés Hopkins (2001) leírása szerint a különböző egészségügyi és szociális szolgáltatások – így a különböző ágazatok – közötti határozottabb kapcsolatokra utal. Korazim-Körösy (2007) és társai kutatásaikra alapozva arról számolnak be, hogy például a Közösségfejlesztés Interdiszciplináris Fórumán (Interdisciplinarity Forum on Community Development) résztvevők nehezen tudták az interdiszciplinaritást a szervezetköziségtől megkülönböztetni, mert a közösségfejlesztő munka során a tevékenység lényegéből és jellegéből fakadóan a szervezetek közötti együttműködés kapott prioritásokat. A szerzők megítélése szerint a szervezetköziség elsősorban a tevékenység megvalósítási eszközeként, kereteként határozható meg, míg az interdiszciplinaritás a szakmai tudások és stílusok közötti kapcsolatokat hangsúlyozzák. Rendszerezésükben az együttműködő szervezetek és diszciplínák-szakmák különböző variációiban igen sokféle minőséget lehet megkülönböztetni egymástól, így az interdiszciplinaritás és az interprofesszionalitás értelmezhető egy vagy több szervezet keretében, illetve hosszú távú, szervezetek és szakmák közötti projektekben is. A sokféle szervezet és sokféle professzió közötti tevékenység kétségtelenül magasabb minőségű együttműködést igényel és jelent.

4. Mágig legkevésbé kidolgozott, alkalmazott és inkább a viták tárgya a

transzdisciplinaritás fogalom.³ Értelmezhető úgy, hogy egy adott diszciplína (pszichológia, jog) tudását használjuk és beépítjük a szociális szolgáltatások gyakorlatába. Másfelől a szociális szakértelmet próbáljuk bevinni és használni az iskola, a foglalkoztatás vagy az egészségügy világába. A fogalom jelentheti egy új tudomány vagy szakma létrejöttét, és jelentheti több tudomány és szakma által közösen kialakított tudásokat (ld. menedzsment, probléma megoldás, informatika) is.

5. Az IP tevékenység tehát alapvetően a különböző szakmák reprezentánsainak folyamatos együttműködését jelenti, amelynek minőségét emeli, ha az együttműködő szakemberek stábjai-team-jeivel közreműködnek különböző non-profit és civil alapítványok, egyesületek, szervezetek, ez elvezet a szektorok közötti együttműködéshez (Nárai 2008). MacKenzie (2001) a különböző szervezetek és szektorok közötti, hosszú évek együttműködését jelentő projekt tapasztalatait tárja fel, amely a gyerekek-fiatalok biztonságosabb környezetének elősegítését, a balesetek megelőzését célzó programokat magában foglaló projekt tapasztalatait vázolja fel, s ebben jól érzékelhető az IP tevékenység számos jellemző vonása.

6. A szociális munka szinterein IP kollaboráció folyhat egy-egy sokproblémás és sokszereplős eset során, egy adott csoportmunka, vagy egy adott közösség keretei között. Nem tekinthető viszont még IP tevékenységnek, ha például egy adott iskola jelzőrendszeri funkciójából következően felveszi a kapcsolatot, információkat ad át a gyerekekről és problémáikról a gyermekjóléti szolgálatnak. Ugyanígy szintén nem jelent még IP kollaborációt egy drogambulancián lefolytatott esetmegbeszélés a pszichiáter, az addiktológus, az ápoló és a szociális munkás stb., vagy egy gyermek elhelyezési esetkonferencián a szociális és gyámügyi szakember, a pedagógus, a védőnő, a háziorvos stb. között. Az ilyen esetekben a szakemberek ugyan tájékoztatják egymást a történetekről, az eddigi beavatkozásokról, és meg is állapodhatnak abban, hogy ki-ki mit fog majd saját maga csinálni a maga területén, de egymástól függetlenül. Az IP kollaborációhoz tehát szükséges, hogy együtt találják ki, hogy mit lehetne/kellene tenni egy adott, konkrét ügyben, hogy közösen tervezzék meg a közös munkát és döntsenek a további beavatkozások tekintetében, hogy a továbbiakban folyamatosan tartsák egymással a kapcsolatot, hogy rendszeresen találkozzanak egymással, ahol újra és újra kiértékeljék az eseményeket, elemezzék egymás tapasztalatait, hozzanak újabb és újabb döntéseket.

A hosszabb időtartamú, komplex szemléletű, folyamatos stáb-team munka vezet el tehát a tényleges IP együttműködéshez. Ilyen lehet például egy adott település (kistérség) különböző szervezeteiben, intézményeiben (önkormányzat, oktatási, egészségügyi, szociális, művelődési, közösségi stb.) dolgozó, különböző szakemberek (polgármester, jegyző, szakelőadók, pedagógusok, háziorvos, védőnő, diabetikus, gyermekjóléti szakember, családsegítők, idősellátás dolgozói, könyvtáros, közösségi és vidékfejlesztők, vállalkozások képviselői, polgárőrség, tűzoltóság emberei, környezetvédők stb.) együttműködésével, biztos szakmai háttérrel bíró (interdiszciplinaritás!), hosszú távú szolgáltatási koncepciót kialakító és megvalósító (interprofesszionális!), a település és az ott élők élete

³ Ilyen vita folyt a transzdiszciplinaritás fogalma tárgykörében az EIPEN Accompanying Measures projekt Steering Group-jában Ljubljanában, 2008. szeptember 25-én.

érdekében megvalósított projekt. Amelyben van új cél, ami a folyamatos kollaboráció eredményeképp egy új minőséget fog majd eredményezni, a viták és tervezés során előjövő ötletek megerősítik az együttműködő team-stáb tagjait, hogy a közös célokért eredményesebben tudjanak lobbizni a potenciális újabb partnerek körében, vagy elkerülni, legyőzni a szakmai problémákat és nehézségeket (paternalizmust, előítéleteket, bünbakképzést, rutinizálódást) (ld. a későbbi példákat is!).

Az IP együttműködés feltételei

Az IP kollaboráció során tehát megsokszorozódik a szakértelem a további közös döntések, egy magasabb rendű minőség (eredmény) elérése, közös szakmai nyelv, újabb, rugalmas és sokrétű közös tudás, készségek és értékek (együttesen kompetenciák) kialakítása és fejlesztése, a különböző kultúrák találkozása érdekében (Kersting 2001, Korazim-Kőrösy és társai 2007).

1. Az együttműködéshez elengedhetetlen kiindulási alap, hogy minden közreműködő szakembernek alaposan ismernie kell a szakmáját, és feltétlenül azonosulnia kell azzal. Éppen ezért igen komoly probléma és az IP tevékenység folytatásának akadálya a hazai szociális szolgáltatásokban, hogy a vonatkozó jogszabályok (1/2000. [I. 7.] SzCsM és 15/1998. [IV. 30.] NM rendeletek) nem nevesítik a szociális munkás munkakört, illetve, hogy egy-egy munkakörben többféle (pedagógiai, szociális, egészségügyi) képesítéssel (identitással) is lehet dolgozni. Egy családgondozó munkakörben egyaránt lehet szociális vagy pedagógusi, a gyermekjóléti szolgálatoknál egészségügyi vagy szociális végzettséggel és identitással dolgozni. Kérdés: mennyire képes a szakember tevékenysége során egyik identitásból átlépni a másikba, vagy cinikusabban kérdezve: itt már egy személyen belül megvalósulna az IP szellemiség? Természetesen ez nem lehetséges.

Az IP tevékenységben együttműködő szakembereknek nagyfokú érzékenységgel, megértéssel el kell fogadni a szolgáltatás átfogó jellegét. De a szereplőknek tisztában kell lenniük a közreműködő társszakmák határaival és a szakmai átfedésekkel is. Következésképp szükséges feltétel a szakmai empátia, a szakemberek egymás iránti nagyfokú tisztelete, bizalma és elfogadása (Kersting 2001). El kell fogadni minden közreműködőnek, hogy az együttműködés során nincsen egyetlen olyan diszciplína és szakma sem, amelyik csak egymagában képes lenne az embereknek megfelelő segítséget adni problémáik megoldásához. Ahhoz, hogy teljes mértékben kihasználják lehetőségeiket és eljussanak egy, a számukra elfogadható, kielégítő egyensúlyra. El kell fogadni továbbá, hogy kinek-kinek eltérő a saját szakmája, szakmai kultúrája, de mindegyik egyenlő súlyú, egyik sem felsőbbrendű, a szakmai hierarchia és a különböző társadalmi presztízs ellenére sem. El kell fogadni, hogy minden szakma (képviselője) azonos hozzájárulást adhat a közöshöz. Akkor is, ha az együttműködés során már kitermelődtek közös tudások, eljárások, vagy ha időlegesen egyik vagy másik professzió kiemelt, domináns szerepet kap a folyamatban. Nem negligálva és nem félretéve, de bizonyos mértékben le kell mondani „saját” szakmai kompetenciáinkról, szerepeinkről, hatalmi, felelősségi határainkról és el kell ismerni más szakmák értékeit és teljesítmé-

nyét.⁴ Egymás kompetenciáinak átlépésével viszont a különböző segítő folyamatok, szolgáltatások megtervezése, megszervezése szakmailag hatékonyabb lesz, és átláthatóbbá válik a kollaboráción belüli felelősség megosztás.

Nem elég hangsúlyozni: a szociális szakembereknek az IP együttműködésben való részvétele csak akkor lehet eredményes, ha az azt megelőző lépésként a szociális ellátó rendszeren belül dolgozók (saját szakmai identitásukat erősítendő) saját szakember társaikkal megpróbálnak különböző szintű és minőségű stáb-team munkát folytatni. Adott szolgáltatáson belül később már különböző szolgáltatások (családsegítő, gyermekjóléti, családok átmeneti otthona, idősellátás különböző szolgáltatásai stb.) között, de még a szociális ellátás keretein belül. Ez még csupán az első lépés az IP együttműködés irányába.

2. Az IP kollaboráció további fontos feltétele a motivált részvétel, a sikerélmény, ezek hiányában a kollaborációs erőfeszítések zátonyra futhatnak. Ezért kell a munka kezdetekor és magában a folyamatban is többször tisztázni a közös ügyet, a közös célokat, a kölcsönös érdekeket és az együttműködés különböző szerepeit. Ha rugalmasan tudunk mozogni a szakmák határai között, akkor pontosabb kép alakul ki önmagunkról és saját szakmánkról, a szakmai szerepeinkről és azok hatáiról is (Barett – Keeping 2005, Kersting 2001).

Egy-egy adott közös ügyben a különböző szakemberek közötti megítélésbeli különbség nem szükségszerűen negatív jelenség. Nem a minden áron való egyetértésről van szó, de az építő jellegű eszmecserék, viták, esetleges konfliktusok megoldása után a megállapodás eredményesebb, tartósabb megoldásokat hoz magával, ebben van az ereje. A konfliktus eleve „bele van szöve” az IP munkába, de a különböző perspektívák és prioritások megismerése, megbeszélése a változás hajtóerejévé válhat. Az IP stáb-team dinamizmusa vitákkal, konfliktusokkal, azok kezelésével teljesedik ki, hiszen ki-ki a másik tükrében láthatja legjobban önmagát. A csoport-lojalitás is eltolódhat, ezért kell ügyelni arra, hogy ne alakuljanak ki egymással szembeni hadállások. Például az egyes szakmákra vonatkozó munkaterhek egyenlőtlen megosztása okozta meg nem értés komoly konfliktusokhoz, zavarokhoz és irigységhez, az információk visszatartásához, vagy akár tényleges ellenálláshoz, munkamegtagadáshoz is vezethet (Nissani 1997).

A nyílt, őszinte, kongruens kommunikáció hiányában bizonytalanságérzet alakulhat ki a szakemberekben és a szakemberek között, továbbá olyan védekezési mechanizmusokhoz vezethet, amely korlátozza az együttműködést és az egyik résztvevőben meglévő rossz érzést az illető kivetíti a másokra. E projekció zavarja, gátolja a kollaborációt. Az egymást támogató légkörben viszont új perspektívák nyílnak meg, új eredmények születnek, így az egész folyamat bizonyos értelemben a Watzlawick-féle

⁴ A nemzetközi tapasztalatokkal ellentétben a hazai szociális és pedagógiai, vagy a szociális és egészségügyi szakma között például csak igen kis mértékben érzékelhető a kollaborativitás, az egyik inkább le akarja győzni a másikat és viszont, és kevésbé akar együttműködni, vagy nem akarja a másikat saját territóriumába beengedni. Másfelől a „Janus-arcúság” (mennyre tekintjük magunkénak a pedagógiai, ill. a szociális identitást) is jól érzékelhető, például a szociálpedagógus képzés alakulása során.

másodfokú változásra emlékeztet (Barrett és társai 2005, Hopkins – Hume 1996, Leathard 1994, Quinney 2006, Watzlawick és társai 1990).

3. Az IP együttműködésben igen lényeges a hatalom hierarchiáktól mentes elosztása, de csak olyan mértékig, hogy a különböző szakemberek ne érezzék, hogy majd a másik elvégzi helyette a munkát. Kulcsfontosságú a vezető szerepe, a cselekvési tervek, a felelősség- és munkamegosztás követése. A tradicionális hatalmi hierarchiák helyett az összes közreműködő tudásának és tapasztalatának függvényében kell kialakítani a szerepeket és dominanciákat.

Nélkülözhetetlen, hogy az IP munkát a munkahelyi, közvetlen politikai-szakmai vezetés is támogassa és elkötelezze magát mellette, így az erőforrások terén is. A szakmai kultúra meggyőződéseken, értékeken és normákon alapul, ezek közé szerveződve látják és láttatják az egyes szakmákban dolgozók a jelenségeket és a problémákat. Ezért fontos az IP kollaborációban együttműködőknek szoros kapcsolatban lenniük eredeti szakmájuk szaktekintélyeivel.

Összefoglalva; Barrett – Keeping (2005) az IP együttműködés kialakítása terén az alábbiak mérlegelését tartják fontosnak (1. táblázat):

1. táblázat Az IP együttműködés néhány alapfeltétele

Kérdések	A mérlegelés alternatívái
Ki határozza meg a problémát?	Mindenki részt vesz a probléma meghatározásában vagy ez kizárólag egy szakma képviselőjének hatáskörébe tartozik?
Kinek a szakkifejezéseit használják?	Minden résztvevő képes-e kommunikálni egy közösen meghatározott és mindenki által megértett szakszókincs és fogalom használat alapján, vagy pedig csak egy szakma nyelve dominál?
Kinek az irányítása alá tartozik a terület?	Megállapodnak-e közösen az irányításban, változik-e az irányítás aszerint, hogy melyik szakma képviselőjének tudása és szakismerete szolgálja legjobban a szolgáltatás alanyainak szükségleteit egy adott időpontban és helyzetben, vagy pedig az irányítás főképpen csak egy szakma képviselőjének kezében van?
Ki dönti el azt, hogy milyen erőforrásokra van szükség, és hogyan juttatják el ezeket a felhasználókhoz?	Megvitatják-e közösen az erőforrások kérdéseit, közösen határozzák-e meg az erőforrásokat a különféle szakmai hozzájárulások mértékének megfelelően, vagy pedig azt csak egy szakma képviselője(i) diktálja(k) azt?
Ki kit von felelősségre?	Egyetlen szakma képviselőjére hárul a teljes felelősség, vagy pedig elismerik mindenki elszámolási kötelezettségét?
Ki írja elő a többiek teendőit?	Van-e közös megegyezés a közreműködők tevékenységeit illetően, vagy pedig csak egy szakma képviselője(i) írja elő a teendőket?
Ki tud befolyást gyakorolni a politika alakítására?	Valamelyik szakma erősebb befolyással bír-e a többieknél a politika alakításánál való lobbizás terén?

A táblázat felhívja a figyelmet, hogy az IP tevékenység során a megoldandó problémák meghatározásában, a fogalom és nyelvhasználatban, a tevékenység irányításában, a felelősség vállalásában, a lobbizás tekintetében nem kerülhet tartós ideig domináns helyzetbe egyik vagy másik szakma képviselője, vagy csoportja. A fenti kérdések szerinti mérlegelések során a közös tevékenységet kell preferálni.

Fentiekkel összefüggésben jól használható még az IP együttműködésre vonatkozóan Kersting (2001) felosztása, miszerint e tevékenységhez szükség van különböző szociális (pozitív kapcsolatok, nyílt-őszinte kommunikáció, a különbségek ösztönző ereje, a hibák, mérföldkövek a javításhoz), funkcionális (célokkal való azonosulás, moderátor jellegű vezetés, világos munkamegosztás) és szakmai (tudás, készség a szakmai határok bővítésére) kompetenciák meglétére.

Az IP együttműködés relevanciája a szociális munkában

1. Az European Interprofessional Education Network (EIPEN) Accompanying Measures – az IP együttműködés képzési hálózatát megcélzó – nemzetközi projekt ⁵ Streering Group-ja (vezető testülete) az IP tevékenység alábbi jellemzőit és értékeit tekinti kiemelten fontosnak:

Az együttműködő szakemberek vonatkozásában a(z):

- holisztikus szemlélet
- partnerek együttműködése
- partnerek közötti egyenlőség
- partnerek kölcsönös elfogadása
- új megközelítésű együttműködés
- világról való gondolkodás új útja: „mit is nem tudunk még?”
- egyértelmű, eredményes kommunikáció
- kritikus vizsgálódások és elemzési kultúra
- egymás szerepeinek megértése és elfogadása
- eredményesebb megállapodások, tartósabb megoldások
- érvényesíthető tudás – jövőbeni felhasználhatóság
- tevékenység során közösen megtanultak egymás közötti megosztása
- kölcsönös elkötelezettség
- bizalom megtanulása és a bizalom tudásával való élés
- hálózatépítés, információcsere
- ihletettség
- kreativitás
- költséghatékony szolgáltatások

⁵ Az EIPEN projekteken részt vevő országok és intézmények: Belgium: Universiteit Gent, Finnország: Oulu University of Applied Sciences, Görögország: National & Kapodistrian University of Athens, Írország: Institute of Technology, Tralee, Lengyelország: Department of Hygiene and Ecology, Jagiellonian University, Krakow, Magyarország: Széchenyi István Egyetem, Szociális Munka Tanszék és Egyesített Egészségügyi és Szociális Intézmény, Győr, Nagy-Britannia: Higher Education Academy Health Sciences and Practice Centre, King's College, Centre for the Advancement of Interprofessional Education, London, South-West Peninsula Strategic Health Authority, Svédország: Karolinska Institutet, Stockholm, Szlovénia: University of Ljubljana.

- minőségi kollegiális kultúra építése
- közös és a különböző értékek elismerése
- szakmák közötti hierarchia és feszültségek csökkenése

A szolgáltatásokat felhasználók vonatkozásában a(z):

- felhasználók kerülnek a szolgáltatások középpontjába
- eredményesebb kommunikáció
- hatékony szolgáltatások megtervezése, megszervezése, megvalósítása
- evidencia (bizonyított-, biztos tudáson) alapon működő szolgáltatások
- szolgáltatások fejlesztése – a szolgáltatást felhasználó élet minőségének javulása stb. (EIPEN 2008).

Az IP tevékenység értékei tehát többek között a hatékonyabb stáb-team munkával, a konstruktív kooperációval, a konszenzusos cselekvéssel, a tartós eredmények elérésével, a különböző szolgáltatásokhoz való egyenlőbb hozzáféréssel, a szolgáltatások átláthatóbbá tételével, a helyi együttműködések kialakításával, a közös felelősség vállalásával, az átláthatóbb felelősségekkel, az elégedettebb környezettel, a szélesebb társadalmi hatásokkal fejezhető ki. Az IP tevékenység nem a hiányokból és a deficittekből indul ki, hanem a megszerzett tapasztalatokra, a már meglévő értékekre és forrásokra épít. A szakmaközi tevékenység gyakorlatias, hatékony, minőségre törekvő szolgáltatásokat eredményez, mert sikeresen használja a forrásokat, csökkenti a rizikókat, feloldja a merev szakmai kereteket, motiváltabbá válnak az e tevékenységben közreműködők a különböző problémák kezelése és a valóság változtatása érdekében.

Kérdés, hogy milyen pozitív hozadéka van az IP együttműködésnek a szociális munka számára. Látható, hogy az IP fent vázolt jellemzői és értékei egyúttal a szociális munka jellemzői és értékei is. Az IP kollaboráció folyamatában a másik szakma és szakember szerepének megértése, elfogadása, a kölcsönös bizalom megtanulása és érvényesítése, a tudás közös megszerzése és használata, valamint a közös és különböző értékek elfogadása alapján mindenképp csökken a szakmák közötti hierarchia és feszültség. Az IP tevékenységben valamennyi közreműködő szakma tudásával való kalkulálás és a közreműködők egyenrangúsága következtében mindenképp megnőhet a szociális munka presztízse is. Feltéve, ha a szociális szakemberek megtalálják helyüket, szerepüket az IP stáb-team munkában, és képesek bizonyítani, hogy a szakmaközi stáb-team munkához elengedhetetlen összetevő a szociális munka szakértelme és az azt oda beemelő szociális munkás tevékenysége (Hopkins – Hume 1996, Hume 1999, Lewis 1999).

Az IP kollaboráció további előnye a szociális munkában, hogy permanens önvizsgálatra, önmagunk szakmaiságával, identitásával (miért is vagyunk a szociális munkában?) való szembenézésre készítet bennünket. Továbbá arra, hogy állandóan tükröt tartsunk a szakma egésze felé is; hogyan fejlődött, mit ért el eddig, milyen értékei, diszfunkciói és dilemmái vannak stb. Az IP együttműködés tehát jótékony hatással lehet a szociális munka fejlődésére, így a közösségi szociális munkára, annak gyorsabb terjedéséhez és megerősödéséhez. Továbbá a szociális esetmunkában

SZOCIÁLIS MUNKA

értelmezett esetenedzsmentre is, hiszen például a felhasználók szolgáltatásokkal történő összekapcsolása is eredményesebb lehet IP szellemiséggel és együttműködéssel.

2. Az IP kollaboráció nehézségei a nem mindig minden szempontból egyértelműen meghatározható célokkal és távlatokkal, a nem jól megszervezett, ellentmondásos tevékenységekkel, az időigényes tevékenységgel, a különböző vezetési stílussal, az eltérő szakmai nyelvvvel és értékrenddel, a különféle fajtájú és szintű képzettségekkel és képzési tapasztalatokkal, a különböző szakmai kompetenciák, identitás, érdekek (szakmai integritás), lojalitás és a szakmai büszkeség elvesztésének félelmével, a negatív előítéletekkel, a rejtett prejudikációkkal, a nehezebb értékeléssel (miképpen tudunk megfelelni például különböző szakmák elvárásainak?) határozhatók meg (Nissani 1997).

Nehezíti, veszélyezteti, vagy lehetetlenné teszi az IP együttműködést, ha a közös gondolkodás, tevékenység, szakmai nyelv csak közös nevezővé („csak a legfontosabbakban egyezzünk meg, a többit úgyis saját szakmai tudásom és felelősségem alapján végzem...”) degradálódik, így a „közös eredmény” is formálissá, látszattá válik – ahogy erre kutatási tapasztalatok alapján hivatkozik Korazim-Kőrösy (2007).

2. táblázat Az IP együttműködés előnyei és nehézségei

Előnyök	Nehézségek
Partneri alapokon folyó hatékony stábtteam munka	Különböző szakmai képzettség, identitás
Motivált közreműködők	Nem mindig egyértelmű és meghatározható távlatok
Szélesebb dimenziókat is figyelembe vevő, folyamatos konstruktív kooperáció	Eltérő szakmai értékek, érdekek
Áttekinthető felelősség megosztás	Egymásnak ellentmondó, vagy párhuzamos tevékenységek veszélye
Gyakorlatias, hatékony, minőségre törekvő, összehangolt szolgáltatás	Különböző képzettség és kompetenciák
Elégedett szolgáltatást felhasználók, környezet és munkáltatók	Különböző szakmai nyelv, stílus
Erőteljes hatás a szűkebb-tágabb társadalmi környezetre	Időigényesség
A rendelkezésre álló és újként feltárt források gazdaságos és sikeres használata	Az eredeti szakma iránti lojalitás, identitás elvesztésétől való félelem
A problémák, rizikók, veszélyek csökkentése	Az értékelés nehézkessége
A merev szakmai keretek oldása	–

Nehezíti továbbá az IP együttműködés kialakulását az az érv, miszerint az ilyen fajta tevékenység során a szakmai hierarchia felsőbb szintjein lévő professziók képviselői (orvosok, jogászok) felülkerekednek és mintegy kisajátítják maguknak az irányítást, a döntéseket, a felelőségek megosz-

tását, az értékelést. A kollaboráció kultúrájának hiánya, illetve kezdetleges volta miatt valós veszély ez Magyarországon is, de más országokban is. Éppen ezért igen lényeges a kollaborációban együttműködő partnereknek alapvetésként elfogadni az IP definícióját, az eltérő szakmai érdekek egyeztetése alapján közös stratégiát, tervet készíteni, ahogy ezt már érintettük.

A 2. táblázat tételeit célszerű összevetni a Successful Services to Our Children and Families at Risk kötetében, az OECD országokra kiterjedő kutatásban megjelenő, az integrált szolgáltatások melletti érvelésekkel (idézi Bányai 2003). Az IP kollaboráció egyértelműen értelmezhető integratív szolgáltatásnak is, hiszen az IP jellemzői igen közeli, vagy azonosak a fenti, integrált szolgáltatásokra vonatkozó kutatások során meghatározott jellemzőkkel. Az IP szolgáltatás/együttműködés fókuszába a felhasználók szempontja kerül, a tevékenység értéke és hangsúlya az eredményeken van, az együttműködési folyamatban pozitív változások következnek be a felhasználók körében és a szolgáltatási stáb-team-ben egyaránt (Bányai 2003, Krémer 2008).

Összességében megállapítható, hogy az IP együttműködés szemlélete, jellemző értékei és módszerei igen közel állnak a szociális munkához. Olyanok, mint: holisztikus szemléletmód, tartós eredmények elérése, felhasználói elégedettség, kockázatok csökkentése, partnerség-együttműködés, nyílt-őszinte kommunikáció, bizalom, empatikus, toleráns attitűd, motivált, konszenzusos cselekvés, felelősség megosztás, moderátor jellegű vezetés, kreativitás stb. (Kersting 2001). Ez tehát kemény érv ahhoz, hogy a szociális szolgáltatások fejlesztése egyik fontos irányának, lehetőségének tekinthető az IP megközelítés, szellemiség, gondolkodás és együttműködés, hiszen többletet adhat, kiteljesítheti azt.

Hol lehet a szociális munka az IP együttműködés integráns része?

1. A lehetőségek teljesebb körű számba vételéhez célszerű külföldi gyakorlatok tapasztalatiból kiindulni. Nagy-Britanniában például az elmúlt 20 évben végbe ment fejlődés következtében az alábbi probléma-területeken alkalmazzák egyre gyakrabban az IP együttműködést.

A foglalkozásterápia alapfilozófiájából következően, miszerint minden emberben eredendően megvan az értelmes foglalatosságra való igény, ennek kielégítése a jó közérzet és az egészség alapja. A foglalkozás-terapeutáknak vezető szerepe van abban, hogy az egyének képessé váljanak különböző foglalkozásokra, következőképp együtt kell működniük a szociális (házi) gondozókkal, az ápolókkal, a szociális munkásokkal, az orvosokkal, a klinikai pszichológusokkal, a közösségi szakemberekkel, a különböző művészetterápiát folytatókkal, a pedagógusokkal (Douglas 2005).

Gyermekvédelem. Az Egyesült Királyságban az 1960-as és 1970-es években az akkor már a köztudott szexuális bántalmazásokon túl a feltárt csecsemőbántalmazások – az elhanyagolás, az érzelmi bántalmazás – számának növekedése társadalmi szintű felháborodáshoz vezetett. Az utóbbi

néhány évtizedben pedig az idősebb gyermekek által elkövetett bántalmazások is kitüntetett figyelmet kaptak, különös tekintettel a különböző szervezetekben fellépő „rituális” vagy „sátánista” jelenségekre és gyakorlatra. A szervezeten megjelenő bántalmazásra szakmailag is szervezett választ kellett adni, és amelyben szorosán koordinálni kellett a részt vevő szervezetek közötti tevékenységeket. A rendőri szervezetek és a szociális szolgáltatások közötti együttműködés jelentősen javult már az 1980-as években, főleg a magasabb színvonalú képzésének következtében. Az egyes esetek közösen végzett megítélése és elemzése azért vált fontossá, mert az lehetett az alapja a hatékony együtt dolgozásnak. A szexuális bántalmazások kezelése terén az együttműködés régóta igen jó, itt például a szociális munka számára kellett megfelelő interjúkészítési technikákat kidolgozni. A rendőrség érzékenyebbé vált a gyermekvédelem terén vállalt saját felelőssége kérdésében, a szociális munkásoknak viszont tisztában kell lenniük a jogi keretekkel, előírásokkal. Nem teljes viszont az egyetértés abban az alapvető felfogásbeli kérdésben, hogy a gyermekbántalmazás területén a jogi-szociális modell élvez-e elsőbbségét a szocio-medikális modellel szemben.

A pedagógusokat ma még csak ritkán vonják be a gyermekvédelem kérdéseibe. Az a vád éri őket, hogy – noha kulcsszerepük van a gyermekbántalmazás korai felismerésében – keveset tesznek ezen a téren. A pedagógusok azzal érvelnek, hogy az iskolák nagyobb függetlensége és állandó versenye, szerepvállalásuk zavarai igen jelentős nehezítő tényezők. Az orvosok jelenlétének hiánya a gyermekvédelmi hálózatban már korábban is komoly problémaként merült fel. A családorvosok – mivel egy életen át figyelemmel kísérik a családok sorsát – elvileg sokat tudnak a családokról, mégis nehéz velük együtt dolgozni és keveset lehet megtudni tőlük. Következésképp: stratégiát kellett kidolgozni a pedagógusok és orvosok IP tevékenységbe való hatékony és reális bevonása érdekében.

Konszenzus vagy konfliktus uralkodik-e a gyermekvédelem területén megvalósuló IP együttműködés következtében? Az esetek, példák alapján azt lehet mondani, hogy az alapkérdésekben talán kezd eltűnni az „IP konfliktus”, de vigyázni kell arra, hogy a széles körű kooperáció ne eredményezzen mindenre kiterjedő egyetértést, továbbá kellő pragmatizmust és kompromisszumot kell megvalósítani a munkakapcsolatokban (Olive 1994).

Idősek és fogyatékkal élők ellátása. Nagy-Britanniában az IP kollaborációkban részt vesznek a szolgáltatások felhasználói és a laikus gondozók, még akkor is, ha nem „szakmabeliek”. Az önkéntes munkatársak és szervezetek nagyfokú elkötelezettségük mellett kiváló szakmai és gyakorlati háttérrel bírnak országos hálózatuk révén. A szakképzett dolgozók; a szociális munkások és terapeuták, az egészségügyiek, a segédápolók (akik nem rendelkeznek szakképesítéssel, de sokszor igen nagy tapasztalattal rendelkeznek) a szakmai team-ek nélkülözhetetlen elemei. A sikeres IP együttműködés a vonatkozó jogszabályok értelmében felhasználó-centrikus, és az idős és fogyatékkal élő emberek változó szükségleteihez kell, hogy állandóan igazodjék. A felhasználó-centrikus IP gyakorlat alapelemei: hosszú távú kapcsolat a szolgáltatásokkal, az erőforrásokkal való megfelelő kalkulálás, a türelem, a jó kommunikációs készségek, széles körű támaszkodás a különböző támogató hálózatokra stb. Az alábbi kihívások-

kal kell szembe nézni az IP munka során: Relevánsak-e a szolgáltatások? Kielégíthetők-e a szükségletek? Elegendő-e az információ? Jól működik-e a beutalási rendszer? Jól oszlanak-e meg szektorálisan a szolgáltató szervezetek? Érthető-e más szakmák képviselői számára a szakmai zsargon? Átjárhatók-e a szakmai határok? Rugalmasak-e a szervezetek? Harmonizálhatók-e a tájékoztató rendszerek? Miképpen kell élni a titoktartással? Mit lehet kezdeni a szolgáltatókra nehezedő, egyre nagyobb nyomással? Fenti kihívások és a kérdések teljességében relevánsak a hazai szociális szolgáltatásokban is (Evers 1994).

A nagy-britanniai közösségi igazságszolgáltatás értékei – amelyek egyebek közt jobban kiemelik az emberséges megközelítést és a megbocsátást – , hatékonyabban szolgálják mind a bűnelkövetők, mind pedig a közösség érdekeit. Ez is alapvetően IP munkamódszereket kíván. A bűnelkövetési esetek csökkentésére, a rendzavarás ellen szövetkezett szervezetek célja egy olyan hálózat létrehozása, amelyben részt vesznek a rendőrség, a helyhatóságok, a közösségi szolgáltatások, az iskola, az önkéntes rendőrök, az áldozatokat támogatók és a különböző munkaadók képviselői. A lényeg olyan közösségi alapú intervenció, amely egyértelműen a társadalom által elfogadott viselkedési mintát modellálja. E modell szerint a szakemberek a bűnözőkkel együttműködve dolgoznak ki egyéni és csoportos programokat, ezeket hivatalosan jóváhagyják, majd a program felkészítést ajánl az elkövetőknek (pl. kognitív magatartási problémák kezelése, agresszió levezetése, ittas vezetés, vagy szexuális bűncselekmény ellenes programok). E programok közös filozófiája, hogy segít az elkövetőknek a tettek megítélésében és az önmagukról való gondolkodásban. A programok hatékonyságát mérik (mennyi a visszaesők száma) és siker esetén akkreditálják is azokat. A bűnözők áldozataival való foglalkozás szintén a kollaboráció eredménye, amely alapvetően az áldozatok biztonságának elősegítését célozza. Különösen családi erőszak esetében fontos a bűnelkövetők bevonása az ilyen programokba. Minden intervenció programban fontos szerepet kap, hogy a bűnelkövető szembesüljön tettei következményeivel. A jóvátétel, mint az igazságszolgáltatás része – közvetlen bocsánatkérés a sértett személytől és a közösségtől – tehát igen fontos eleme a programoknak.

Az ezen a téren folyó IP együttműködés is sok kihívást rejt magában, így elengedhetetlenül szükséges a hatékony, eredményes gyakorlat tapasztalatainak állandó kiértékelése, elemzése és beépítése a további tevékenységekbe. A közösségi igazságszolgáltatásban rejülő lehetőségek a különböző szolgáltatások és szakemberek aktív és céltudatos együttműködésében lelhetőek fel. Hatalmi harcok helyett az IP kollaboráció a jó válasz, emellett a proaktív kommunikáció is elősegíti egymás jobb megértését. Az eredményes kapcsolatokhoz sok idő, energia és emberi erőforrás szükséges, viszont e befektetések többszörösen megtérülnek. A közösségi igazságszolgáltatás céljai csak több szakma hathatós együttműködése révén valósulhatnak meg (Lindsay 2005).

2. Hazai, IP együttműködésre felkészítő tréningek keretében az alábbi, helyi településekre és közösségekre, azok fejlesztésére vonatkozó projek-

SZOCIÁLIS MUNKA

tek kidolgozására és megvalósítására került sor az elmúlt néhány évben, bizonyítandó e tevékenységek igen gazdag és komplex lehetőségét:⁶

- sérült emberek integrálása a társadalomba, intézmények közötti párbeszéd és kapcsolat elindítása („Együtt egymásért”) – Magyar Máltai Szeretetszolgálat Mozgáskorlátozottak Napközi Otthona (Győr) koordinálásával

- a lakosság mentálhigiénés ellátási hiányosságainak pótlása („Főnix”) – Családsegítő Központ (Mosonmagyaróvár) koordinálásával

- a település valamennyi korosztályát érintő szociális problémák, hiányosságok és szükségletek felmérése, hatékony közreműködés a megoldások kidolgozásában, megvalósításában („Mi együtt Fertőszentmiklósért”) – Egészségügyi Központ koordinálásával

- prevenciós segítségnyújtás családoknak – egymás közötti gyors jelzőrendszer kiépítése („Szívvel, lélekkel, érted”) – a Lábatlani Polgármesteri Hivatal koordinálásával

- gyermekes családokkal foglalkozó szakemberek együttműködésének, együttgondolkodásának serkentése, ezáltal hatékony megelőző tevékenység és problémamegoldás a célcsoportot érintő kérdésekben („Tegyük együtt a Fertő-menti Régió gyermekeiért, fiataljaiért és családjaiért”) – Gyermekjóléti Szolgálat (Fertőd) koordinálásával

- a településen élők közös akaratát kifejező cselekvési program összeállítása az intézmények, lakosság, civil szervezetek bevonásával Bejcgertyános Polgármesteri Hivatal koordinálásával

- középiskolások, fogyatékkal élő diákok, idősek közös táborozása („Generációk egymás között”) – Piramis Egyesület (Szolnok) koordinálásával

- a sikeresebb tanulást segítő iskolai légkörért – Mátyás Király Általános és Alapfokú Művészeti Iskola (Szolnok) koordinálásával

- támogatott lakhatási program a hajléktalanszállóról már kiköltözöttek számára („Minden hónapban egy kicsit többnek lenni”) – a Hajléktalan Szolgálat (Győr) koordinálásával

- kisközösségek létrehozása, formálása, a kábítószer fogyasztás megelőzése érdekében („Drogkép-másképp”) – a Gyermekjóléti Szolgálat (Sopron) koordinálásával stb.

A projektek fókuszában egy-egy szociális, vagy a közösség egészét érintő probléma állt. A monitorozási és értékelési tapasztalatok szerint az IP együttműködések egyértelműen elérték céljukat, láthatóan jobbá váltak az adott település és a szolgáltatásokat felhasználók életkörülményei, továbbá kifejeződött egyfajta közösségfejlesztési szempont (különösen Mosonmagyaróvár, Fertőszentmiklós, Lábatlan, Bejcgertyános esetében) is. A projektekben közreműködő szakemberek, stábok-team-ek az elért

⁶ A szakmai munka hátterét az alábbi nemzetközi projektek adták:

– Tempus „Further Education for Community Care Courses” c. (FECCC), 1998–2001 között. Hazai közreműködők: Széchenyi István Főiskola (Győr), Szociális Munka Tanszék, Szent István Egyetem, Jászberényi Kar, Szociálpedagógia Tanszék

– Leonardo da Vinci „Community Care Approach: A Strategy for Social Inclusion” c. (CC, <http://www.communitycare.hu>), 2006–2008 között. Hazai közreműködők: Debreceni Egyetem Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék, Széchenyi István Egyetem (Győr), Szociális Munka Tanszék.

szakmai sikerek mellett nagyra értékelték a közös munka pozitív pszichés hatásait is.

3. Egy, az IP kollaborációra felkészítő hazai tanfolyam résztvevőinek (alapvetően szociális és egészségügyi szolgáltatásokban dolgozók) egy-egy kiscsoportja az alábbi szakmák képviselőinek együttműködését modellezte: szociális szolgáltatásokban dolgozók (családgyógyászok, mentálhigiénés és adósságkezelő munkatársak, szociális asszisztensek, gondozók stb.), egészségügyi dolgozók (ápolók, gondozók, védőnők, orvosok, pszichiáterek, gyógytornászok) pszichológusok, pedagógusok, jogi szakemberek, közművelődésben, rendészetben és közigazgatásban dolgozó szakemberek. Első lépésben egy-egy team az általuk választott szakma legfontosabb jellemzőit határozta meg, ahogyan ők látják önmagukat. Ezt követően leírásokat adtak arról, hogy „saját” (e gyakorlatban választott) szakmájuk mit tud nyújtani más szakmák képviselőinek, illetve, hogy mit várnak el ők más szakmáktól és fordítva, mit várhatnak el tőlük mások (3. és 4. táblázat).

3. táblázat IP a „szociális szolgáltatásban dolgozók team-je” szemszögéből

Szakmák képviselői	Mit tudnak nyújtani a szociális szakemberek más szakmák képviselőinek?	Mit várnak el a szociális szakemberek más szakmák képviselőitől?
Egészségügyi dolgozók	Tárgyi feltételek, megfelelő munkakör, információ, tanácsadás	A felhasználók maximális egészségügyi és pszichés gondozása, a csoportmunkában való részvétel, szakértelem
Orvosok	Megfelelő munkakörülmények, tájékoztatás a betegek (felhasználók) körülményeiről	Magas szintű szaktudás, kötelességtudat, olcsóbb gyógyszerek felírása
Pszichológus/pszichiáterek	Megfelelő munkakörülmények, tájékoztatás a (felhasználók) körülményeiről	Megfelelő terápiák, olcsóbb gyógyszerek, jótékony hatás a bentlakásos intézményekben lakók számára
Pedagógusok	Ötletek a foglalkozásokhoz, pályázatokhoz	Minőségi foglalkozások, kötelességtudat, csapatmunkában való részvétel, empátia
Művelődési szakemberek	Nyitottság az új programok megvalósításához, ötletek adása, segítség a szervezésben	Színes, igényes programok, jó szervezés, csapatmunka, rugalmasság
Jogi szakemberek	Tájékoztatás a felhasználók körülményeiről	A felhasználók szakszerű jogi képviselete, megbízhatóság, korrektség
Rendészetben dolgozók	Tájékoztatás, a felhasználók védelme (prevenciója) a bűnelkövetőkkel szemben	A szolgáltatás biztonságos működése, a lakók védelme, eltűnt lakók megkeresése
Közigazgatásban dolgozók	Tájékoztatás a felhasználók körülményeiről	A felhasználók maximális képviselete

SZOCIÁLIS MUNKA

A szociális munka lényegét a menedzseléssel, a koordinációval, a szervezéssel, a kiváló emberismerettel, a határozott, következetes munkavégzéssel, a minőségi szolgáltatás nyújtásával határozta meg a „szociális” team. A 3. táblázatból látható továbbá, hogy a szociális szolgáltatásokban dolgozók szerint a más szakmák képviselői tőlük leginkább a tájékoztatást, a munkafeltételek biztosítását, az ötletadást várják el, azaz nehezen tudtak kilépni saját kompetenciáik közül, vélhetően azért, mert az IP kollaboráció általában nem a szakmai kultúra része, és nem szakmai elvárás. A más szakmák képviselőivel szemben támasztott elvárásaik (magas fokú szakértelem, szakszerű képviselet, minőségi foglalkozások, képviselet) viszont láthatóan túlzottan általánosak és a közember ismereteinek megfelelőek, alapvetően nem várnak el másoktól nyitottságot, tiszta kommunikációt, együttműködést, közös vállalkozást, döntéseket stb.

4. táblázat IP a „pszichológus team” szemszögéből

Szakmák képviselői	Mit tudnak nyújtani a pszichológusok más szakmák képviselőinek?	Mit várnak el a pszichológusok más szakmák képviselőitől?	Mit várnak el más szakmák szakemberei a pszichológusoktól?
Szociális szolgáltatásban dolgozók	Családterápia, nevelési tanácsok, felhasználók problémáinak feltárása	Segítség-kérés	Konfliktuskezelés
Egészségügyi dolgozók	A betegségek pszichés hatásainak csökkentése	Együttműködés	Bevonódásuk a betegek gyógyulása érdekében
Pedagógusok	A gyerekek lelki problémáinak kezelése, magatartási zavarok kezelése	Információ-adás, partnerség	Lelki problémák feltárása és kezelése
Művelődési szakemberek	–	Közösségi kapcsolatok alakítása	–
Jogi szakemberek	Bűnelkövető pszichés támogatása	Szakvéleményének figyelembe vétele	Segítségnyújtás a szakvélemény megadásával
Rendészetben dolgozók	Kriminálpszichológiai eszközök alkalmazása	Információnyújtás, helyzet-értékelés	Információ, tanácsadás
Közigazgatásban dolgozók	Gyám, gondnok, nevelő szülő felkészítése	Problémák esetén segítségkérés	Támogatás a különböző közösségekbe való beilleszkedéshez

Természetesen a fentiek is csak példák, de itt már erőteljesebben érzékelhető a konkrétság, a nyitottabb kollaborációs szándék. Mindenesetre

a fenti két tábla és az említett felkészítések eredményei, tapasztalatai jól érzékeltetik, hogy nagyon is szükség lenne arra: a különböző professziók és szakemberei a jelenleginél lényegesen többet tudjanak egymás szerepeiről, tevékenységük lényegéről, kompetenciáikról és szakmai határaikról, és nem csupán a közember szintjén, hanem a felelősen gondolkodó szakember által.

A modellezési feladat elvégzése során valamennyi szakmacsoport képviselői úgy nyilatkoztak, hogy van miben együttműködniük a felsorolt más szakmacsoportok embereivel. A kurzuson részt vevők kimondták, IP együttműködés minden olyan területen elképzelhető, amely valamilyen módon kapcsolatban áll a szociális munkával.

Összefoglalva: a fentiekből látható, hogy az IP lehetőségek szinte korlátlanok, vonatkozzon az egyes humán szakmára, vagy vonatkozzon a különböző képzettséggel rendelkező, különböző szintű munkakörökben alkalmazott szakemberek kollaborációjára, vagy vonatkozzon a mai kihívásokra szakmaközi együttműködésben válaszokat kereső projektekre. És ezekben mindenképp kitüntetett szerepe lehet a szociális munka képviselőinek. A dolog persze fordítva is igen lényeges, azaz hogy miként is lehet más humán szakma képviselőit bevonni egy-egy szociális probléma kezelésébe. A szociális szakemberek más szakmák képviselőivel való együttműködéséről, az IP tevékenység alkalmazhatóságáról, lehetőségeiről ad áttekintést, ha nem is a teljesség igényével, az 5. táblázat.⁷

5. táblázat A szociális munkába bevonható más szakemberek

Tevékenységi terület	Pszichológus, pszichiáter	Házi, szak-orvos	Védőnő	Ápoló	Pedagógus, gyógy-pedagógus
Családsegítés	+	+	+	+	+
Gyermekjólét, -védelem	+	+	+	+	+
Ifjúsági munka	+	+			+
Tanulás és magatartás zavarokkal küszködőkkel folyó munka	+	+	+		+
Munkanélküliekkel folyó munka	+	+			+
Adósságkezelés					
Hajléktalan ellátás	+	+		+	
Fogyatékkal élőkkel folyó munka	+	+		+	+
Idősellátás	+	+		+	

⁷ A képzéseket a szerző és Ráczné Németh Teodóra vezette.

SZOCIÁLIS MUNKA

Tevékenységi terület	Pszichológus, pszichiáter	Házi, szak-orvos	Védőnő	Ápoló	Pedagógus, gyógy-pedagógus
Tartósan betegekkel folyó munka	+	+	+	+	+
Szenvedély-betegekkel folyó munka	+	+	+		+
Közösségi pszichiátria	+	+	+	+	
Pártfogói munka, közösségi igazságszolgáltatás	+				+

Tevékenységi terület	Ügyvéd, bíró, gyámügyi szakember	Köz-igazgatási szakember	Foglalkoztatási szakember	Közművelődési szakember	Rendészeti szakember
Családsegítés	+	+	+		+
Gyermekjólét, -védelem	+	+			+
Ifjúsági munka	+	+	+	+	+
Tanulás és magatartás zavarokkal küszködőkkel folyó munka	+		+	+	+
Munkanélküliekkel folyó munka		+	+	+	
Adósságkezelés	+	+	+	+	+
Hajléktalan ellátás	+	+	+		+
Fogyatékkal élőkkel folyó munka	+		+		
Idősellátás	+	+		+	+
Tartósan betegekkel folyó munka	+		+		
Szenvedély-betegekkel folyó munka	+		+	+	+
Közösségi pszichiátria	+	+			

Tevékenységi terület	Ügyvéd, bíró, gyámügyi szakember	Köz-igazgatási szakember	Foglalkoztatási szakember	Közművelődési szakember	Rendészeti szakember
Pártfogói munka, közösségi igazságszolgáltatás	+	+	+	+	+

A + az együttműködés leggyakoribb lehetőségeit jelöli.

A rendszerezés tehát csak szempontokat ad, a lehetőségek ennél lényegesen gazdagabbak. Így például az adósságkezelés során a közszolgáltatókkal való együttműködés mikéntje, vagy a felhasználók tájékoztatása az olcsó hitelek felvételének problematikusságáról jelentős közgazdasági tudást is igényel.

A permanens önértékelés szükségessége

Az IP együttműködés meghatározásának rugalmasságáról és bizonytalanságairól korábban már volt szó. Az ilyen tevékenységet vállaló szakemberekben sokszor kérdés, hogy mikortól és mitől tekinthető együttműködésük szakmaközinek, és ha még nem az, akkor mikor válik(hat) azzá, mikor történik meg a minőségi változás? Ezért lényeges az IP tevékenységben a folyamatos elemzés és értékelés. Az IP együttműködés minőségének azonosításához Thomas az alábbi elemző lista alapján ad kiváló fogódzókat:

Először át kell gondolni azt a kontextust, amiben dolgozunk, valamint az IP együttműködés előnyeit és korlátait ebben a helyzetben. Gondolni lehet egy bizonyos szolgáltatást felhasználóval vagy más szakemberrel folytatott partneri munkára, vagy egy eseményre – értekezletre, team-munkára.

Feltehető és elemzésre-értékelésre érdemes kérdések:

- „Mik voltak az IP együttműködésről alkotott első benyomásai?
- Miben volt hatékony az a módszer, ahogyan a különböző szakmák képviselői együtt dolgoztak?
- Mi hátráltatta az IP munkát?
- Hol történt mindez? (a szoba/terem, környezet pontos, részletes leírása)
- Mit vett észre abból, ahogyan a szakemberek egymással kommunikálnak?
- Mindenki részt vett-e a párbeszédben és vitában azok közül, aki akart volna?
- Kizártak-e, vagy figyelmen kívül hagytak-e valakit?
- Dominált-e valaki? Ha igen, miért?
- Mit vett észre a nem verbális kommunikációból?
- Mit vett észre a nyelvhasználatból – használtak-e szakzsargont?
- Hiányzott-e bármely szakma vagy annak képviselője, akinek a hozzájárulása fontos lett volna?

SZOCIÁLIS MUNKA

- Mit vett észre az együttműködők egymás közti kapcsolataiból? Volt-e különösebben erős kapcsolat vagy összhang bizonyos szakemberek között?
 - Miben nyilvánultak meg a szolgáltatást felhasználók és a szakemberek nézetei, szakértelme és erősségei?
 - Mennyiben voltak ezek központi jelentőségűek a megbeszélések és a viták során?
 - Milyen volt a légkör? (Nevezze meg a konfliktus, humor, rutin helyzeteket.)
 - Mi volt a vita fő tartalmi pontja?
 - probléma-meghatározás, haladás leírása, jövőre való tervezés?
 - figyelembe vették-e a viták során, hogy miképpen dolgoznak együtt a szakmák, vagy milyen lehetőségek adódnak erre?
 - Mi volt az Ön szerepe?
 - mennyire volt tisztában ezzel a szereppel?
 - milyen szerepkonfliktusokat tapasztalt meg vagy figyelt meg?
 - megértette-e a többi jelenlévő szerepét?
 - ha nem, miért nem, és mit lehet ezen a téren tenni?
 - Az alábbi készségek melyikét alkalmazta, és mennyire sikerült hatékonyan ezek alkalmazása?
 - aktív hallgatás
 - nézeteink másokkal való megosztása
 - mások jelenlétének figyelembe vétele
 - szemkontaktus alkalmazása
 - csend alkalmazása
 - összefoglalás
 - eldöntendő kérdések feltevése
 - mások hozzászólásainak elismerése
 - kihívás
 - Hogyan működött a vezetés ?
 - Volt-e felkért (hivatalos), vagy megválasztott vezető, s ha igen, miért ez a személy kapta a vezető szerepet?
 - Voltak-e változások, elmozdulások a vezető szerepben, s ha igen, miért?
 - Milyen volt a munka dinamikája?
 - Mit vett észre abból, ahogyan működött a vezető (miben volt tetten érhető az ereje)?
 - Hogyan használta Ön az erejét és befolyását?
 - Képes volt-e a többieket erőpróba elé állítani?
 - Voltak-e olyan vélemények vagy megjegyzések, amelyeket nem vettek figyelembe?
 - Volt-e nézeteltérés, s ha igen, hogyan oldották meg azt?
 - Mi egyebet vett észre a vezetés (hatalom/erő) vonatkozásában?
 - Milyen tanulságokkal járt ez?
 - az Ön számára?
 - mások számára?
 - hogyan történt ez? (például csoportos vita, az esemény utáni megbeszélés a szupervíziót végzővel)
 - Adódtak-e új munkamódszerek, gyakorlati eljárások az adott helyzetből?

- Hogyan tudja a megszerzett tapasztalatait felhasználni a jövőben?
- Milyen hiányosságokat ismer fel saját tudásában, felfogásában és készségeiben, miként tudja ezeket pótolni? Gondolkodjon el arról, hogy kihez fordulhat, minek kellene utánanézni és milyen készségeit kellene fejlesztenie!" (Thomas 2005, 27–28. old.)

Néhány következtetés

A szociális szolgáltatások, az egészségügy, az oktatás, az igazságszolgáltatás, a lakhatás, a foglalkoztatás-politika gyakorlati feltételei folyamatosan változnak, és különösen napjainkban nagy a bizonytalanság a szolgáltatások fejlesztése terén, idehaza és a világban mindenhol. A változások megkövetelik az egyéb humán szakmákban, és a szociális szférában dolgozóktól is, hogy minden eddigieknél érzékenyebben, kritikusabban és határozottabban reflektáljanak ezekre a történésekre, változásokra, hogy állandóan frissítsék és gyarapítsák tudásukat, hogy kompetensek legyenek munkavégzésük során.

Az IP kétségtelenül egy új, a humán szakmák fejlődését – így a szociális munkáét is – elősegítő, esélyes paradigma. Az IP együttműködés természetesen nem képes a gazdasági-pénzügyi-társadalmi válság alapvető következményeit, az abból adódó szociális feszültségeket és problémákat teljességében kezelni és megoldani, de elindítója, katalizátora lehet a változásoknak, illetve hosszabb távú értékeket termelhet. A fentiekből láthatóvá vált, hogy milyen sokféleképpen építkezhet az IP tevékenység. Lehet hivatalos, vagy nem hivatalos, különböző stábokban-team-ekben folytatható, több szakmát-szakterületet magában foglaló, egyének, családok, közösségek érdekében kifejtett, jól megtervezett együttműködés, amelyeknek fontos közös vonása, hogy a mindennapi gyakorlat megváltozik és fejlődik. Így tehát a különféle körülmények között folytatott IP munkát célszerű kontinuumként értelmezni. Az embereknek, csoportjainak és közösségeinek komplex szükségleteik vannak, a szociális területek dolgozóinak pedig aktívabban és tudatosabban kell az IP munka felé fordulniuk, mindig a szükségletek megkívánta mértékben és arányokban. A különböző szakembereknek fel kell ismerni, hogy a hatékony szolgáltatások érdekében egymástól kölcsönösen függve, rugalmasan kell az adott, valós szükségletekre válaszolni, és ezt legjobban a lokalitás szintjén lehet elérni.

A különböző szakmák képviselői a mindennapi munka során eddig is egymáshoz fordultak. Az IP kollaboráció viszont alapvetően aktívan megkonstruált és meghatározott tevékenység, minőségileg lényegesen több értékű. A különböző szolgáltatások felhasználói és a segítők számára egyaránt lényeges a szolgáltatások javítása, ez az IP munka hajtóereje. Az IP munkával járó – vagy azzal társított – nehézségek sokszor egy adott szakma, vagy egy-egy szakember szakmai aggodalmaira, bizonytalanságaira, félelmeire, képzettségi és tapasztalati hiányosságaira vezethetők vissza. A szakmapolitikai környezet is lehet hátráltató tényező, és nem kívánt következmények keletkezhetnek a szolgáltatásokban akkor, ha az országos politika szintjén a helyi fogadókészség hiányában erőltetik az integrált szolgáltatások bevezetését és az IP együttműködést.

SZOCIÁLIS MUNKA

Az IP együttműködés alapvető eleme a szerepek tisztázása, amelyek nem mindig különíthetők el teljesen és tisztán egymástól. A régóta vitatott kérdés megválaszolásában is előrébb léphetünk, azaz hogy az állami ellenőrzés emberei-e voltaképpen a szociális munkások, miképp segítsék az embereket be-, illetve visszailleszteni a társadalom meglévő kereteibe, vagy pedig az-e a dolguk, hogy a különböző közösségi munkán és közösségi hatásokon keresztül, politikai akciók révén hassanak a társadalom megváltoztatására. De, nem csupán a szociális, hanem valamennyi – a szociális munkával kollaboráló – humán szakma önmagában is meglehetősen bonyolult. Az IP tevékenységhez komplex tudások és készségek szükségesek, a szerepeket nem lehet egyértelműen és véglegesen, hanem a szolgáltatásokat felhasználók szükségletei alapján kell meghatározni. Ha egy szakma tudása adott, ha világosak kompetencia határai, akkor lehet a különböző szakembereknek, így szociális munkásoknak is nyitott szemlélettel, világos, biztos szakmai identitással, komplex módon a problémákhoz nyúlni. Ebben lehet perspektivikusan a szociális munkásnak egyfajta koordinatív szerepe.

A szociális munka IP együttműködése az egyéb humán szakmákkal hozzájárulhat magának a szociális szakmának a megújulásához, a szociális szolgáltatások újradefiniálásához, és ezzel más humán szakmák is eljuthatnak az IP kollaboráció szükségleteinek felismeréséhez, gyümölcsöző hatásainak felfedezéséhez, megértéséhez.

Irodalom

- A kórházi szociális munka (1993). Budapest, Szociális Munka Alapítvány Kiadványai.
- A szociális munkás-képzés globális alapelvei. Somorjai Ildikó (szerk.) (2006): Budapest, Magyar Szociális Szakembereket Képző Iskolák és Oktatók Egyesülete – Iskolaszövetség.
- Barett, G. – Keeping, C. (2005): Needed processes for effective interprofessional working. In: G. Barett – D. Sellman – J. Thomas: Interprofessional Working in Health and Social Care – Professional Perspectives, Houndmills – Basingstoke – Hampshire, Palgrave Macmillan, és Budai István (szerk.) (2007): „Az együttes tanulástól a közös munkáig...” Európai szakmaközi együttműködés oktatási hálózata. Győr, Széchenyi István Egyetem, Szociális Munka Tanszék, 13–15.
- Bányai Emőke (2003): A családokat támogató szolgáltatások integrációja. *Esély*, 5. 15–26.
- Budai István (2001): Szükségletektől a koncepcióig. In: Somorjai Ildikó (szerk.) (2001): Amíg a tervekből valóság lesz... Interprofesszionális együttműködés és szociális munka. Győr–Budapest, Széchenyi István Főiskola–Kávé Kiadó, 29–46.
- Budai István (2005): A továbblépés elé... Soprontól távol és még Bolognához sem közel! *Háló* 8–9., 6–12.
- Budai István (2008/a): Szociális szaktudás – kompetenciák – képzés és a sztenderdek kidolgozása. *Kapocs* 37. 38–47.
- Budai István (2008/b): A vidék szociális problémáira való felkészítés (képzés). In: Szretykó György (szerk.): Merre tart a magyar vidék? Pécs, Cominius Kft., 507–526.
- Bugarszky Zsolt (2004): A szociális szolgáltatások újjá születése Magyarországon *Esély*, 4. 101–110.
- Douglas, F. – Evans, S. (2005): Occupational therapy. G. Barett – D. Sellman – J. Thomas: Interprofessional Working in Health and Social Care – Professional Pers-

- pectives. Houndmills – Basingstoke – Hamshire, Palgrave, Macmillan, és Budai István (szerk.) (2007): „Az együttes tanulástól a közös munkáig...” Európai szakmaközi együttműködés oktatási hálózata. Győr, Széchenyi István Egyetem, Szociális Munka Tanszék, 15–16.
- EIPEN (2008): Erasmus EIPEN Accompanying Measures project. Steering Group emlékeztetője, Ljubljana, szeptember 25–26, kézirat, www.eipen.org, www.eipen.sze.hu
- Evers, H. – Cameron, E. – Badger, F. (1994): Inter-professional work with old an disabled people. In: Leathard, A. (ed): Going Inter-Professional. Working Together for Health and Welfare. London and New-York, Routledge, 143–157.
- FECCE (2001): Further Education for Community Care Courses – TEMPUS nemzetközi projekt dokumentációja, Győr, Széchenyi István Egyetem, Szociális Munka Tanszék, kézirat.
- Galkovic Dániel (2007): A tehetetlenség lehetséges okai a gyermekjóléti ellátás területén. *Esély* 3. 67–83. old.
- Gáspár Pál (1999): A társadalmi változások hatása a curriculumra. *Esély* 3. 79–93.
- Hegyesi Gábor (1997): Az „általános szociális munka” modelljei: a magyar képzés születése és elméleti forrásai. PhD disszertáció, Budapest, MTA.
- Hopkins, T. (2001): Interprofesszionális – rövid történet és áttekintés. In: Somorjai Ildikó (szerk.): Amivel még nem számolunk... Interprofesszionális együttműködés és szociális munka, Győr–Budapest, Széchenyi István Főiskola–Kávé Kiadó, 9–15.
- Hopkins, T. – Hume, S. (1996): Inter-professional practice and education. In: TEMPUS ASWE teacher mobility programme, 11 July 1996 Bournemouth University IHCS, unpublished.
- Hume, S. (1999): The organisation of interprofessional courses and projects. In: TEMPUS FECCE project programme for teachers’ mobility, 16 October 1999, Jászberény, 27 October 1999, Bournemouth University, IHCS, unpublished.
- Hume, S. – Sharples, A. (1995): Education and Training needs of the emerging ‘New Professionals’ In: Community Care. Bournemouth University, unpublished.
- Kersting, H. J. (1996): A szociális és a pedagógus szakma azonosságai és különbségei. In: Budai István – Somorjai Ildikó – Tordainé Vida Katalin (szerk.): Szociális képzés európai szinten. Esztergom, 24–29.
- Kersting, H. J. (2001): A lehetőségek kiterjesztése. In: Somorjai Ildikó (szerk.) (2001): Amíg a tervekből valóság lesz... Interprofesszionális együttműködés és szociális munka. Győr–Budapest, Széchenyi István Főiskola–Kávé Kiadó, 93–103.
- Korazim-Körösy, Y. – Mizrahi, T. – Katz, Ch. – Karmon, A. – Garcia, M. L. – Smith, M. B. (2007): Interdiszciplináris közösségfejlesztés és együttműködés izraeli és amerikai tapasztalatok alapján *Esély* 6. 61–86.
- Kozma Judit (2007): A szociális szolgáltatások modernizációjának kérdései a szociális munka szempontjából. *Kapocs különszám*, 4–19.
- Krémer Balázs (2008): A szociális szolgáltatások modernizációja – közpolitikai trendek, elvek, irányok. *Kapocs* 39. 18–29.
- Leathard, A. (1994): Going Inter-Professional. Working Together for Health and Welfare. London and New-York, Routledge.
- Lengyel László – Várszegi Asztrik (1999): Beszélgető-könyvecske, Helikon Kiadó.
- Lewis, C. (1999): The development of interprofessional education. In: TEMPUS FECCE project programme for teachers’ mobility, 27 October 1999, Bournemouth University, IHCS, unpublished.
- Lindsay, J. (2005): Administration of justice in the community. In: G. Barrett – D. Sellman – J. Thomas: Interprofessional Working in Health and Social Care – Professional Perspectives. Houndmills – Basingstoke – Hamshire, Palgrave, Macmillan, és Budai István (szerk.) (2007): „Az együttes tanulástól a közös munkáig...” Európai szakmaközi együttműködés oktatási hálózata. Győr, Széchenyi István Egyetem, Szociális Munka Tanszék, 17–19.

SZOCIÁLIS MUNKA

- MacKenzie, B. (2001): Szociális szolgáltatások közötti interprofesszionális együttműködés. In: Somorjai Ildikó (szerk.) (2001): Amíg a tervekből valóság lesz... Interprofesszionális együttműködés és szociális munka. Győr-Budapest, Széchenyi István Főiskola-Kávé Kiadó, 116–123.
- Magyar Zsófia (2004): A magyarországi kórházi szociális munka helyzete egy országos kutatás tükrében, *Esély* 4. 44–70.
- Máté Zsolt – Személyácz János (2009): Az iskolai szociális munka kézikönyve. Molnár Nyomda és Kiadó Kft.
- Nárai Márta (2008): A nonprofit szervezetek helye és szerepe a helyi társadalmak életében. A nyugat-dunántúli nonprofit szektor feltárása. PhD disszertáció, ELTE, Társadalomtudományi Kar, Budapest.
- Németh László (2004): Mit vár a társadalom a szociális szolgáltatóktól a XXI. században. A Szociális Munka Napján elhangzott előadás, Zalaegerszeg, nov. 4.
- Nickolai, W., Qensel, S., Rieder, H. (1992): Élménypedagógia a peremcsoportok esetében. In: Budai István (szerk.) (1996): Szociális munka az iskolában. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 163–171.
- Nissani, M. (1997): Ten cheers for interdisciplinarity: The case for interdisciplinary knowledge and research *Social Science Journal* 34(2), 201–216.
- Olive, S. (1994): Child protection: where now for inter-professional work? In: Leathard, A. (ed): *Going Inter-Professional. Working Together for Health and Welfare*. London and New-York, Routledge, 123–135.
- Pataki Éva (2008): Az aktivizáló, esélyteremtő állam szociális munkára vonatkozó következményei. *Kapocs* 39. 11–17.
- Pataki Éva (2009): Kontroll és segítő funkció a szociális munkában. A kötelezett kliensekkel való munka elméleti és gyakorlati kérdései (kézirat).
- Peck, E. – Norman, I. J. (1999): Working together in adult community mental health services: Exploring inter-professional role relations. *Journal of Mental Health*, 8.3. 231–244.
- Quinney, A. (2006): *Collaborative Social Work Practice*. Exeter: Learning Matters Limited.
- Sewpaul, V. – Jones, D. (2004): Global Standards for Social Work Education and Training. *Social Work Education – the international journal*. Vol. 23., N. 5. October, 493–513.
- Somorjai Ildikó (szerk.) (2001): Amíg a tervekből valóság lesz... Interprofesszionális együttműködés és szociális munka. Győr-Budapest, Széchenyi István Főiskola-Kávé Kiadó.
- Szabó Lajos (2005): Közel Bolognához – Soprontól távol. *Háló* 7. 2–7.
- Taylor, P. – Vatcher, A. (2005): Social Work. In: G. Barrett – D. Sellman – J. Thomas: *Interprofessional Working in Health and Social Care – Professional Perspectives*, Houndmills – Basingstoke – Hampshire, Palgrave Macmillan, és Budai István (szerk.) (2007): „Az együttes tanulástól a közös munkáig...” Európai szakmaközi együttműködés oktatási hálózata. Győr, Széchenyi István Egyetem, Szociális Munka Tanszék, 20–22.
- Thomas, J. (2005): Issues of future In: G. Barrett – D. Sellman – J. Thomas: *Interprofessional Working in Health and Social Care – Professional Perspectives*. Houndmills – Basingstoke – Hampshire, Palgrave Macmillan és Budai István (szerk.) (2007): „Az együttes tanulástól a közös munkáig...” Európai szakmaközi együttműködés oktatási hálózata. Győr, Széchenyi István Egyetem, Szociális Munka Tanszék, 25–28.
- Varsányi Erika (1996): Önreflexió, személyesség és racionalizálás a segítés gyakorlatában. *Esély* 2, 125–126.
- Watzlawick, P. – Weakland, J. H. – Fisch, R. (1990): Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei. Budapest, Gondolat.

JOHN SOLAS

Milyen társadalmi igazságosságra törekszik a szociális munka?¹

Mivel inkább véleményről, s nem ténykérdésről van szó, a társadalmi igazságosság-elméletek áttekintése előtt meg kell értenünk, hogy miért fontos kérdés a társadalmi igazságosság. Az emberek esetleg egyetértenek abban, hogy a szegénység rossz, de nem gondolják, hogy az egyenlőtlenség igazságtalan. Következésképpen abban is eltérőek az álláspontok, hogy tartozunk-e bármivel a szegényeknek. Mindazonáltal senki sem tagadhatja, hogy nemcsak létezik, hanem folyamatosan növekszik a gazdagok és a szegények közötti szakadék. A társadalmi igazságosság tehát a növekvő elnyomorodás miatt fontos kérdés. Kérdés, hogy a társadalmi igazságosság milyen elméletére van szükségünk. Olyanra-e, amely nem pusztán úgy válaszol az egyenlőtlenségre, hogy az rossz, de elkerülhetetlen? Egy ilyen elméletnek erősebb választ kellene ajánlania az egyenlőtlenségre, olyat, amely kifejezi annak súlyosságát, jogtalanságát és igazságtalanságát. A kérdés az, hogy a szociális munkának ilyen elméletet kell-e elfogadnia. Mint látni fogjuk, ez nem egyértelmű. A kérdés megválaszolásához először át kell tekintenünk az igazságosság elméleteinek kínálatát.

Miért lényeges kérdés a társadalmi igazságosság?

Mivel inkább véleményről, s nem ténykérdésről van szó, a társadalmi igazságosság-elméletek áttekintése előtt meg kell értenünk, miért is fontos kérdés a társadalmi igazságosság (Donnison, 1991). Nem sok kétségünk lehet afelől, hogy ez a kérdés lényeges a szegény országokban élők számára, akik a kifosztás, erőszak és halál fenyegetésében élnek. Még egy olyan gazdag országban is, mint Ausztrália, előfordul, hogy az ország leggazdagabb nagyvárosa (Sidney) közepén, a legnagyobb presztízsű

¹ John Solas: What kind of social justice does social work seek? *International Social Work* 2008, 51, 813–822.

intellektuális központ, az egyetem közelében egy településen (Redfern) az őslakosok várható élettartama nem sokkal magasabb, mint a központtól távol fekvő helyeken. Az őslakos férfiak átlagos várható élettartama az Ausztrália északi tartományában lévő Wadeye-ben (egy tipikus őslakos-településen) kevesebb 50 évnél (Graham, 2006). S miközben az emberek valószínűleg egyetértenek abban, hogy ez kétségbeejtő, nem mindenki jut el ennek alapján addig a gondolatig, hogy ez a helyzet a társadalom szerveződésének és irányításának módjaira vezethető vissza, vagy hogy a közintézmények nem úgy működnek, ahogy működniük kéne. Az emberek esetleg egyetértenek abban, hogy a szegénység rossz, de nem gondolják, hogy az egyenlőtlenség igazságtalan. Következésképpen abban is eltérőek az álláspontok, hogy tartozunk-e bármivel a szegényeknek. Mindazonáltal senki sem tagadhatja, hogy nemcsak létezik, hanem folyamatosan növekszik a gazdagok és a szegények közötti szakadék. A társadalmi igazságosság tehát a növekvő elnyomorodás miatt fontos kérdés. Sőt, még fontosabb, amikor az általa okozott, túrhetetlen nélkülözést politikailag többé nem lehet legitimálni és tompítani.

A társadalmi igazságosság elméletére mind humanitárius, mind gyakorlati (főképp biztonsági) szempontból szükség van. De az is világos, hogy nem akármilyen elmélet kell. Szükségtelen megemlíteni, hogy vannak félrevezető és rosszul elgondolt elméletek, amelyek több kárt okoznak, mint hasznat. Az egyik ilyen elmélet szerint az igazságosság megköveteli, hogy az őslakos gyermekeket kiemeljék a családjukból és fehér családokban neveljék fel őket. Minden ausztrálnak együtt kell élnie ennek a katasztrófális doktrínának az örökségével, és a kormány bocsánatkérésének elmaradása legalább akkora problémát jelent, mint maga az elmélet.

Akkor hát a társadalmi igazságosságnak milyen elméletére van szükségünk? Egy elméletre, amely nem pusztán úgy válaszol az egyenlőtlenségre, hogy az rossz, de elkerülhetetlen. Egy effajta elméletnek erősebb választ kellene ajánlania az egyenlőtlenségre, olyat, ami kifejezi annak súlyosságát, jogtalanságát és igazságtalanságát. A kérdés az, hogy a szociális munkának ilyen elméletet kell-e elfogadnia. Mint látni fogjuk, ez nem egyértelmű. De mielőtt megvitátnánk ezt a pontot, át kell tekintenünk az igazságosság elméleteinek kínálatát.

Igazságosság-elméletek

Az igazságosság azon elméleteit, melyek azt nem pusztán az egyes egyének erényeként értelmezik, hanem a társadalmak jellemzőjeként, az elméletek szűk csoportja uralja (Rawls, 1971). A paletta egyik oldalán helyezkednek el azok a tradíciók, melyek az érdemet és a jó szándékot hangsúlyozzák, míg a másikon azok, amelyek a jogokon alapulnak, és a társadalmi szerveződés központi jelentőségét emelik ki (MacIntyre, 1988). Mindazonáltal a manapság közkeletű igazságosságkonceptiók inkább teleologikus jellegűek, és a haszonelv valamelyik változatán alapulnak, amely szerint „az utilitarianizmus központi helyet foglal el korunk erkölcsfilozófiájában” (Scanlon, 1988, 103. o.). Valószínűleg kevesen vannak, akik tudatosan ezt a nézetet vallják. Ennek ellenére „ez az, amire az emberek hivatkoznak, amikor megpróbálják elméletileg igazolni morális hiteiket” (Scanlon,

1988). Való igaz, ahogyan Reamer (2006) megjegyzi: az utilitarianizmus nemcsak a történetileg legnépszerűbb teleologikus etikai elmélet, hanem „legalábbis rejtetten, a szociális munkások sok döntésének igazolásaként is szolgált” (66. o.). Williams (2005) szerint „az utilitarianizmus a legambiciózusabb a nagy etikai elméletek közül. A legvilágosabb eredmények elérését célozza, és ezek mellett szilárdan kiáll a mindennapi etikai hitekkel szemben” (92. o.).

Az utilitarianizmusnak sok fajtája van. Ezek az elméletek különböznek abban, hogy miképp határozzák meg a hasznót, de egyéb kérdésekben is. Például abban, hogy az egyéni cselekvést, vagy inkább valamilyen szabályt, gyakorlatot, intézményt kell-e a haszon maximalizálásával igazolni. Ez a különbség a direkt és az indirekt utilitarianizmus között (Williams, 2005). Minden változat megegyezik a haszon összeadódásának kérdésében, azaz abban, hogy valamilyen módon az összes érintett egyén haszna összeadódik (Sen és Williams, 1982).

Az igazságosság haszonelvű elméleteinek alapvető jellemzője, hogy a jót a helyestől (right) függetlenül kell definiálni, így bármit is minősítünk jónak az emberek számára, az jó, akár helyes, akár nem. Az utilitarianizmus központi gondolata, különösen a klasszikus liberális, vagy pontosabban libertariánus doktrína szerint (Friedman, 1973; Hayek, 1976; Von Mises, 1953), hogy a társadalom akkor igazságos, ha főbb intézményei úgy vannak elrendezve, hogy képesek legyenek elérni a hozzá tartozó egyének összességének számára lehetséges legmagasabb szintű elégedettségi egyensúlyt. Probléma viszont, hogy legfeljebb csak közvetetten van jelentősége annak, hogy az elégedettség (azaz a legnagyobb jó vagy boldogság) összege miképp oszlik meg az egyének között. A cél egyszerűen annyi, hogy maximálják az elégedettség eléréséhez vezető eszközök – mint amilyenek a jogok és köteleességek, a lehetőségek és kiváltságok, valamint a gazdagság különböző formái – allokációját. A haszonelvű érvényesülése tehát nem garantálja, hogy mindenki részesül az áldásaiból. Valójában az elv megköveteli, hogy mások nagyobb öröméért egyesek alacsonyabb életkilátásokat fogadjanak el (Barry, 1989; 1995). Az igazságosság haszonelvű elméletei csak méltányosságot (equity), és nem egyenlőséget (equality) ígérnek, sőt, a méltányosságot sem garantálják, mivel a „jóra” vagy „boldogságra” vonatkozó kalkulációk² illuzórikusnak bizonyultak. A lényeg az, hogy egy véges világban minden, amit valaki birtokol, olyan dolog, amit más nem birtokolhat. A megfosztottság pedig nem szentesíthető azzal az állítással, hogy ez nagyobb jóhoz vezet.

Továbbá, ha különbséget teszünk az egyének között a hasznosság alapján, ez azt jelenti, hogy eszközként kezeljük őket bizonyos célok

² Jeremy Bentham a hasznosságot és az érdeket az élet és az életvitel alapelvevé tevő etikai irányzat, az utilitarizmus megalapítója. Számára valamely jogi politikai intézmény hasznossága attól függ, hogy az a bizonyos intézmény mennyiben mozdítja elő a legtöbb ember lehető legnagyobb fokú boldogságát. Az utilitárius gondolatot átfogó erkölcsfilozófiába és ontológiába ágyazta be. Hangsúlyozta, hogy a hasznosság-elv a gyakorlati életben ténylegesen alkalmazható, s megadható a kalkulus, melynek segítségével bármely két tetteről eldönthető, hogy melyik hasznosabb. Szerinte a fájdalmak és örömök összemérhetők, a különböző fajtájú és összetettségű fájdalmak és örömök között nincsen minőségi különbség. (A ford.)

elérése érdekében. Ezt gyakran teszik a nagyobb jóra hivatkozva, de vajon igazságos-e? Annak, aki szerint egy személy sosem használható egy másik által kitűzött cél eszközeként, a válasz kategorikus nem (Kant, 1797). Akik úgy gondolják, hogy a célok szentesítik az eszközöket, még aggódhatnak a bőség közepette létező szegénység miatt. Az utilitariánusok készségesen egyetértenek azzal, hogy minden egyes egyén számít. De senki sem számít többnek, mint egy. Ezért a jótékonyagra, a patronázásra, vagy a sorsra marad a bizalmon alapuló felelősségen túli beavatkozás. A jóakaratú magatartás messze túlmegegy az igazságosság haszonelvű szféráján.

Végül, ahogy Nussbaum (2006) megállapítja, „az utilitarianizmus elkötelezettsége az összeadódás mellett problémát okoz a marginalizálódott vagy deprivált emberekről való helyes gondolkodásban, mert ezeknek az embereknek a számára azon lehetőségek egy része, melyeket az utilitarianizmus kockáztat, esetleg különösen sürgető jelentőséggel bír” (73. o.). Az asszimiláció nem ad a meggyőződésüknek semmiféle különös súlyt. Elvárja az emberektől, hogy feladják az elveiket vagy mély meggyőződésüket, ha ezekkel szemben – bármilyen féle – elégséges mennyiségű vélemény aggregálódik. A jó és a helyes elkülönítése teszi lehetővé, hogy olyan összeadódó cselekvések, szabályok vagy értékek alakuljanak ki, amelyeket a népesség kisebbik hányada sértőnek, vagy annál is rosszabbnak tekint (lásd például a származási „tisztaság” és a magasabb rendűség hasznának maximalizálásáról szóló, folyamatosan népszerű tételt). Úgy tűnik tehát, hogy akik erős igazságérzettel rendelkeznek, az igazságosság utilitariánus elméleteit hiányosnak fogják találni. Ezek a legjobb esetben is csak arra jók, hogy kiindulási pontként szolgáljanak a társadalmi igazságosság elméletéhez. Ennek ellenére az utilitarianizmus pontosan az a fajtája az igazságosság, amit a szociális munka szakmai szervezetei is hajlamosak annak tekinteni.

Az International Federation of Social Workers³ értelmezése a társadalmi igazságosságról

Az International Federation of Social Workers (IFSW) 1999-ben kibocsátott etikai kódexe (melyet az International Association of Schools of Social Work – IASSW, 2004-ben szintén elfogadott), tartalmaz egy igazságosság-értelmezést. A jelenleg érvényes etikai kódex leszögezi: „a szociális munkások felelősek a társadalmi igazságosság érvényesülésének elősegítéséért, a társadalomban általában és azokkal az emberekkel kapcsolatban is, akikkel dolgoznak” (2005, 2. o.). Ez a következőket jelenti:

1. Fellépés a negatív diszkriminációval szemben. (Néhány országban a „diszkrimináció” kifejezést használják a „negatív diszkrimináció” helyett. A „negatív” szót itt azért illesztették a szövegbe, mert néhány országban a „pozitív diszkrimináció” fogalmát is használják. A pozitív diszkriminációt „megerősítő tevékenységnek” (affirmative action) is nevezik. A pozitív diszkrimináció vagy a megerősítő tevékenység pozitív lépések megté-

³ Az International Federation of Social Workers a szociális munkások nemzetközi egyesülete, amely több korábbi szociális munkások egyesületéből alakult 1950-ben Párizsban. (A ford.)

telét jelenti annak érdekében, hogy kiküszöböljék a történetileg kialakult diszkriminációt a lentebb megnevezett csoportokkal szemben.) A szociális munkások felelősséggel viseltetnek azért, hogy fellépjenek a negatív diszkrimináció ellen, amely az olyan jellemzők talaján alakul ki, mint a fizikai képesség, a kor, a kultúra, a nemi hovatartozás vagy szexualitás, a házasságban élés, a társadalmi-gazdasági helyzet, a politikai vélemény, a bőrszín, a rasszi vagy egyéb fizikai jellemzők, a szexuális orientáció vagy a vallási meggyőződés.

2. A sokszínűség elismerése. A szociális munkásoknak fel kell ismerniük és tiszteletben kell tartaniuk azon országok etnikai és kulturális különbségeit, amelyekben dolgoznak, figyelembe véve az egyéni, családi, csoporthoz és közösséghez tartozással kapcsolatos különbségeket.

3. A források méltányos elosztása. A szociális munkásoknak biztosítaniuk kell a rájuk bízott források tisztességes, a szükségleteknek megfelelő elosztását.

4. Az igazságtalan politika és gyakorlat elleni fellépés. A szociális munkásoknak kötelességük felhívni a munkaadójuk, a politikai döntéshozók, a politikusok és a szélesebb közvélemény figyelmét az olyan helyzetekre, amelyekben a források elégtelenek, vagy amelyekben a források elosztása, a politika és a gyakorlat elnyomó, méltánytalan vagy káros.

5. A szolidaritás érdekében végzett munka. A szociális munkásoknak fel kell lépniük az olyan társadalmi feltételek megváltoztatásáért, amelyek hozzájárulnak a társadalmi kirekesztődéshez, a megbélyegzéshez vagy alávetéshez, és kötelességük a befogadó társadalom érdekében dolgozni.

Az IFSW etikai kódexének egy régibb verziójában még kevésbé volt kifejtve, hogy mit jelent a társadalmi igazságosság. Az 1994-es vitaanyagban a 12 alapvető elv között a negyedik helyen szerepelt, hogy „a szociális munkások elkötelezettek a társadalmi igazságosság mellett” (2. o.).

Bár az IFSW meghatározása a társadalmi igazságosságról meglehetősen rövid, de arra elégséges, hogy átlássuk, miféle elmélettel párosul. Feltűnő és sokatmondó, hogy az IFSW határozottan kerüli az egyenlőség (equality) elérésére való hivatkozást. Inkább a méltányosság (equity), amire törekszik a források elosztásában. A méltányosság nem garantálja az egyenlő elosztást, és ez bizonyosan egybecseng a haszonelvű igazságosság elvével. Ráadásul az elosztás feladata csak azokra a forrásokra vonatkozik, amelyek a szociális munkás rendelkezésére állnak. Az igazságtalanság e szerint az elosztási norma szerint a monopolhelyzetek vonatkozásában fogalmazódik meg (Mullaly, 2002). A piaci kudarcok is szerepelnek az utilitarianizmus témái között, amelynek fókuszában a nélkülözés kezelése és nem a szükségletek kielégítése áll. A kódex nem fogalmaz meg javaslatokat arra vonatkozóan sem, hogy a probléma pusztá jelzésén (vö. kötelességük „felhívni a munkaadójuk, a politikai döntéshozók, a politikusok és szélesebb közvélemény figyelmét”) kívül kell-e valami többet is tenniük azoknak az elosztási elveknek a megváltoztatásáért, amelyek megengedik a források igazságtalan elosztását. Továbbá, miközben az elosztási hibák ellen fel kell lépni, lényegesebb kérdés az intézményi környezet, amely ennek táptalaja. „Hogy az elosztás igazságos-e, az azon múlik, hogy miképp történik” (Nozick, 1974, 153. o.). Az egyenlőtlen nem pusztán, vagy elsősorban a gazdagság vagy a jövedelem egyenlőtlen elosztásának következménye.

SZOCIÁLIS MUNKA

Az igazságtalan elosztás, ahogy Walzer (1983) megjegyzi, az igazságtalan társadalmi struktúrában, folyamatokban és gyakorlatokban gyökerezik. Az elosztási minták végeredményének kérdése fontos, de ez nem kínál több igazságosságot, mint amit az utilitarianizmus nyújt, ha a társadalmi termékből való egyenlőtlen részesedés kialakulásáért és fennmaradásáért felelős, alapvető allokációs struktúrákat nem igyekszünk megváltoztatni.

A diszkrimináció-ellenesség integráns részét alkotja az IFSW társadalmi igazságosságról szóló koncepciójának. „A szociális munkások felelősséggel viseltetnek ezért, hogy fellépjenek a negatív diszkrimináció ellen”, és ezt kiegészítve ösztönözniük kell a „megerősítő tevékenységet” és a „pozitív diszkriminációt”. Ez nyilvánvalóan összhangban van a haszonelvű megközelítés azon állításával, hogy mindenki csak egynek, és csakis egynek számít. Valaki java, boldogsága jóléte stb. épp oly fontos, mint bárki másé. Mindazonáltal ez még mindig nem véd meg senkit attól, hogy más hasznának maximalizálása érdekében felhasználják. Itt pontosan az a lényegi kérdés, hogy az embereket a személyiségük iránti tisztelettel kell kezelni. A boldogság, amit kapnak, kívül esik ezen a kérdésen. És ahogy Shapiro (1995) érvel, „a megerősítő tevékenység körül kialakult állóháború csekély hatással van a jövedelemelosztás struktúrájára” (122. o.). Young (1990) hozzáteszi:

„még ha a legtöbb intézményben szigorú megerősítő tevékenységi program létezik is, ezek csak elhanyagolható hatással vannak a csoportok privilégiumainak és elnyomásának alapvető struktúrájára (...). Mivel ezek a programok azt igénylik, hogy a rasszi vagy szexuális szempontból preferált jelentkezők képzetek, gyakran magas képzettségűek legyenek, közvetlenül semmit sem tesznek azon feketék (...) vagy nők lehetőségeinek növeléséért, akik olyan forráshiányos társadalmi környezetben élnek, amely csaknem lehetetlenné teszi a képzettség megszerzését.” (199. o.)

Miközben a megerősítő tevékenység – legalábbis a fősodor mintáit véve alapul – némi haladást hozott a pozíciók újraelosztásában a korábban kirekesztett csoportok körében, ennél sokkal csekélyebb sikert ért el abban, hogy intézményesítse a pozíciók és a belépési kritériumok egyenlően igazságos meghatározásával kapcsolatos radikálisabb javaslatokat. Azaz miközben bizonyos egyének hasznot húztak a pozitív diszkriminációból, a leértékelt csoport relatív pozíciója továbbra is marginális maradt. Nem csoda, hogy a pozitív diszkrimináció nagy támogatást kapott azoktól, akiknek a gazdagsága szükségtelenné tette a megkülönböztető bánásmódot (Young, 1990). Ugyanakkor az elvárások növelése azokkal szemben, akik ellenében a hátrányt szenvedő csoportokat megkülönböztették, növelte a versenyből következő feszültséget az alsó- és középosztály aspirációi között. Ez elősegítette „a rasszizmus terjedését, és lerombolta azokat a politikai szövetségeket, amelyek egyébként természetes módon kapcsolódtak volna be az elosztás megváltoztatásáért folyó kampányba” (Shapiro, 1995).

Olyan jogokat és lehetőségeket sem említene, amelyek világossá tennék, hogy a társadalmi igazságosság koncepcióját a haszonelvű megközelítés határain túllépve továbbfejlesztették volna. Az utilitarianizmus erős ellenszenvet táplál a jogokkal, és különösen a természetes és morális jogokkal szemben, kevésbé számol érvényesülésükkel vagy megsértésük-

kel (Nozick, 1974). Az utilitarianizmus megalapítója, Jeremy Bentham (1789) szerint a jogokról beszélni a tisztán jogi összefüggésen kívül teljességgel értelmetlen. És mit érnek a jogok érvényesítésük (nem formális, hanem méltányos) lehetőségei nélkül? A források önmagukban nem elégségesek a jóllét indikátoraiként, mert az emberek különböznek abban, hogy mennyire van szükségük rájuk. A gazdasági egyenlőség jelentősége kétségtelen, de mi célból? A gazdasági igazságtalanság legyőzése önmagában nem cél. Az értékek sokasága nem redukálható az általános hasznosságra. A társadalmi igazságosság épp úgy megköveteli a jogokhoz és lehetőségekhez, mint a forrásokhoz való méltányos és egyenlő hozzáférést.

A haszonelvű igazságosságelmélettel összhangban az etikai kódex különböző elveket sorol fel, anélkül, hogy ezekhez kifejtett módszert vagy a prioritást meghatározó szabályokat csatolna. Így nem lehet meghatározni az egyes elvek egymáshoz viszonyított súlyát. (Például: hogyan vegyük figyelembe „az egyének, családok, csoportok és közösségek különbségeit”? Melyiknek van elsőbbsége? Mikor? Miért igen, és miért nem?). Egy konkrét hasznosság-kalkulus hiányában a szociális munkások egyszerűen intuitív módon, vagy annak alapján igyekezhetnek egyensúlyt teremteni az elvek között, hogy mi látszik a számukra helyesnek. Az a társadalmi igazságosság-elmélet, amely erőteljesen támaszkodik a cselekvések egyensúlyára, nélkülözi a stabilitást, a konzisztenciát és az irányt. Kompromisszumok minden esetben lesznek, mivel nincs két eset, amely pontosan egyforma lenne. A megkülönböztetésüket elvi alapon kell érvényesíteni, egy összegzés és következetesen levezetett állításokra támaszkodó leírás értelmében, aminek nem kell a mértékről, azaz a túl kevés és túl sok közötti egyensúlyról alkotott, homályos hivatkozásokra hagyatkoznia. Ráadásul az intuíciónak való hagyatkozás lehetetlenné teszi a kritikát, mivel ez a személyes morális választ öngazolónak tünteti fel; ha a morális különbségtevést a szociális munkás morális érzéke sugallja, és semmi más, akkor nincs helye a vitának arról, hogy esetleg tévedett. Ráadásul a társadalmi igazságosság nem az első az öt központi érték közül, melyeket az IFSW etikai kódexe felsorol. Inkább kiegészítő értéknek tekintik.

Radikális egalitarianizmus

Sokan még a haszonelvű igazságosság kismértékű meghaladását is utópiának tekintik (Nozick, 1974). Persze volt olyan idő, amikor az utilitarianizmust magát is valamiféle radikális ideálnak vélték (Ryan, 2004). De ki látja ma benne az igazságosságot? A világ népességének nagy és egyre növekvő része számára a társadalmi igazságosság átfogóbb és nagyvonalúbb rendszerének kidolgozása nem elvont ügy, hanem élet vagy halál kérdése. Ha a szociális munkásokat valóban érdekli ezeknek az embereknek a jóléte, akkor el kell utasítaniuk a társadalmi igazságosság minimalista felfogásait, mint amilyen az utilitarianizmus vagy a libertarianizmus. A társadalmi igazságosság hatókörének kiterjesztése sokba fog kerülni. Együtt jár az egyéni szabadság egy részének elvesztésével, amit a minimalisták igazolhatatlannak tekinthetnek. De meddig folytathatjuk a társadalmi igazságosság korlátozását a növekvő igazságtalanság köze-

pette? Nem engedhetjük meg magunknak a társadalmi igazságosságot? A nagyobb egyenlőség kilátásával lehetővé válhat együttműködőbbé, befogadóbbá és békésebbé tenni a társadalmainkat, amit még a költségszámlálók (cost-counters) és a pénzeszsákok (bottom-liners)⁴ is hajlandók lehetnek hatékonyabbnak és jövedelmezőbbnek látni.

Bár a kutatók nem értenek egyet abban, hogy miképp lehet a társadalmi igazságosság első elvét pontosan megfogalmazni, ahogy MacIntyre (1988) állítja, „nagy vonalakban egyetértenek abban, hogy minek az elérésére kell az ilyen elveket megalkotni” (344. o.). Ezen a ponton érdemes MacIntyre-t (1988) hosszabban idézni.

„Éppen mert az igazságosság elveinek kell irányítaniuk a preferenciák mérését és mérlegelését, ezeknek, amennyire csak lehetséges, igazolást kell biztosítaniuk minden egyes egyénnek mint egyénnek a saját, partikuláris preferenciái megméréséhez és mérlegeléséhez azon a módon, ahogy azt teszik. Tehát az egyének mint egyének kezelésében mutatkozó minden egyenlőtlenség igazolást igényel. Az igazságosság első megközelítésben egyenlőségelvű. A javak, melyeket illetően az igazságosság egalitáriánus, ily módon azok lesznek, amelyeket feltételezhetően mindenki értékkel: szabadság a preferenciák kifejezésében és alkalmazásában, és részesedés a hatékony végrehajtáshoz szükséges eszközökből. Ebben a két vonatkozásban szükséges mindenekelőtt az egyenlőség.” (344. o.)

Természetesen éppen ez az a pont, amelynél az elméletalkotók érvelése sajátos módon kezd veszíteni gyümölcsöző jellegéből. Ez azonban nem jelenti azt, hogy lehetetlen túllépni ezen a patthelyzeten. Az első és legfontosabb lépés, hogy az egyenlőséget sérthetetlen politikai elvként kezeljük, azaz az embereket inkább egyenlőként kell kezelni, semmint pusztán védeni azt a félrevezetőbb és vitathatóbb megállapítást, amely szerint az emberek néhány lényeges vonatkozásban egyenlők (Williams, 2005). Ahogy Williams (2005) írja, az emberek egyenlőségének pusztán abból következő megállapítása, hogy emberi lények, szükséges, de nem elégséges ok arra, hogy garantáljuk az egyenlőséget közöttük. A természetes jogosultság az egyenlőség alapjaként gyenge és bizonytalan. Kevés jelent többet, mint emlékeztetést arra, hogy az emberek emberek, és így közösek a humanitásban (Cupit, 2000). Politikai meggyőződésre van szükség annak értékeléséhez és követeléséhez, hogy az egyenlőség minden egyénnek jár, nem valamiféle belső vagy univerzális jellemző miatt, hanem pontosan az egyének közötti jelentős egyenlőtlenségek miatt. E meggyőződés alapján kell a szociális munkásoknak cselekedniük, ha hajlandók a társadalmi igazságosság radikálisabb egyenlőségelvű formáját követni. Ugyanis ha kételkedünk abban, hogy alapvetően mindenkit egyenlőnek kell tekinteni, akkor azt az elvet is meg kell kérdőjeleznünk, hogy az igazságosság megköveteli az emberek egyenlőként kezelését. És

⁴ Lefordíthatatlan szóvicc: a cost-counter költségszámláló, amelyet például telefonokra szoktak szerelni, a „Bottom Liners” Eric és Bill Teitelbaum karikatúrasorozatának címe, melyben kifigurázták az üzleti és pénzügyi világot. Az eredeti karikatúra arról szólt, hogy miképp hirdették a szokásos fordulatokkal (nélkülözhetetlennek feltüntetve) a hajók fenekét csikozó készletet. A karikatúra nyomán a „fenékcikozás” (bottom-lining) az értelmetlen, ellenben drága termékek, a „fenékcikozók” (bottom-liners) az ilyesféle termékeket a reklám eszközeivel a vásárlókra rátukmáló tőkésék megnevezésévé vált. (A ford.)

ha az emberek egyenlőként kezelése az igazságosságért szükséges, akkor nem elegendő pusztán elkerülni az egyenlőtlen kezelést. Röviden, míg az emberek életébe való be nem avatkozás elkerülhetővé teszi a negatív diszkriminációban való közvetlen részvételt, nem teszi elkerülhetővé az egyenlő bánásmód elvének megsértését. Például ha valaki nem vesz részt aktívan tömeggyilkosságban vagy pogromban, mondhatja, hogy nem vállalt részt a nem egyenlő bánásmódból, mindazonáltal nem tett semmit az egyenlőség eléréseért. A központi kérdés az egyének szuverenitása és összehasonlíthatatlansága. De ez vajon azt jelenti-e, hogy Hitler, Sztálin vagy Pol Pot egyenlő Gandhival, a Dalai Lámával vagy Mandelával? A rövid válasz: igen. A radikális elkötelezettség az egalitarianizmus mellett hiteltelenné válik, ha kivételeket teszünk. Ha valóban igazi az elkötelezettség, akkor nincs összehasonlítás. Senki sem előbbre való másoknál, és senkinek sincs természet adta joga másnak parancsolni. Ehhez az okfejtéshez még hozzáadhatjuk a szociális munka hosszú múltra visszatekintő és kedvelt örökségét, az egyén értéknek tekintését. De ezek egyike sem igazolja a beavatkozás elkerülését, a nem egyenlő bánásmód elkerülése érdekében. Ellenkezőleg: mindig igazolható a beavatkozás, ha az önálló és független lényként létező egyén szuverenitását valami veszélyezteti.

Ha az etikai kódex a társadalmi igazságosság radikálisan egyenlőségelvű szemléletét akarja közvetíteni, akkor alapvető előfeltétel, hogy az IFSW a méltányosság helyett – a szó minden értelmében vett – egyenlőség mellett kötelezze el magát. Az egyenlőség egyetlen dimenziója – kulturális, gazdasági, politikai, társadalmi – sem alapvetőbb a másiknál. Bármi, ami ennél kevesebb, végső soron felhasználható annak igazolására, hogy az egyenlőtlenség egyik formáját egy másikkal váltsák fel. A radikális egalitarianizmus ragaszkodik az egyenlőséghez a javak minden olyan formájának elosztásában, amelyre a társadalmi igazságosság kiterjed. Sokan tettek már kísérletet egy megfelelő, közös mérték kidolgozására. Ezek közül John Rawls (1971) egyenlősítési kísérlete a legjelentősebb (Freeman, 2007). Rawls (1971) szerint az egyenlőség leximin kritériuma⁵ elégséges. Ez a kritérium kétségtelenül haladást jelent minden haszonelvű kalkulussal szemben. Mégis, miközben a leximin stratégia célja a legrosszabb helyzetűek életfeltételeinek a javítása, megengedi a legrosszabb helyzetűek és a jobb helyzetűek közötti egyenlőtlenségek fennmaradását. De Rawls természetesen soha nem kívánta kifejleszteni az egyenlőség mérési módszereit (Jencks, 2002). A kérdés továbbra is nyitott: miért fogadjuk el az egyenlőtlenség bármilyen formáját vagy mértékét? Miért nem kezdjük (és folytatjuk) a szigorú egyenlőség helyzetéből kiindulva? Az emberek felruházása azzal a lehetőséggel, hogy egyenlő eséllyel induljanak az életben, nem szünteti meg a további törődés iránti szükségletet. A radikális egalitarianizmus tudatosítja, hogy az egyenlőség elsődleges tárgyát azok az intézményi szerveződések jelentik, melyek befolyásolják az emberek életlehetőségeit. Az igazságtalanság a társadalmi rendből, nem pedig az emberekből következik (Hattersley, 2006). A dolgok rendje (illetve nem rendjén való volta) a felelős azért, hogy az emberek közötti sokszínűség elnyomó hierarchiákká változott. A probléma megoldásában tehát előre-

⁵ Rawls leximin elve azt jelenti, hogy a legrosszabb helyzetűek hasznának elsőbbséget kell élveznie mindenki más hasznával szemben. (A ford.)

lépést jelent, ha az elnyomottak leleményességéhez folyamodunk, hogy leírjuk és esetleg mennyiségileg meghatározzuk a szenvedésüket. Bármilyen kevesebb, megkérdőjelezi a teljes szociális igazságosságra törekvés hitelességét.

Fordította Kozma Judit

Irodalom

- Barry, B. (1989): *Theories for Justice*. Berkeley, CA, University of California Press.
- Barry, B. (1995): *Justice as Impartiality*. Oxford, Clarendon Press.
- Bentham, J. (1789): *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. New York, Hafner.
- Cupit, G. (2000): The Basis of Equality. *Philosophy* 75, 105–25. o.
- Donnison, D. (1991): *A Radical Agenda: After the New Right and the Old Left*. London, Rivers Oram Press.
- Freeman, S. (2007): *Rawls*. London, Routledge.
- Friedman, M. (1973): *The Machinery of Freedom*. Chicago, IL, University of Chicago Press.
- Graham, C. (2006): Billion Dollar Question – Indigenous Disadvantage. *Impact* (Autumn) 5–7. o.
- Hattersley, R. (2006): Is Equality Outdated? *The Political Quarterly*, 77, 3–11. o.
- Hayek, F. (1976): *The Mirage of Social Justice: Law, Legislation and Liberty*. vol. 2. London, Routledge and Kegan Paul.
- International Association of Schools of Social Work (IASSW) (2004): Ethics in Social Work; Statement of Principles. Available online at: <http://www.iassw-aiets.org/>
- International Federation of Social Workers (IFSW) (1999): *Code of Ethics*. Canberra, AASW.
- Jencks, C. (2002): Does Inequality Matter? *Daedalus* (Winter), 49–65. o.
- Kant, I. (1797): *Metaphysical Elements of Justice*, ed. and trans. John Ladd, 1999 edition. Indianapolis, Hackett.
- MacIntyre, A. (1988): *Whose Justice? Which Rationality?* Notre Dame, IN, University of Notre Dame Press.
- Mullaly, B. (2002): *Challenging Oppression: A Critical Social Work Approach*. Oxford, Oxford University Press.
- Nozick, R. (1974): *Anarchy, State and Utopia*. New York, Basic Books.
- Nussbaum, M. (2006): *Frontiers of Justice*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Rawls, J. (1971): *A Theory of Justice*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Reamer, F. (2006): *Social Work Values and Ethics*. New York, Columbia University Press.
- Ryan, A., ed. (2004): *John Stuart Mill and Jeremy Bentham: Utilitarianism and Other Essays*. London, Penguin.
- Scanlon, T. (1988): Contractualism and Utilitarianism. In: A. Sen and B. Williams (eds): *Utilitarianism and Beyond*. Cambridge, Cambridge University Press, 103–28.o.
- Sen, A. and B. Williams, eds (1982): *Utilitarianism and Beyond*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Shapiro, I. (1995): 'Why the Poor Don't Soak the Rich?' *Daedalus* (Winter), 118–28. o.
- Von Mises, L. (1953): *The Theory of Money and Credit*. New Haven, CT, Yale University Press.
- Walzer, M. (1983): *Spheres of Justice*. New York, Basic Books.
- Williams, B. (2005): *In the Beginning was the Deed*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Young, I. (1990): *Justice and the Politics of Difference*. Princeton, NJ, Princeton University Press.

Elméletek a szociális munkában

Kortárs szociálismunka-elméletek, tereptanítás, szupervízió
Válogatta Katz Katalin, szerkesztette Bányai Emőke
Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest 2009.

Kortárs szociálismunka-elméletek, tereptanítás, szupervízió címmel jelent meg szemelvénygyűjtemény az ELTE TáTK és a Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület kiadásában. A kötet tanulmányait Katz Katalin válogatta, a szupervízor szakirányú továbbképzés hallgatói számára; az egyes szemelvényeket az angolul jól tudó hallgatók fordították.

Kati a képzés rendszeres vendégtanáraként új és nagyon termékenynek bizonyuló szemléletet hozott a szociális munka, illetve a szupervízió oktatásába. Már 2005-ben, a képzés előkészítése során is elhangzott egy, a témában meghatározó mondata: „A szociális munka igazi posztmodern jelenség, de túl korán érkezett; ebből származik nehézségeinek jelentős része is.” Meghökkenve hallgattuk, nem is nagyon értettük, de megjegyeztük, és sokáig emlegettük. A gondolat értelme fokozatosan bomlott ki számunkra, lassanként fedeztük fel a párhuzamokat a posztmodern és a szociális munka jelenségvilága között.

A posztmodern egyik fő jellegzetessége a nagy elméletek érvényességének tagadása, egyszersmind a lokális, időben is korlátozott érvényű tudások felértékelődése. Nem ismeri el a különféle tudományok közötti határokat, áttemel és felhasznál más tudományterületekről származó elemeket. Eredeti módon, a konkrét helyzetre reflektálva hoz létre esetleg csak ott és akkor érvényes tudást, bátran alkalmaz készen talált elméleteket, melyeket az egyedi szükségleteknek megfelelően, azokhoz alkalmazkodva épít tovább. Érdeklődéssel fordul a különféle kultúrák felé, ezeket egyformán értékesnek tartja; fontos fogalma a Másik, a Máság. Alapvetően nem a kész struktúrákkal foglalkozik, hanem a jelenségek létrehozásának folyamatával, azzal, ahogyan narratív módon megkonstruáljuk a világot magunk körül, és benne saját magunkat is; valamint ahogyan változtatjuk, és változunk mi is szüntelenül. A posztmodern hőse a bar-kácsoló, aki talált, vagy éppen a keze ügyébe eső tárgyakkól egyedi, szabálytalan, talán kissé suta, ugyanakkor rendkívül praktikus eszközt hoz létre, mely az adott helyzet megismételhetetlen kívánalmaihoz alkalmazkodik. A posztmodernben a különféle tudások egyenrangúak, ugyanakkor különböző erővel jelennek meg, aszerint, hogy felhasználójuk milyen hatalommal rendelkezik a társadalomban.

A szociális munka a fejlett országokban immár több mint évszázados történelme során sem alkotott nagy elméleteket, s átfogó érvényű konstrukciónak csak a 1970-es években leírt probléma-megoldó modell valamint a krízis-elmélet nevezhető. Sokféle területről vesz át elméleteket, az irodalomtudománytól a különféle lélektani irányzatokon át a társadalomtudományokig – ezért is nehéz besorolni, hiszen egyetlen tudományág elvárásaihoz sem alkalmazkodik. Ugyanakkor egyedi módon vegyíti a sokféle területről összegyűjtött elméleteket, és továbbírja azokat, a saját szükségleteinek megfelelően.

A posztmodern több ponton is összekapcsolódik feminista elméletekkel. Számunkra ezek közül talán a gondoskodás fogalmának rehabilitálása, a kapcsolati etika kidolgozása, a gondoskodás etikájának megfogalmazása a legfontosabb. A kötet első két tanulmánya, Gabriella Meagher és Nigel Parton: *A szociális munka modernizálása és a gondoskodás etikája*, valamint Liz Lloyd: *A gondoskodás mint szakma? Az időséssel végzett szociális munka és a gondoskodás etikája* ezt a nézőpontot jeleníti meg.

Az, hogy társas életünket, személyiségünk mindennapi kapcsolatait alapvetően a nyelv segítségével konstruáljuk meg, szintén hangsúlyos téma a posztmodern gondolkodásban. Mivel mindennapi praxisunk narratívák sorozatából épül fel, gyakorlatunkat messzemenően befolyásolja, hogy milyen beszélgetéseket folytatunk, és milyen értelmet tulajdonítunk a másik szavainak. Nigel Parton és Patrick O'Byrne: *A konstruktív szociális munka néhány irányelve* című tanulmánya erre hívja fel a figyelmünket, Catherine Kohler Riessman és Lee Quinney: *Narratív megközelítés a szociális munkában – kritikai áttekintés* című szemelvénye viszont azt mutatja be, milyen sokféle módon alkalmazható a narratív megközelítés a szociális munka területén.

A másság iránti érdeklődést a felgyorsult migrációs folyamatok is elősegítették. Ha az otthon elhagyására, idegen helyen, más kultúrában való letelepedésre a szülőföldjén dúló háború, vagy másfajta erőszak hatására kényszerül valaki, akkor az ezzel kapcsolatos trauma-narratívák domináns szerepet kaphatnak, és könnyen elfedhetnek más, szintén érvényes értelmezési lehetőségeket. Erre hívja fel a figyelmet Renos K. Papadopoulos: *Hogy segíthetek, ha nem tudom...? A menekültekkel végzett munka szupervíziója* című tanulmánya. A különféle tudások egyenrangúságával, ugyanakkor a tudások birtokosainak hatalmi helyzete közötti egyenlőtlenségekkel a kötetben Gurid Aga Askeland és Malcolm Payne: *Kulturális egyeduralom a szociálismunkás-képzésben*, valamint Jerry Tew: *Hatalom és hatalomnélküliség* című írása foglalkozik.

A szociális munka alapvető reflexivitása, a mindennapi praxis és a különféle elméletek közötti folytonos visszacsatolás bemutatásához is kiváló keretet nyújtanak a posztmodern tanulás- és tudásemleletek. A kötetben ezt a folyamatot tekinti át Marion Bogo és Elaine Vayda: *Az elmélet és gyakorlat integrációja: az ITP hurokmodell* című cikke. Dorothy E. Pettes: *Stáb és hallgatói szupervízió* című szemelvényében a tereptanítás folyamatát feladatközpontúan, az egyes szereplők nézőpontjának különbözőségét végig szem előtt tartva mutatja be. Eva M. Kahn tanulmányának (*Párhuzamos folyamatok a szociális munkában és a szupervízióban*) középpontjában a segítő és a szolgáltatást igénybe vevő, valamint a segítő és a szupervízor viszonyában megjelenő tükröződési folyamatok állnak. Ezek segítségével a szupervízor akkor is sok mindent érzékel a kliens és a segítő viszonyából, ha előbbit nem is ismeri személyesen. A szupervízor a párhuzamos folyamatok révén a kliens és a segítő kapcsolatát anélkül befolyásolja, hogy személyesen jelen lenne a kliens és a szociális munkás találkozásainál, hiszen ami a szupervízor és a segítő kapcsolatában zajlik, az párhuzamosan megjelenik a szociális munkás és a kliens között is. Cathy Jacobs a kötetben szereplő írása (*A szupervíziós kapcsolat megsértése: egy etikai és oktatási vakfolt*) viszont épp arra hívja fel a figyelmünket, hogy az úgy-

nevezett vakfoltjaink miként készítetnek bizonyos területeken hallgatásra bennünket akkor is, amikor érzékeljük a veszélyt.

A kötet szemelvényeit olvashatjuk olyan érvrendszer szerves részeként, melyek a szociális munka alapvetően posztmodern jellegével kapcsolatos – az írásom bevezetésében is idézett – állítást támasztják alá.

A Hilscher Rezső Alapítvány ezúton köszöni meg
az 56 039 forint értékű támogatást,
amely a 2008. évi 1%-os felajánlásokból gyűlt össze!
Az összeget az *Esély* folyóirat kiadására fordítottuk.
Adószámunk: 19650988-2-43

A Kurt Lewin Alapítvány ezúton szeretné megköszönni
a 290 034 forint értékű támogatást,
amely a 2008. évi 1%-os felajánlásokból gyűlt össze!
Az összeget weboldalunk, a SzocHáló fejlesztésére
és működésére fordítottuk.
A Kurt Lewin Alapítvány adószáma: 18154348-2-41

ABSTRACTS

Abstracts

Judit Csoba: "Do the unemployed want to work?" The ability and willingness to work of the unemployed

Among the numerous supposed reasons for unemployment, nowadays, it is a more and more frequently mentioned argument that the unemployed do not want to work. According to this view, the supporting system and motivation tools applied so far by the welfare states are ineffective and the arisen situation can be handled only with coercive measures. By studying the historical economic, and social background of the above mentioned opinion, the aim of the present study is to answer the following questions: Which values and interests stand in the background of the endeavors to sanction the indolence of the unemployed? Why do a respective number of people refuse to distinguish working ability from willingness to work? How do the social and economic cycles influence the public opinion on the voluntary unemployment? The present paper reaches the conclusion that thematization of the laziness of the unemployed intensifies always during economic crisis cycles, and the problem can be solved only by well-targeted economic decisions made on the political level.

Shlomi Segall: Unconditional welfare benefits and the principle of reciprocity

Stuart White and others claim that providing welfare benefits to citizens who do not, and are not willing to, work breaches the principle of reciprocity. This, they argue, justifies placing a minimum work requirement on welfare recipients. This article seeks to rebut their claim. It begins by rejecting the attempt to ground the work requirement on a civic obligation to work. The article then explores the principle of reciprocity, and argues that the practice of reciprocity depends on the particular conception of distributive justice adopted. An examination of different interpretations of egalitarian justice and their corresponding patterns of reciprocity demonstrates that unconditional welfare benefits are compatible with, and sometimes even warranted by, the principle of reciprocity. Thus, imposing a work requirement on welfare recipients is by no means a mandate of reciprocity.

András Gábos: Government interventions aiming at reducing child poverty: a literature overview

Child poverty is a particular concern in the European Union. The search for the best policies for reducing child poverty has been the subject of much research and debate. The studies carried out have invariably found that welfare state policies, and child-related measures, especially play an important role in determining child poverty. The evidence suggest that the best policies are those that result in an increase in labour force participation among parents. Accordingly, policies aimed at facilitating the labour market participation of women with children should be regarded as a central component of an effective anti-poverty package. However, one might be aware of cross-country differences in underlying factors, as well as of variations in behavioural responses across individuals and households in different positions and with different resources, when designing policy mixes. Furthermore, the unavoidable trade-off between adequacy of benefits, work incentives and the cost of assistance strongly affect the decisions on these packages.

Francesco Figari, Alari Paulus and Holly Sutherland: Supporting families with children through taxes and benefits

Families with children receive significant support from government to reduce the risk of child poverty and assist parents with childcare responsibilities to balance jobs and family life. All EU Members States provide some forms of support for children, typically in the shape of universal cash benefits. Child-related tax concessions are generally complements to cash benefits and vice versa. Many measures are related to income, and some to the employment status of parents. The results of the analysis based on EUROMOD suggest that shifting from tax to benefit instruments would enable a country to redistribute income to the poorest children without any additional budget cost. Universal benefits are appropriate tool to support children and to fight child poverty in particular, given their efficient provision generally on a weekly or monthly basis, as well as the absence of social stigma and their high take-up. On the other hand, means-tested instruments are an efficient way of targeting support on the most needy, despite having higher costs in terms of non take-up and adverse impact on employment incentives for the second earner in a couple.

István Budai: Inter-professional collaboration and social work. What we can already really on (perhaps)...

It is a common experience in Hungarian social services that the extremely complicated human-societal problems and situations – the users' needs, and the professional interventions – the results are not in harmony. The matters and problems related to people, groups and communities exposed to risks, suffering from exclusion or living in disadvantaged areas or settlements need an integrated and complex approach, cooperation and collaboration from various services and professions working in different areas (health and social care, education, employment etc.) Based on the experiences and results of the relevant international and national initiatives and projects the study argues for the approach of interprofessional cooperation, which is introduced, examined and analyzed with its antecedents, essential ideas, conditions, values, difficulties, areas of utilization and practice with special regard to its relevance in social work.

John Solas: What kind of social justice does social work seek?

Before considering conceptions of social justice, it is important to understand why it matters, since this is a matter of opinion rather than fact. People might concede that poverty is bad, but not consider inequality unjust. As a corollary, they also differ over what, if anything, is owed to the poor. However, no one can deny that the gap between rich and poor not only persists, but is becoming progressively wider. Social justice matters, then, because of increasing immiseration. What kind of theory of social justice do we need, then? It is necessary to have a theory of social justice that does more than respond to inequality as though it were bad but inevitable. Rather, such a theory must offer a stronger response to inequality, one that recognizes it as a gross and unwarranted injustice. The question is, however, is this the type of theory that informs social work? There is, as will be argued, a question mark about this. But, again, before I argue the point, it is important to consider the range of theories of justice on offer.

esély

2009/5

Social Policy Journal

CONTENTS

STUDIES

- 3 **Judit Csoba:** "Do the unemployed want to work?" The ability and willingness to work of the unemployed
- 20 **Shlomi Segall:** Unconditional welfare benefits and the principle of reciprocity

POVERTY AND SOCIAL EXCLUSION

- 48 **András Gábos:** Government interventions aiming at reducing child poverty: a literature overview
- 68 **Francesco Figari, Alari Paulus and Holly Sutherland:** Supporting families with children through taxes and benefits

SOCIAL WORK

- 83 **István Budai:** Inter-professional collaboration and social work. What we can already really on (perhaps)...
- 115 **John Solas:** What kind of social justice does social work seek?

REVIEW

- 125 Theories in social work
- 128 Abstracts